

A kolláció a domonkos és ferences apácáknál

Szent Margit magyar nyelvű legendájában többször botlunk olyan mondatba, amelyet érteni vélünk, de valójában nem tudjuk pontosan, mit is jelent. Ilyen a következő mondat is, amely a királylány devócióját jellemzi: „Szent kereszt naptól fogva kedég húsvétig ebéd után egy kevésse megmarad vala az szororokkal, és az után el megyen vala az karban, és áll vala imádságokban nagy sirálmmal mind kollációig” (*Margit-legenda*, 5v:18–25).¹ Az idézett szöveg kérdéses helye a kolláció, annak jelentése, formája és tartalma.² A következők azt vizsgálják, mikor és hogyan tartották a kollációt a kolostorokban.

A kifejezés a sivatagi atyák idejére nyúlik vissza. Az ő szokásuk volt, miként azt Szent Jeromos (347–419/420) az Eustochiumhoz szóló levelében leírja, hogy a remeteként élő szerzetesek – ’coenobiták’ – délután három óra tájban összegyűltek, „zsoltárokat énekeltek, a Szentírást olvasták szokás szerint. Imádság után valamennyien letelepedtek, és az, akit atyának neveznek, középen állva elkezdi tanítani. És míg ő beszél, olyan nagy csönd van, hogy senki sem mer a másokra pillantani, de még csak krárogni sem”.³ Az atya beszédét kérdések és válaszok követik. Őket, a sivatagi atyákat kereste föl Johannes Cassianus († 430/435) társával, Germanusszal, hogy megtapasztalják életmódjukat. Az ott hallottakból született aztán a *Collationes patrum* című gyűjtemény.⁴

¹ A szöveg latin eredetije a magyar legenda kiadói számára ismeretlen; vö. *Szent Margit élete*, 1510, Bevezetés, P. BALÁZS János, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990 (Régi Magyar Kódexek, 10), 22. – Hogy az esemény említése nem egyszerűen a magyar legenda szerkesztőjének önkényes betoldása, azt bizonyítja, hogy a tanúvallomások szintén említik a kollációt: „Item dixit, quod: »Dicta virgo Margaretha a festo Sanctae Crucis usque ad pascha post prandium stabat aliquantulum cum sororibus, et postea intrabat chorum et stabat in orationibus suis cum lacrimis usque ad horam collationis ...«” *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis* (= MEV), I, 189. Az adatot M. Nagy Ilonának köszönöm. A magyar legenda Margit csodáinak leírásában is említi a kollációt: „mikoron ez szoror Petronilla volna az kolláción az egyeb szororokkal komplétának előtte, miképpen szokások szerzetősöknek...” (58r:6–9).

² A kollációról szóló részleges összefoglalás: MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*, Bp., Akadémiai, 1955, 103–104, 79. jegyzet.

³ Post horam nonam in commune concurrunt, Psalmi resonant, Scripturae recitantur ex more. Et completis orationibus, cunctisque residentibus, medius, quem Patrem vocant, incipit disputare. Quo loquente, tantum silentium fit, ut nemo alium respicere, nemo audeat excreare. PL. 22, 420.

⁴ A sivatagi atyák szokásairól és a kollációról, annak későbbi – még kora középkori – válto-

A kolláció kora középkori jelentése Nursiai Szent Benedek (480 körül–547) regulájának nyomán formálódott. A bencés szerzetesek kolláción már olyan összejövetelet értettek, amelyen *Collationes patrum*ból olvastak föl,⁵ az általában kora esti esemény innen is vette nevét.⁶ A szerzetesek a késő középkorban, de az újkorban is folytatták ezt a tradíciót.⁷

A szerzetesi hagyomány némely rendben – feltehetőleg a kolostor spirituális irányítójának hatására – más, ám szintén a korábbi tradícióban gyökerező irányt is vehetett. A kolláció ekkor a szerzetesközösségnek azt az összegyűlését fedte, amelyen a felolvasás mellett teológiai témákról és ünnepekről, kolostori bűnökről és erényekről hallgatták meg a lelki vezető intéseit, előadásait,⁸ de kötetlen beszélgetést is jelentett a konvent tagjai és lelki vezetőjük között.⁹ A célja – akár-

zatairól Söveges Dávid előszava nyújt összefoglalást. CASSIANUS, Johannes, *Az egyiptomi szerzetesek tanítása*, fordította Simon Árkád, előszó Söveges Dávid, sajtó alá rendezte Somorjai Ádám, I, Pannonhalma–Tihany, Magyar Bencés Kongregáció, 1998; II–III, Pannonhalma–Tihany, Magyar Bencés Kongregáció, 1999. Latin kiadás: CSEL, 13, 17. Wien, 1886, 1888.

⁵ *Regula Benedicti*, caput XLII, „Et ideo omni tempore, sive ieiunii sive prandii, si tempus fuerit prandii, mox surrexerint a cena, sedant omnes in unum et legat unus Collationes vel Vitas Patrum, aut certe aliud quod aedificet audientes ... si autem ieiunii dies fuerit, dicta Vespera, parvo intervallo mox accedant ad lectionem Collationum, ut diximus; et lectis quattuor aut quinque foliis, vel quantum hora permittit.” (A használt kiadás: *Szent Benedek regulája*, ed. Söveges Dávid, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 1948; a magyar fordítás is Söveges Dávid munkája.) „Azért minden időben, akár böjti, akár kétszeri étkezés van (a következőket rendeljük): ha kétszeri étkezés van, ahogy felkelnek a vacsorától, üljenek le mindnyájan együtt és az egyik olvasson fel a »Beszélgetések«-ből, vagy »Az atyák életé«-ből, vagy valami mást, amin épülhetnek a hallgatók. ... Ha pedig böjti nap van, kis szünetet tartva a Vesperás elmondása után kezdjenek hozzá a »Beszélgetések« olvasásához, amint mondtuk, és olvassanak el négy-öt lapot, vagy amennyit az idő enged.” I. m. 113.

⁶ MEZEY 1955, i. m. 35 és FRÜHWALD, Wolfgang, *Der St. Georgener Prediger; Studien zur Wandlung des Geistlichen Gehaltes*, Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker, Neue Folge, 9, Berlin, Walter de Gruyter & co., [1961], 84.

⁷ SCHWARZ Katalin, „Mert ihon jönnek Afonyotok és kezében új szoknyák”, *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*, (Metem Könyvek, 39), Bp., 2002.

⁸ Meister Eckhart, *Die deutschen und lateinischen Werke, Die deutschen Werke, Traktate*, V. Hg. Josef Quint, W. Kohlhammer, [Stuttgart/Berlin], [é. n.], V, 312–313. – Quint a jegyzetek között idézi Du Cange szótárából (*Glossarium Ad Scriptores Mediae et Infimae Latinitatis*, II, 402) a kollációról szóló helyeket, az egyik: Smaragdus in *Regula*, cap. 42. „Scripturis divini aliis conferentibus interrogantes conferrunt alii congruas responsiones, et sic quae diu latuerant acculta, conferentibus patefiunt perspicua. (Annak, akinek kérdései vannak a szent írásokról, a többiek találó válaszokat adnak, és így azok a kérdések, amelyek régóta megoldatlanok, minden résztvevő számára érthetőek lesznek.)” *Smaragdi Abbatis Expositio in Regulam S. Benedicti*, ed. Alfons Spannagel, (CCM, 8), Siegburg, 1974, 263. – A másik idézet Du Cange szótárából: „Ipsa quoque Collatio erit vel pro corrigendis vitiis instruendisque moribus, vel pro reliquis causis ad utilitatem coenobii pertinentibus... (A kolláció a hibák javítására szolgál, és útmutatásul a jó erkölcsökhöz, vagy más dolgokra, amelyek a kolostornak hasznára válnak...)” *Regula Sancti Isidori*, cap. VIII.

⁹ Maga a szó eredeti jelentése is megengedi használatát ebben az értelemben. Vö. MEZEY 1955, i. m. 35, 103, valamint GRUNDMANN, Herbert, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter, Untersuchungen*

csak a *Collationes* felolvasásának – ezeknek a rövid exhortációknak és beszélgetéseknek is a tanítás, a szerzetesi erények elsajátíttatása volt.¹⁰

A leírásokból mindeztidáig a korai középkor gyakorlatát ismertük meg. Úgy tűnik föl, hogy a későbbiekben is ez a két kollációs hagyomány élt tovább, nem ritkán keveredve is egymással. Az előzőkből következő fejlemény a 13. században a kollációs prédikáció,¹¹ ez a koldulórendek egyetemi tevékenységével függ össze;¹² ez a sermotípus végső soron a bibliai és teológiai kérdésekről folyó beszélgetés hagyományából nőtte ki magát.¹³ A kolláció egyes szerzetesrendeken belül is variálódott, különbözhetett aszerint, hogy nők vagy férfiak tartották, de befolyásolta az is, hogy milyen erős egyéniség volt a lelki vezető, de az is, hogy diákoknak, egyetemi környezetben tartották-e.

A következőkben a domonkos nővérek 13. és 16. század közötti kollációtartási szokásait vizsgáljuk meg a domonkos források alapján, majd néhány következtést

über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der Deutschen Mystik (Historische Studien, 267), Berlin, Ebering, 1935, 463 skk.

¹⁰ „Cum sit, inquit, utilis ad instruendum lectio, adhibita tamen collatione maiorem intelligentiam, praebet. Melius est enim conferre, quam legere. Collatio autem docibilitatem facit. Nam propositis interrogantibus cunctatio rerum excluditur, et saepe obiectionibus latens veritas approbantur. Quod enim obscurum, aut dubium est, conferendo cito perspicitur.” HISPALENSIS, Isidorus, *De summo bono*, Lib. III, cap. 15.

¹¹ A két beszéd típus közötti különbséget MEERSSEMAN, Gilles Gérard, (*Les Frères prêcheurs et le mouvement dévot en Flandre au XIIIe siècle* = *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 18 [1948], 80–93) így jellemezte: „Aux quatre fêtes de la Vierge on prêchait, non seulement le matin (sermo) pendant la grand’messe, mais aussi le soir (collatio), pendant la réunion de la congrégation” – Idézi: MEZEY 1955, i. m. 103. – A későbbiekben Iordanus de Saxonia (1185/90–1237) utasítására nemcsak világiaknak ismételték meg a reggeli prédikációt, hanem a domonkos szerzeteseknek is, akik nem tudtak részt venni a misén; a kolláció így elveszítette beszélgető jellegét, a két *sermo* ebben az esetben nem különbözött jelentősen. KODA, Yoshiki, *Mystische Lebenslehre zwischen Kloster und Stadt: Meister Eckharts »Reden der Unterweisung« und die spätmittelalterliche Lebenswirklichkeit* = *Mittelalterliche Literatur im Lebenszusammenhang. Ergebnisse des Troisième Cycle Romand 1994* (Scriinium Friburgense, 8), Hg. von Eckart Conrad Lutz, Freiburg, 1997, 244.

¹² DAVY, Marie-Madeleine, *Les sermons universitaires parisiens de 1230–1231, Contribution à l’histoire de la prédication médiévale*, Paris, 1931, 27; HAMESSE, Jacqueline, «Collatio» et «reportatio», *Deux vocables spécifiques de la vie intellectuelle au moyen âge* = *Terminologie de la vie intellectuelle au moyen âge*, (Études sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge, 1), ed. Olga Weijers, Turnhout, 1988, 79. – A kolláció beépült az oktatásba, ekkor rövid egyetemi beszédek lettek, amelyeket a teológia magiszterei az egyetemi oktatás során adtak elő. Szent Bonaventurának három, a párizsi egyetemen előadott beszéd sorozata maradt ránk: *Collationes de decem praeceptis* (A Tízparancsolatról tartott beszédek, 1267-ből), *Collationes de septem donis* (Előadások a Szentlélek hét ajándékáról; 1268) valamint *Collationes in Hexaemeron* (23 előadás a teremtésről; 1273). Ugyancsak fontosak ebben a műfajban Ioannes Duns Scotus (1266 körül–1308) munkái: *Collationes Oxonienses* és a *Collationes Parisienses*. Duns Scotus beszédei az iskolai gyakorlatot tükrözik, míg Bonaventura sermoi inkább prédikációs jellegűek (HAMESSE 1988, i. m. 82).

¹³ KODA 1997, i. m. 243. skk.

vonunk le a megmaradt magyar nyelvemlékek segítségével; ez a klarissza apácák egyik 16. századi kódexét érinti. A domonkos nővérek kollációs szokásait Humbertus de Romanis (1190/1200–1277) konstitúciója határozta meg, a ferences nővérekét nem ismerjük ilyen részletességgel.

A magyar *Margit-legendából* vett idézet önmagát magyarázza. Az ott elmondottak szerint Margit az ebéd után a kolostortemplom nyugati felében elhelyezett kórusában folytatott magányos lelkigyakorlatot „Szent kereszt naptól fogva ... húsvétig”. Ez a periódus a nyugati egyházban és a domonkosok konstitúciójában előírt böjti és egyben bünbánati időszak volt.¹⁴ A mondat második fele a böjtre vonatkozó előírásból fejthető tovább. A domonkos nővérek – de a szerzetesek is – a konstitúció utasításának megfelelően ebben a böjti időszakban közös felolvasást tartottak: „Tempore ieiunii hora competentis sacristissa signum ad collationem faciat. Postea refectoria cimbalum pulset. Deinde sororibus venientibus in refectorium ad signum illius, que preest, legat lectrix premissio iube domine et sequatur benedictionem, et sequatur benedictio Noctem quietam etc. Infra lectionem vero poterunt bibere qui voluerint facto signo ab ea, que preest.”¹⁵ Ezek szerint alkalmas időben a sekrestyés, illetve az ebédlős nővér jelzésére a konvent tagjai a refektóriumba vonultak, ahol felolvasást tartottak, miként azt az ebédnél is tették.¹⁶

A konstitúció leírása több kérdést vet föl. Az egyik a kolláció helye, a másik az ideje. A szövegből világosan kitetszik, hogy a domonkosok – nemcsak a nővérek, hanem a férfiak is – a kollációhoz a refektóriumban ültek le,¹⁷ későbbi leírásokból az is kitűnik, hogy a klarissza nővérek szintén az ebédlőben gyűltek össze a kollációra.¹⁸ Ezt azért kell itt külön megjegyezni, mert a ciszterciek a kollációt

¹⁴ „A festo autem sancte crucis vsque ad pascha continuum teneant ieiunium, et nona dicta comandant exceptis diebus dominicis nisi dispensatiue fiat interdum et ex eam.” – *Constitutiones sororum ordinis predicatorum*, capitulum IV, *De ieiuniis*. – A már többször idézett Bandellus de Castronovo féle kiadást (Milánó, 1505) használtam, ez volt meg a szígi apácáknál is. A továbbiakban is ezt a kiadást idézem. A Szent keresztnek több ünnepe is volt, azonos néven emlegetik, így bizonytalan a datálás; vö. SZENTPÉTERY Imre, *Oklevéltani naptár*, [Bp.], MTA, 1912, 42 (‘crucis festum’), 54. Az ünnep ÉRSZEGI Géza szerint (*Árpád-kori legendák és intelmek*, Bp., Szépirodalmi, 1983. vagy 1987?, 223, 11. jegyzet) húsvét előtt harmadik vasárnap volt, míg Szentpétery május 3-ára teszi az ünnepet, amelyet egyébként nemcsak tavasszal, hanem a Szent Kereszt felmagasztalása néven szeptember 14-én is megültek. Esetünkben nem az őszi, hanem a tavaszi időpont a valószínű.

¹⁵ *Constitutiones sororum ordinis predicatorum*, capitulum VI, *De collatione*. A férfiakra szintén ez az utasítás vonatkozott.

¹⁶ A böjti időszakban a klarisszák is kollációt tartottak: „Böjtéléseknek idején kedig az közönséges kolláció után, egyetemben mindannyian ez karba menjenek, holott mindaddig együtt maradjanak, valamig az Confiteort el nem mondják.” – A klarisszák késői, 1627 körül leírt reguláját kiadta SCHWARZ 2002, i. m. 81–123. A konstitúció latin forrása ismeretlen.

¹⁷ A férfiak és nők konstitúciója nem különbözik lényegesen egymástól.

¹⁸ Az 1754-ben írt rendtartás többször emlegeti a kollációt, de annak tartalmáról nem kapunk fölvilágosítást belőle. Kiadása: SCHWARZ 2002, i. m. 138, 140, 142–43. Egyetlen alkalommal em-

a kerengő déli folyosóján tartották, ennek megfelelően ott helyezték el a könyvtárszekrényt, a templom falába pedig padokat építettek be. Ennek nemcsak azért van jelentősége, mert felhívja rá a figyelmet, hogy a kolláció az egyes rendekben különféleképpen zajlott, hanem azért is, mert a régészeti kutatások szerint a Nyulak szigetén – de a budai várban is – a domonkosok kolostorát ciszterci építőmesterek ciszterci előírások szerint építették,¹⁹ így a Boldogasszony kolostorában a könyvtár, vagy a könyves szekrény – szintén a ciszterci szokásoknak megfelelően – a kollációs folyosónak nevezett részen lehetett.²⁰ Az építészeti adottságok ellenére – legalábbis a konstitúció előírása szerint – a kollációt a szigeti domonkos apácák kolostorában már a 13. századtól kezdve egészen az épület elhagyásáig a refektóriumban tartották.

A kolláció szokásos ideje – mint Margit legendájában már láttuk – a böjti időszak volt, ehhez társultak a domonkos liturgia által kijelölt ünnepek vigíliájának böjti estéi. Ezeken a napokon a domonkos nővérek a vesperás elvégzése után közösen a refektóriumba vonultak. Kétségesnek látszik az időpont, hiszen a konstitúció megfelelő órát – 'hora competentis' – említ. Magyarázatot erre – a Humbertusra rendkívül erős hatást gyakorló – Szent Benedeknél találunk. A *Regula Benedicti* azt írta elő, hogy még világosan mondják el a vesperást, hogy utána az étkezésnél ne kelljen világítani.²¹ A kolláció alatt a nővérek vizezett bort ihattak.²² Fontos megemlíteni, hogy ez az étkezés viszonylag rövid volt; Szent Benedek 4–5 lap felolvasásának idejét tartotta megfelelő hosszúnak.²³ A kollációt a házfőnök jelére fejezték be, áldást mondtak,²⁴ és a refektóriumból teljes csendben az

lítik, hogy ekkor felolvasást tartottak: „kollációkor pedig, mikor az olvasást el akarja hagyatni, pohárral kétszer nagyon megüti az asztalt.” I. m. 154. A szöveg forrása ismeretlen.

¹⁹ H. GYÜRKY Katalin, *A domonkos rend középkori kolostorai Budán = Koldulórendi építéssel a középkori Magyarországon, Művészettörténet – műemlékvédelem*, 7, [Bp.], Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994, 121–135.

²⁰ SCHNEIDER, Ambrosius, *Der Baubetrieb der Cistercienser; Die cisterciensische Klosteranlage = Die Cistercienser: Geschichte, Geist, Kunst*, 2, Hg. Ambrosius Schneider, Adam Wienand, Wolfgang Bickel, Ernst Coester, Köln, Wienand Verlag, 1977, 69.

²¹ „Ab Idibus autem Septembris usque caput Quadragesimae ad nonam semper reficiant. In Quadragesima vero usque in Pascha ad vesperam reficiant. Ipsa tamen Vespera sic agatur, ut lumen lucernae non indigeant reficientes, sed luce adhuc diei omnia consummentur. Sed et omni tempore sive cena sive refectionis hora sic temperetur, ut luce fiant omnia.” – *Regula Benedicti*, cap. XLI. (Szeptember 14-től a negyvennapos böjt kezdetéig mindig délután három órakor étkezzenek. A nagyböjtben pedig egészen Húsvétig estefelé egyenek. A Vesperást magát úgy végezzék, hogy utána az étkezésnél ne legyen szükség mécses-világításra, hanem még napvilágnál végezzenek el mindent. De más időben is, akár a vacsorát, akár az egyszeri étkezés idejét úgy intézzék, hogy minden napvilágnál történjék.)

²² „Infra lectionem vero poterunt bibere qui voluerint facto signo ab ea, que preest.” – *Constitutiones sororum ordinis predicatorum*, capitulum VI, *De collatione*.

²³ Vö. 5. jegyzet.

²⁴ „Finita lectione dicat et qui preest. Adiutorium nostrum in nomine Domini.” – *Constitutiones sororum ordinis predicatorum*, capitulum VI, *De collatione*.

imaterembe mentek a kompletórium elmondására. A kolláció az eddigiek szerint tehát a böjti időszakban tartott közösségi felolvasást jelentette.

Hely és idő tisztázása után át kell térnünk a legfontosabb kérdésre, a kolláció tartalmának tárgyalására, azaz arra, hogy mi és milyen módon hangzott el a nővérek előtt. Humbertus de Romanis, a domonkos rend V. nagymestere a konstitúció magyarázatában Szent Benedek regulájának mintája nyomán: „In collatione vero et in coena debet providere quod legantur libri aliqui bonae aedificationis, et frequentius historias quae retineri valeant continentes, ut sunt Vitae Patrum, libri Collationum, et similes.”²⁵ Ez az utasítás a 13. században feltétlenül érvényes volt. Margit és kortársai elméletileg hallgathattak fölolvastatott *Collationes patrum*ból, latinul mindenképpen, de kérdés, hogy rendelkezésükre állt-e magyar fordítás. Valószínűbb, hogy nem.²⁶ A domonkos apácák tössi kolostorában a 14. században van ugyan nyoma, hogy – nyilván olvasmányaik következményeként – a sivatagi atyák aszkézisére hajlanának a nővérek,²⁷ de a magyar Margit-legenda sehol nem mutatja ennek az önmegtartóztató remeteéletnek elemeit, Szent Margit nem kívánja utánózni őket, a tanúvallomások sem emlékeznek meg a *Collationes* hatásáról, Margit másfajta mártírságra, másfajta aszkézisre vágyott.²⁸

²⁵ HUMBERTUS de Romanis, *Instructiones de officiis ordinis = Opera de vita regulari*, ed. Joachim Joseph Berthier, Romae, 1889, II, 300. – Még a szövélyasztáson is jól látszik, hogy Humbertus menynyire követte a Szent Benedek-i szerzetesi hagyományt.

²⁶ MEZEY 1955, i. m. 93 leírja, hogy az 1242-es nagykáptalan határozatai szerint tilos volt a testvéreknek a Szentírást, beszédeket, kollációkat vulgáris nyelvre fordítaniuk. Ez a szabály csak később, a 15. században a rendi reformok hatására változott. A *Collationes patrum* ismeretere a magyar Margit-legenda is tesz utalást: „hallgatja vala nagy kívánsággal, szeretettel, alkalmas időn Istennek igjijét, prédikációt; szent atyáknak életeket és egyéb szenteknek legendájukat, életüket és példákat” (9v:4–9). Macellus legendájában van a mű címe: *Audiebat avide temporibus opportunis verbum praedicationis et patrum collationes, exempla et legendas sanctorum*, LV 9. [1]c. Az adatot M. Nagy Ilonának köszönöm.

²⁷ Elisabeth Stigel (1300 körül–1360 körül), tössi domonkos rendi apáca szerette volna követni a sivatagi atyák példáját: „Disú ... lere der alten veter sante der diener seiner geistlichen tochter, und si nam es in sich und kerte es auf den weg, daz er meinde da mite, daz si nah der alten veter strenger wise iren lip oh mit grosser kestung soelti ueben.” SEUSE, Heinrich, *Deutsche Schriften*, Hg. Karl Bihlmeyer, Stuttgart, 1907, 107, 1–4. (Reprint: Frankfurt a. M., 1961.) Vö. WILLIAMS-KAPP, Werner, *Nucleus totius perfectionis: Die Altväterspiritualität und der 'Vita' Heinrich Seuses = Festschrift Walter Haug und Burghart Wachinger*, Hg. Johannes Janota, Paul Sappeler, Frieder Schanze, I, Tübingen, 1992, 407–421.

²⁸ Szent Jakab történetét hallgatva Margit szeretett volna azonos mártíriumot elszenvedni: „Akarta volna az Úristen, hogy én voltam volna az időben ez velágon, és metéltettem volna izenként-foltonként az én Uram, Jézusnak szerelméért, úgy hogy az én kénom sok ideig lött volna, és hogy az én kénom végezeten elvágták volna az én fejemet. Ezeket mikoron mondja vala ez szent szüz, igen vígad vala, mert igen kívánja vala az ő vért kiötni Jézusnak, az ő jegyesének vére kiöttéséért” (*Margit-legenda*, 10v:2–14). A legenda e helyének latin forrását a szenté avatási jegyzőkönyv vallomásaiban találjuk meg. „Deus, vellem, quod fuissem tempore illo, et fuissem taiata in petiis pro amore Iesu Christi ita, quod passio mea durasset multum, et quod in fine truncavissent caput meum pro fusione sanguinis Iesu Christi” MEV, I, 273. Ismételtet köszönöm M. Nagy Ilona segítségét.

A hivatalos forráson – azaz Humbertus konstitúciómagyarázatán – kívül nincs más forrásunk arra, hogy valójában hogyan is zajlott a magyar domonkos apácáknál a kolláció. Mezey László feltételezte, hogy létezett olyan vulgáris nyelven írott szöveg, amelyet a nővérek előtt fölolvashattak,²⁹ ennek azonban nincs nyoma, sőt létezésüket a kutatás cáfolta is.³⁰ Mezey másik lehetőséget is felvetett, méghozzá az élőlőszóban történő oktatástét, de rögtön visszakozott is, mondván: „Nem képzelhető ugyanis, hogy talán a Nagyböjt idejétől eltekintve akár kolostorokban is ilyen konferencia beszéd naponként elhangzott volna.”³¹ Nem tudjuk, hogyan volt. Azt azonban mindenképpen meg kell fontolnunk, hogy napi olvasmányokhoz rengeteg könyvre lett volna szükség, amelyek közül – már a menyiségük, valamint Margit korához való kötődésük, életének tanúsága miatt is – a pusztítások ellenére fennmaradt volna egy-egy példány. Valószínűbb, hogy nem anyanyelven olvastak föl ekkor sem, akárcsak a többi domonkos apácák által lakott kolostorban.³²

A legenda mindig arról beszél, hogy valamelyik domonkos fráter szóban mond el egy legendát, vagy prédikációt, netán példát – nem a konventnek, hanem – Margitnak;³³ ha létezett volna megfelelő mennyiségű magyar nyelven lejegyzett szöveg, akkor a kivételezést megvető királylány a közösségi élményt kereshette volna, nem csak magának kért volna magyarázatokat, amelyeket egyébként rögtön meg is osztott társaival.³⁴ Feltételezhető hát, hogy inkább rögtönzött, vulgáris nyelvű előadások voltak ezek, mintsem lejegyzett anyanyelvű szövegek felol-

²⁹ MEZEY 1955, i. m. 84–93.

³⁰ KLANICZAY Tibor, *A Margit-legendák történetének revíziója* = KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Bp., Argumentum, 1994, 60.

³¹ MEZEY 1955, i. m. 35.

³² LÁZS Sándor, *A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége* = „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28., Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 127–128.

³³ „in festivitatibus sanctorum martyrum et aliorum faciebat sibi exponi et legi per aliquem de fratribus predicatoribus, qui serviunt dicto monasterio vitam et passiones eorum” MEV, I, 232. – Amire fel kell figyelünk, hogy nem egyszerűen felolvasásról van szó, hanem magyarázatról is, azaz Dezső fráter latin szöveget olvasott, amelyet aztán magyarázott és lefordított. A Mezey László által feltételezett magyar nyelvű szövegekről kimutatták, hogy azok nem léteztek l. KLANICZAY 1994, i. m. 60.

³⁴ „Azért ez szent szűz ez feljül megmondott prédikációt hallgatja vala az vasablakon valamely szororral, némikoron kedég az kapitulumházban fráter Desideriustól, avagy egyéb frátertől, annak utána elmegyen vala ez szent szűz az szororokhoz az mívelőházban, és megmondja vala nékik az szenteknek életöket, avagy az napi evangéliumot, és inti vala őket, hogy ők es azonképpen élnének.” (*Margit-legendá*, 9v:21–10r:9) MEV, I, 254: „ipsa sancta Margaretha ... faciebat sibi exponi evangelium illud, quod tunc in missa lectum erat, faciebat sibi similiter exponi {a fratre Desiderio} vitas sanctorum {in dominarum capitulo} et quando nos eramus in domo illa, in qua sorores laborant, ipsa veniebat illuc, et exponebat nobis, sicut expositum erat sibi evangelium et vita sanctorum, sicut melius sciebat, et instruebat nos, quod semper sic faceremus, sicut legebatur in ipso evangelio et in vitis sanctorum.”

vasása.³⁵ Megengedhető, hogy a kolostorban az előírásoknak megfelelően volt ezen időszakban ebédelői felolvasás az ebéd és a kolláció alatt, de ez akkor is latin nyelvű lehetett, amiből a nővérek semmit sem értek.

Sajnálatosan sötét a 13. századi anyanyelvű irodalmunkról – és ezzel együtt – a domonkos Boldogasszony-kolostor lelki életéről festett kép, Margit királylányon kívül a nővérek nélkülözni voltak kénytelenek a lelki táplálékot, talán nem is vágytak rá. Margit – a többiek megütközését gyakran kiváltva³⁶ – maga is hajlott arra, hogy nem törődve a társadalmi elvárásokkal, a hit igazságát keresse, átérezve Krisztus kínjait, maga is szenvedjen, hogy a szegényeken szánakozva maga is szegénnyé legyen, fogadalmát beteljesítse.³⁷ Ehhez nyújtott segítséget kiváltságos állapota, az, hogy királylányként a domonkos rend szerzetesei nagyobb figyelmet szenteltek neki, mint társainak, érdeklődését kielégítették.

A későbbi századok kollációs szokásainak magyarázathoz kitérőt kell tennünk. Még Margit századában, 1294 és 1298 között az erfurti domonkos kolostorban Eckhart mester tartott házfőnökként kollációs előadásokat szerzetestársainak. Ezeknek a leirata *Das sint die rede, die der vicarius von Türingen, der prior von Erfurt, boruoder Eckhart predigerordens mit solchen kindern hätte, diu in dirre vrägeten vil dinges, dō sie säzen in collationibus mit einander* cím alatt fenn is maradt.³⁸ A *rede der underscheidung*e címmel is emlegetett szövegek nem egyszerűen csak beszédek, hanem mint a hosszabb cím is mutatja, olyan konverzáció eredményei, ahol a testvérek a kolláción nem csak hallgattak, hanem kérdeztek is – *vrägeten vil dinges* – Eckhart mestertől.³⁹ A szövegek a kolostori erényekre oktatnak, engedelmességre, a szegénység szeretetére, valamint gyakorlatias út-

³⁵ Mezey László az *Ómagyar Mária-síralom* kódexét kollációs kódexnek nevezte, olyannak, amelyet részben Párizsban iskolázott magyar szerzetesek írtak és használtak, és megkísérelte a kódexet a szigeti Boldogasszony-kolostorhoz kötni. I. MEZEY László, *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-síralomról = Irodalomtörténet*, 1971, 356–370. Véleményét a későbbi kutatás nem igazolta, sőt részben cáfolta VIZKELETI András („*Világ világa, virágnak virága...*”, [*Ómagyar Mária-síralom*], Bp., Európa Könyvkiadó, 1986).

³⁶ „Mit mívelsz te? Állasz minden napon a te imádságodban, tartván a te orcádat és orrodát a földön, miképpen a disznó. Talán csak nem a földben keresed az Úristent?” (*Margit-legenda*, 37r:1–5.)

³⁷ MÁLYUSZ Elemér, *Árpádházi Boldog Margit, A magyar egyházi műveltség problémája = Emlékkönyv Károlyi Árpád születése ünnepére*, Bp., Sárkány Nyomda Részvénytársaság, 1933, 341–384.

³⁸ *Meister Eckhart, Die deutschen und lateinischen Werke, Die deutschen Werke, Traktate*, Hg. Josef Quint, W. Kohlhammer, [Stuttgart/Berlin], [1963], V. (Reprint 1987), 137–377. [A 23 beszéd 185–311]

³⁹ „Das sint die rede, die der vicarius von Türingen, der prior von Erfurt, boruoder Eckhart predigerordens mit solchen kindern hätte, diu in dirre vrägeten vil dinges, dō sie säzen in collationibus mit einander. (Ezek a beszédek, amelyeket a türingiai vikárius, az erfurti [kolostor] házfőnöke, a prédikáló testvérek rendjéből való Eckhart testvér azoknak a [lelki] gyermekeknek tartott, akik sok dolgot kérdeztek tőle, amikor a kollációra összegyűltek.)” Magyar kiadása: *Útmutató beszédek*, válogatta és fordította Bányai Ferenc, Bp., T-Twins, 1993.

mutatások a szerzetesi életre. A beszédeket a későbbiekben is sokszor másolták, a nürnbergi domonkos apácák 15. századi kézírataiban is feltűnnek.⁴⁰

Eckhart Mester anyanyelvű kollációs beszédei elszigeteltnek látszanak, jól lehet a kollációs beszélgetések tartása gyakoribb volt, mint ez az egyetlen megőrzött emlék. Egyrészt nehéz elképzelni, hogy ne kommentálták volna a később eretnokség hírébe is került Eckhart Mester beszédeit különleges eseményként a kortársak és a közeli utókor mint kilengést, ha a kollációs beszélgetés a 13. században magányos jelenség lett volna. Hasonló szóbeli kollációról férfi kolostorokból tudunk, viszont azok a kollációk a stúdium részét képezték, nem kötődtek a böhthöz.⁴¹ A kollációs prédikáció és a konferenciabeszélgetés tartása – amelyre Eckhart Mester példát adott, más lelki tartalommal – folytatódott a későbbi századokban is.

A 15. századból Közös Élet Testvéreinek köréből maradt fenn jelenős kollációs irodalom. Geert Grote (1340 körül–1384), a devotio moderna megindítója a testvérek helyes útra vezetésének egyik fontos eszközét látta a kollációban:⁴² a templomban a prédikációnak (‘sermo generalis’), kisebb körben a kollációnak, feddésnek négyszemközt van helye – írta. Az ő elképzeléseit követték aztán a 15. században a Közös Élet Testvérei. Ünnepnapokon a dél körül az első étkezés után (‘post prandium’) összegyűltek testvérek, és a Szentírásból vett témát tárgyaltak meg. Vasárnaponként és kijelölt ünnepnapokon a kollációt viszont a vacsora után tartották, ezekre az alkalmakra világiakat is megívtak, ezért – ellentétben a szűk körű kollációkkal – ilyenkor nem latinul, hanem anyanyelven beszéltek.⁴³ A Közös Élet Nővéreinek házaiban a kollációkat a gyóntató vezette. Az amersfoorti Szent Agáta házból fenn maradt egy 1445-ben keletkezett anyanyelvű kollációgyűjtemény. Ezt a nővérek akkori gyóntatója Jan Lubberts van Hattem látta el latin nyelvű megjegyzésekkel, amelyek szinte „rendezői utasításnak” hatnak.⁴⁴

⁴⁰ Közösségi kódexben: Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. VI, 55:126r–182v; imakönyvben: Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. VII, 38:233r–236v; Cent VII, 62:103r–113v. SCHNEIDER, Karin, *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg, Band I, Die deutschen mittelalterlichen Handschriften*, Beschreibung der Buchschmucks Heinz Zirnbauer, Wiesbaden, Otto Harassowitz, 1965.

⁴¹ KODA 1997, i. m. 243–249. Ez a kolláció nem azonos az apácaolastorokban tartottakkal, hetente egyszer – szombaton vagy vasárnap – gyűltek össze megülésére, a kolostor házfőnöke, vagy az a szerzetes – többnyire a lektor – vezette, akit megbíztak tartásával.

⁴² „...devoti quidam apte sumpserunt quedam generalia dicta mea in predicatione mea, que tamen eis in collacione sic universaliter expressa, non sustinuerunt, quasi tunc essent particulariata, quia persone particulari dicta, licet eque generaliter.” – *Gerardi Magni Epistolae*, ed. Willelmus Mulder, Antwerpen 1933, (Tekstuitgaven van OGE, 3), Nr. 61, 227. Az idézet Grote Wilhelm Oude Scutéhoz írott leveléből származik.

⁴³ Anton G. WEILER, *Volgens de norm van de vroge kerk, De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Gemene leven in Nederland* (Middeleeuwse Studies 13), Nijmegen, 1997, 26–54, 220–222.

⁴⁴ Thomas KOCK, *Zwischen Predigt und Meditation, Die Kollationalia des Dirc van Herxen = Predigt im Kontext*, Hg. Volker Mertens, Hans-Jochen Schiewer, Regina D. Schiewer, Wolfram Schneider-Lastin, Berlin, De Gruyter, 2013, 399–420.

Megjegyzendő még itt, hogy a 'devotio moderna' követői által kialakított kollációs gyűjtemények különböző típusúak voltak. Van, amelyik az egyházi évet követve különféle módon dolgozta föl a témákat, a másik a beszéd fontos pontjait emeli ki vázaltszerűen ('goede punten'), vagy a jó mondásokat ('dicta') emeli ki, a harmadik típus pedig a kolláción megbeszélt szövegeket gyűjti össze.⁴⁵

A Közös Élet Testvéreinek 14. és 15. századi kollációs gyakorlata a női kolostorokban nem talált követőkre, a német domonkos apácákéban semmi esetre sem. Viszonylag sokat tudunk ugyanis a nürnbergi Szent Katalin-kolostor domonkos apácáinak 15. századi kollációiról. Két forrásunk van ehhez. Az egyik az általános érvényű domonkos konstitúció, amely a magyar nővérekre is vonatkozott, a másik pedig a csak egy kolostorra érvényes lista, a nürnbergi domonkos nővérek felolvasásra vonatkozó rendtartása.

A Teutonia domonkos rendtartomány nővéreire a 15. században változatlanul Humbertus 13. századi előírásai vonatkoztak, a 15–16. század fordulóján Johannes Meyer fordításának köszönhetően már anyanyelven utasította a nővéreket. Eszerint a kolláción olyan könyveket kellett fölolvasni, amelyek elmélyülésre és áhítatra indították a nővéreket, olyan históriákat, amelyeket érdemes megjegyezni, mit például a *Vitae patrum*, vagy a *Collationes patrum*, valamint Nagy Szent Gergely *Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum*. Nagy ünnepeken – és ez, mint majd látjuk, vonatkozik a kollációra is – aszerint, hogy mi áll a kolostor konventjének rendelkezésére, homíliákat, prédikációkat, szentek passióit és legendáit, és hasonló írásokat kell fölolvasni.⁴⁶

A nürnbergi domonkos nővérek olvasmányjegyzékei,⁴⁷ amelyekből a legtöbb felvilágosítást kapjuk az apácakolostorok középkori felolvasási szokásairól, jelentősen eltérnek Humbertus de Romanis és Johannes Meyer által javasoltaktól. A reform kezdetén összeállított és két éven át bővítetett lista csak nyolc alkalommal említi a kollációt: szentestére, nagycsütörtök és nagyszombat estéjére,

⁴⁵ KOCK 2013, i. m. 402

⁴⁶ A correctrix mensae feladatai közt az *Ämterbuch*ban ezt olvassuk: „Item in der colatio und in dem nacht ymbis sol si versehen, dz man do leß söliche bücher, die do sigint güter anreizung zu inikeitt und andacht, und allermeist, dz es sigen historien, die man in der gedechtnuß behalten mög, als do ist der heiligen altvetter leben und colationes patrum, dz ist der altvetter red und gütter ler von mangfaltigen tugenden, und das buch dialogorum sancti Gregorii des bopstes, und ander des gleichen büchs. Aber in dem ersten ymbis sol man gemeynlichen leßen die bücher der bibelen und öch zewilen die güten nuczen bücher der heiligen bewerten lerer, und des gelichen bücher, die der swestern andacht meren weren. Aber zu den großen hochzitten und zu den gefriten tagen ... so mag man lesen omelie, bredigen, passionen und legend der heiligen und anders des gleichen, dz man hett in dem clöster.” Stadtarchiv Freiburg/Br., B 1(H), Nr. 108, 133v.

⁴⁷ Két jegyzékkel rendelkezünk, az egyik a reform megindulásakor 1429–1431 között készült, a másik pedig az obszervancia kiteljesedésekor folyamatosan bővülve íratott 1455 és 1461 között. A második jegyzék címe: *diß ist der notel, wie man sol zu tisch und zu collacio lesen durch das ganz ior*. A két lista kiadása: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, III: *Bistum Augsburg, Eichstätt, Bamberg*, bearbeitet von Paul Ruf, München 1932. a Továbbiakban: MBK, III/3, 638–650 és 650–670.

a pünkösddvasárnapot megelőző szombat estére, Gyertyaszentelőre, Mária mennybemenetelének és születésének ünnepe előtt, valamint mindszentek előestéjére írt elő olvasmányokat,⁴⁸ ezek mind anyanyelvű prédikációk és legendák.

Az 1455 és 1461 között összeállított második lista megtartotta a korábban említett kollációs napokat, de kibővült a Mennybemenetel és a Szentháromság-vasárnap ünnepével, ezek vigíliájára írtak elő olvasmányokat, viszont elhagyta a Gyertyaszentelő ünnepének kollációját. Ezek a kollációs napok – néhány elhagyásával és kis bővítéssel – megfelelnek annak a böjti sorozatnak, amelyet a domonkos konstitúció ad: „In toto autem aduentu et quadragessima et ieiuniis quattor temporum, et in vigilia ascencionis, et penthecostes, Sancti Johannis Baptiste, Petri et Pauli, Jacobi, et Beati Dominici, patris nostri, in vigilia Sancti Laurentii, Assumptionis Beate Marie et Bartholomei, et natiuitatis Beate Virginis, Mathei, Simonis et Jude et omnium sanctorum, Andrea apostoliet omnibus sextis feriis quadragessimali vtantur cibo.”⁴⁹ Hiányzik ezek szerint Keresztelő Szent János, Péter és Pál, Jakab, Domonkos, Lőrinc, Bertalan, Máté, Simon Júdás és András vigíliája a kollációs napok közül, míg többletként mutatkozik a Szentháromság-vasárnap.⁵⁰

Amit előzetesen megállapíthatunk, az az, hogy a nürnbergi domonkos apácák kolostorában a kollációkon anyanyelven felolvasottak minden esetben az elkövetkező ünnepre való lelki felkészülést, ráhangolódást jelentették. Az is kijelenthető, hogy – már amennyire a kéziratok azonosíthatóak⁵¹ – a korábbi listában szereplő olvasmányok nem különböztek a későbbiektől, tehát a reform töretlen volt, nem hozott tartami változásokat, legfeljebb a könyvtár bővülésével párhuzamosan kiegészültek az olvasmányok. Hogy lássuk a különbséget az egyes felolvasások között, érdemes idézni az egyik Mária-ünnepre rendeltetket. Gyümölcscsoltó Boldogasszony vigíliáján a kolláción a fölolvadás a nürnbergi Szent Katalin-kolostor ebédlőjében a következőképpen zajlott:

Miasszonyunk, amikor a mi Urunkat foganta, kora este az asztalnál ezt kell olvasni:

E. II. [jelzetű] könyv, prédikáció a mi kedves Asszonyunkról, a LXXXXVI. lapon.

M. I. [jelzetű] könyv, az angyali üdvözléről, a LXXIII. lapon.

D. I [jelzetű] könyv, prédikáció a mi kedves Asszonyunkról, a CXXVII. lapon.

⁴⁸ Nem állapítható meg pontosan a tartalmuk, mivel a korábbi olvasmánylista idején még nem volt készen a könyvtár katalógusa, így a könyvek valamelyik jellemzőjük alapján említenek.

⁴⁹ *Constitutiones sororum ordinis predicatorum*, capitulum IV, *De ieiuniis*. A *ieiuniis quattor temporum* kifejezés szorul némi magyarázatra, ez a magyar *kántorböjt* (*quaterember; quattuor tempora*). A kántorböjtot a nagyböjt első vasárnapja (*Invocavit*), pünkösöd, *Exaltatio Crucis* (szeptember 14.), advent 3. vasárnapja utáni hét szerdáján, péntekjén és szombatján tartották. Vö. SZENTPÉTERY 1912, i. m. 52.

⁵⁰ A Trinitas-vasárnap megtartását a domonkos konstitúció elkészülte után tette kötelezővé XXII. János pápa (1316–1334) 1334-ben, ezért nem szerepelt korábban a domonkosok ünnepei között.

⁵¹ Az első olvasmánylista elkészültekor még nem volt a kolostori könyvtárnak katalógusa, a könyveknek nem volt jelzetük, lapszámozása is csak néhány kódexnek volt. Az olvasáshoz gyakran csak kezdőszavakat adtak meg.

Kollációra:

M. VI. [jelzetű] könyv, prédikáció a mi kedves Asszonyunkról, az I. lapon.

A. XIII. [jelzetű] könyv, *Cantica canticorum*, a II. lapon.

E. XXIII. [jelzetű] könyv, Az 'Ave Mária' a magyarázatával együtt, a CCCCLII. lapon.

N. II. [jelzetű] könyv, prédikáció a Miasszonyunkról, és ez egy kicsiny könyv.

Miasszonyunk napján:

E. XVII. [jelzetű] könyv, a mise, az episztola és az evangélium a Miasszonyunkról, a XXVIII. lapon.

E. XXII. [jelzetű] könyv, amikor Miasszonyunk a mi Urunkat foganta, a XXIII. lapon.

J. XX. [jelzetű] könyv, a mi kedves Asszonyunk legendája, a CCXVI. lapon.

E. IX. [jelzetű] könyv, prédikáció az Angyali üdvözletről, a LXV. lapon.

E. XVI. [jelzetű] könyv, prédikáció a mi kedves Asszonyunkról, a CVII. lapon.

E. XXIII. [jelzetű] könyv, az 'Ave Mária' rövid magyarázattal, a CCCX. lapon.

J. X. [jelzetű] könyv, a XII vén a mi kedves Asszonyunkról.⁵²

A nővérek az ünnep vigíliáján böjtöltek, délután három óra tájt ebédeltek, majd a vesperás elmondása után következett a kolláció, tehát az ünnep előtti napon tartották meg a böjti étkezés alatti fölolvast. Ezek az alkalmak azonban nem azonosak a vigíliával, csak azokon a napokon tartottak kollációt, amelyekre böjtöt írtak elő. Ami a kollációk olvasmánylistáján szerepelt, az mind csak ajánlás volt, a 'correctrix mensae' tisztségével megbízott nővér döntése volt, hogy melyik alkalomra mit választ közülük, a felolvasandó szövegek évente variálódtak, hogy a nővérek ne veszítsék el érdeklődésüket.

A tematika az ünnep jellegéből fakadt, amennyire lehetett a műfajok színesítették az olvasmányokat. A Gyümölcsoltó Boldogasszony napja előtt a kolláción lehetőségük volt az M. VI. jelzetű könyvből egy az angyali üdvözletről írt prédikációhoz írott előszót fölolvast, ⁵³ az A. XIII-as kódex a *Cantica canticorum*ot és komment-

⁵² MBK, III/3, 667:5–19. „Unser fraw, als sy unsern hern enpfing, frw zu tisch an dem abent sol man lesen: E. II. puch, ein predig von unser lieben frawen, am LXXXXVI. plat. M. I. puch, von dem engelischen gruß, am LXXIII. plat. D. I. puch, von unser lieben frawen ein predig, am CXXVII. Plat Zu collacio: M. VI. puch, ein predig von unser lieben frawen, am I. plat. A. XIII. puch, cantica canticorum, am II. plat. E. XXIII. puch, das 'Ave Maria' mit der außlegung, am CCCCLII. plat. N. II. puch, ein predig von unser Frawen, und ist ein cleins püchlein.

An dem tag unser frawen: E. XVII. puch, die meß und epistel und ewangelio von unser frawen, am XXVIII. plat. E. XXIII. puch, als unser fraw unsern hern enpfing, am XXIII. plat. J. XX. puch, die legend von unser lieben frawen, am CCXVI. plat. E. IX. puch, ein predig von dem engelischen gruß, am LXV. plat. E. XVI. puch, ein predig von unser lieben frawen, am CVII. plat. E. XXIII. puch, das 'Ave Maria' mit kurzzer außlegung, am CCCX. plat. J. X. in dem XII. alten von unser lieben frawen.”

⁵³ Nürnberg Stadtbibliothek, Cent. VI, 59. A kódex első része már a reform előtt készen volt l. SCHNEIDER 1965, i. m. 198.

tárját tartalmazta,⁵⁴ az E. XXIII-as kódexből az *Ave Mariát* és magyarázatát,⁵⁵ az N. II. jelzetűből pedig Mária fogantatásáról szóló prédikációt hallgathattak meg.⁵⁶

Magának az ünnepnapnak az olvasmányai sem tértek el jelentősen. A különbség az volt, hogy az ebédnél a liturgikus szövegeket ismételték meg anyanyelven. Felolvasták a mise fordítását, az episztolát és az evangéliumot,⁵⁷ emellett azonban meghallgatták a fogantatásról szóló legendát (E. XXII, J. XX.), más alkalommal pedig az ünnepéről szóló szentbeszédet.

A jegyzék szerint a többi kollációs olvasmányt is az jellemezte, hogy az esti böjtös étkezésen a következő nap ünnepére készítették föl a nürnbergi domonkos nővéreket. Az első és a második olvasmánylista tartalma alig különbözött, a legnagyobb eltérést pünkösdi ünnepénél találjuk. Az 1429 és 1431 között összeállított katalógus azt rendeli el, hogy a pünkösdi kollációra olvassák föl a Szentlélekről szóló könyv egy rövid fejezetét arról, hogy miképpen kell viselkedni pünkösdi hetében, a szöveg pedig így kezdődik: *'Es spricht sant Gregorius' etc.* Ezek után a próféciák könyvéből kell olvasni, mégpedig a 137. lapról, azt a részt, amely így kezdődik: *'So der heilig geist in die sel kumet'.*⁵⁸

A későbbi olvasmánylistában a pünkösdi előestéjének a kollációjára előírt könyvek között⁵⁹ – a lapszámozás alapján – azonosíthatjuk a korábban 'prophetenbuch'-nak nevezett kéziratot. Ez a különben is sokat használt D. I-es jelzetű kódex, amely mára sajnos elveszett, csak a középkori katalógusból tudjuk, hogy próféciákat is tartalmazott.⁶⁰ A többi kézirat azonosítása lehetetlen, mivel elkal-

⁵⁴ Augsburg, Universitätsbibliothek, Oett-Wall. III. 1. 2o 8.

⁵⁵ A könyv elveszett. A korabeli katalógus leírása szerint Jézusról és Máriáról szóló legendákat tartalmazott, majd egy passiót, a könyv végén pedig egyebek között ismeretlen szerzőtől származó Miatyánk- és Ave Maria-magyarázat volt I. MBK, III/3, 606:21–31.

⁵⁶ Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, mgo. 137, 47r–67r.

⁵⁷ Az E. XVII. jelzetű könyv ma már nincs meg. A középkori katalógus szerint az adventi és a nagyböjti időszak miséinek német fordítását tartalmazta. „Item ein pergamens düns puch in eym conper; das helt in im die meß in teütsch in dem advent und fasten und veht sich an 'Ad te levavi animam meam'.” MBK, III/3, 606:4–6.

⁵⁸ „Item an dem heiligen pfingstobent zu kalacyon, so mag man leßen zu dem ersten an des heiligen geistes puch; do steht ein kurz capitel an und ist, wie sich der mensch halten sol die siben tag in der pfingst Wochen, und hebt sich an 'Es spricht san Gregorius' etc. Item danach mag man leßen an dem prophetenbuch, do stet auch von dem heiligen geist an und stet an dem CXXXVII. plat und hebt sich an 'So der heilig geist in die sel kumet' etc. (Item ein predig an der Cecilien dunen puch.)” MBK, III/3, 645:9–14.

⁵⁹ [Am Pfingstabend] „Zu der collacion: E. XXIII. puch, von dem heiligen geist, am CLXXV. plat. D. I. puch, so der heilig geist in die sel kumt, am CXXXVII. plat. Mer an dem puch von dem heiling geist, das stet zu hinderst an dem puch; und auch die II sequenczen von dem heiligen geist.” MBK, III/3, 660:20–22. (E. XXIII. [jelzetű] könyv, a Szentlélekről a CLXXV. lapon. D. I. [jelzetű] könyv, ahogy a Szentlélek a lélekbe száll, a CXXXVII. lapon. Még több a Szentlélekről ennek a könyvnek végén; és még a Szentlélekről szóló két szekvencia is.)

⁶⁰ [D. I.] „Item ein pergamen puch; das helt in im die propheten und episteln in der vasten und predig und vil guter matery etc.” MBK, III/3, 603:7–8. („Item egy pergamenkönyv; a böjti proféták és episztolák vannak benne, és prédikációk és még sok jó dolog.”)

lódta. Ami mégis feltűnő különbségnek látszik, az két dolog. Az egyik, hogy amíg az első olvasmánylista viselkedési szabályokat is előír, addig a második ezt elhagyja, jóllehet ez az olvasmány megfelel – miként már láttuk – a kolláció tartalmával szemben támasztott követelménynek, miszerint ezeken az alkalmakon az erkölcsök, a szerzetesi viselkedés elsajátítása, korrigálása az egyik cél. A másik változás egy bővítés, előírták, hogy fel kell olvasni a szentlélekről szóló szekvenciákat is,⁶¹ magától értetődően ezt is német fordításban.⁶²

A többi ünnepen ennél is nagyobb az azonosság a két olvasmánylista között; a továbbiakban a második, az 1455 és 1461 között összeállított listát idézem. Karácsonykor, szenteste kollációján a gyakran használt E. XXIII-as jelzetű kódex legendáját olvasták Jézus születéséről, emellé két prédikációt is javasolt a listát összeállító nővér, az egyik Johannes Tauler (1300–1361) karácsonyi beszéde volt.⁶³

Nagycsütörtökön nagypéntekre készülve általánosságban írja elő az olvasmányt a lista: „Zu der collation: Von der angst und gefencknűß unsers herren Jhesu Cristi sol man lesen”.⁶⁴ Nincs megadva a kódex, amelyből Jézus rettegéséről és bebörtönzéséről kellett olvasni ezen a napon, akárcsak a nagyszombat este, amikor Krisztus szenvedéséről és eltemetéséről szolt az olvasmány.⁶⁵

Trinitas-vasárnap előtti estére csupán egyetlen prédikációt olvastak a nővérek, ez a *Quicumque vult*, azaz a *Symbolum Athanasianum* magyarázata volt.⁶⁶

A vigíliák kollációin felolvasott szövegek mind a következő nap ünnepének lényegét akarták megragadni. Ha nürnbergi domonkos apácák tartották a böjtöt és a kollációt – a felolvasási listán nem szereplő – egyéb szentek vigíliáján, akkor a ma ismert kéziratok szerint lehetőségük volt legendákat felolvasni, legalább is rendelkeztek szövegekkel ezekre a napokra.⁶⁷

Az olvasmánylista hallgat az egyszerű böjti napok kollációiról, nem ír elő külön olvasmányt. Ha az 1455 és 1461 között összeállított olvasmánylista nem tenne egy eldugott megjegyzést, akkor azt hihetnénk, hogy csak a vigíliákat ülték meg, a többi kollációs napot elhagyták. A *correctrix mensae* Remete Szent Pál ünnepénél ejti el az utasítást, hogy „Szent Pál legendáját kell felolvasni az Atyák életéből a II. lapon kezdve”. Majd így folytatja: „Továbbá, és ezt a könyvet ol-

⁶¹ Vö. az 58. jegyzettel.

⁶² Természetes párhuzamként kínálkozik az, hogy az *Érsekújvári Kódex*ben pünkösd ünnepére írottak között szerepel a két pünködsi szekvencia magyarul. (72rb:12–73ra:31)

⁶³ Az E. XV. jelzetű kódex ma már nincs meg, a középkori katalógus leírása: „Item ein predig-puch; das in im helt des Taulers predig, 'Ecce, dies veniunt' hebt es sich an.” MBK, III/3, 605:33–34.

⁶⁴ MBK, III/3, 657:35. – Szinte szó szerint azonos az előző olvasmánykatalógus előírásával I. MBK, III/3, 643:19–20.

⁶⁵ „Zu der collation sol man lesen von dem leiden unsers lieben herren und von der grebnűß.” MBK, III/3, 658:17–18. Ez is szinte szó szerint azonos az előző olvasmánykatalógus előírásával I. MBK, III/3, 643:36–37.

⁶⁶ „Zu der collation: E. XXXIII. puch, ein predig und der 'Quicumque vult' noch dem test, am CXVII. plat.” MBK, III/3, 661:6–7. Nürnberg Stadtbibliothek, Cent. VI, 56:27v–59r. Leírása: SCHNEIDER 1965, i. m. 185.

⁶⁷ *Der Heiligen Leben* címet viselő legendagyűjteménye volt a kolostor könyvtárának.

vassák föl nekünk a böjtben, hacsak nincs más olvasnivaló kijelölve”,⁶⁸ azaz – és ez már az értelmezés –, ha nincs a kollációra szóló speciális tartalmú olvasmány, akkor kell az említett könyvből fölolvasni, tehát viszonylag gyakran. Az *Altveterpuch* a *Vitas patrum*, a konstitúció által a kollációra előírt böjti olvasmány német címe volt. A kódexet, amely ma is megvan,⁶⁹ a nürnbergi domonkos nővérek másolták a 15. század első felében, azaz a reform bevezetésekor;⁷⁰ ezzel is meg akartak megfelelni a szerzetesi hagyományoknak, azaz a kollációtartásnak, ekkor szerezték be az ott felolvasandó szöveget.

A bemutatottak egyetlen apácakolostor, a nürnbergi Szent Katalin-kolostor kollációs gyakorlatát jellemezték. A gyér adatok közül egy másik – a danzigi (ma Gdańsk) brigittinák 15. századból származó szabályzata – magányos olvasásról számol be. A regulában azt olvassuk, hogy a böjti napokon a vesperás után, amikor kollációt kell tartani, azt nem szabad elmulasztani bármiféle más munka miatt. A kolláción tilos beszélgetni, csendben kell olvasni;⁷¹ itt tehát nem kijelölt szöveg közös meghallgatásáról van szó.

Azokból a magyar apácakolostorokból, amelyekből a 16. század elejéről nyelv- és irodalmi emlékekkel rendelkezünk, egyáltalában nincs hasonló értesülésünk, nem tudjuk, hogy ott miképpen zajlott le a kolláció. A magyar viszonyokat a korábban elemzett domonkos előírások alapján véljük ismerni. A 13. és 14. század folyamán a magyar apácakolostorokban a hosszú böjti időszak kollációit legfőképpen latin nyelvű szövegekkel tudták kielégíteni, de ezek valójában nem

⁶⁸ „Sant Paulus der erst ainsidel: J. X. puch, die legent von sant Paulus an dem altveterpuch, am II. plat. Item und das puch list man uncz auf die vasten, wenn man nichcz besonders zu lesen hat.” MBK, III/3, 666:20–23.

⁶⁹ Az olvasmánylistában a jelzetet valószínűleg elírták, mert azon a számon Otto von Passau *Die 24 Alten* című munkája van (Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. IV, 44. Leírása: SCHNEIDER 1965, i. m. 59.) A helyes jelezet J. XI., ez valóban a *Vitas patrum* német fordítását (*Leben der Altväter*) tartalmazza, és – miként az olvasmányjegyzék a lapszámot is megadja – a II. levélen Remete Szent Pál élete olvasható I. Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. IV, 18. Leírása: SCHNEIDER 1965, i. m. 18. A kolostor 15. századi kódexkatalógusa is erősíti a nézetemet a tévedésről:

„[J] X. Item ein puch; daran stet die XXIII alten. Das hat uns die alt Hans Grolatin geschickt, der alten Künzcin Imhoff swester.

[J] XI. Item ein puch; das sagt von der heiligen altveter leben, wie sie in der wüst und anderswo und eynod gelebt haben. Das puch haben die swester geschriben.” MBK, III/3, 615:32–36. Vö. még WILLING, Antje, *Die Bibliothek des Klosters St. Katharina zu Nürnberg: Synoptische Darstellung der Bücherverzeichnisse*, Band I, Berlin Akademie Verlag, 2012, 510–514.

⁷⁰ SCHNEIDER 1965, i. m. 18.

⁷¹ „Item des vasteldages, na der vesper wan men collacien holden schal, dar schole ok alto male gan ok nycht to vorumende, vmme jeniges anderen werkes willen.dat sy ok wat id sy, under der collacien. vnder der collacien. scole gy styлле weswen. vnde nycht spreken. mer allene lesen.” Tage AHLDEŃ, Nonnenspiegel und Mönchvorschriften: Mittelniederdeutsche Lebensregeln der Danziger Birgittinerkonvente: Ein Beitrag zur Geschichte der mittelniederdeutschen Sprache und Kultur auf Grund der Handschrift C 802 Uppsala, Acta Universitatis Gotoburgensis, Göteborg Högskolas Årsskrift, LVIII, 1952,2, Göteborg, 1952, 237–238.

szolgálták a lelki szükségleteket. Ha nem feltételezzük azt, hogy az előírt és az emlékekben egyébként emlegetett alkalmakat elhagyták,⁷² akkor Mezey László elgondolása az anyanyelvű prédikációról, a 'konferencia beszédek'-ről nem elvetendő. Jelentősebb kérdés, hogy ezeket a beszélgetéseket kik vezették, a kolostor gyóntatója, vagy voltak-e olyan esetek, amikor egy apácakolostor előljárói maguk irányították ezeket az eseményeket. Legfeljebb következtetésekkel tudjuk ellensúlyozni a források hiányát.

Az ünnepek előestéjének böjtjére – a megmaradt szövegek alapján – a magyar apácák, mind a klarisszák, mind a domonkosok rendelkezettek ahhoz hasonló olvasmányokkal, mint amilyeneket a nürnbergi nővérek használtak. Ilyen kézirat volt a domonkos apácáknál a *Cornides*-, a *Horvát*- és az *Érsekújvári kódex*, amelyekből természetesen nemcsak kollációkon olvashattak föl, hanem az ebédnél is ezekből végezték az asztal feletti olvasást.

A ferencesek kéziratai közül a *Debreceni* és a *Nagyszombati kódex* vehető számításba. Ezekben vannak olyan szövegek, amelyek más alkalmakon kívül a kollációs olvasmányként is megfeleltek; említhetők a később még szóba kerülő rövid prédikációk, a Miatyánk- és az Üdvözlégy-magyarázatok, amelyek meghallgatását a nürnbergi apácák olvasmánylistája is javasolta.

A premontrei nővérek megmaradt anyanyelvű kódexei liturgikus szövegeket őriznek. Az ő *Döbrentei-kódexükben*, amely zsoltárokat, himnuszokat és perikópákat tartalmaz, megtaláljuk a liturgiában nem gyakran felbukkanó bibliai könyv, az *Énekek éneke* fordítását is.⁷³ A látszólag nem a kódex tartalmához illő szöveg akkor nyeri el értelmét, ha tudjuk, hogy a nürnbergi domonkos apácák is használták asztali és kollációs olvasmányként a *Cantica canticorumot* és magyarázatát, amely így tehát, ha a liturgiának nem is, a közösségi olvasmányoknak része volt.

Ezek azonban mind feltételezések a megmaradt szövegek használatára vonatkozóan. Egyetlen olyan nyom van, amely bizonyítja, hogy a magyar ferences apácák nemcsak konstitúciójuk szerint voltak kötelesek megtartani a kollációt,⁷⁴ hanem meg is tartották. A pozsonyi klarisszák – és ez már a 17. század elején történt, az akkor a birtokukban lévő – *Weszprémi-kódex* marginális bejegyzé-

⁷² Az egyházi szervezetek intézményként működtek, előírásaik betartását szigorúan vigyázták, a kolostorokat rendszeresen vizitálták. Az erősen központosított, szinte katonai fegyelmű domonkos rendben szintén nagyon ügyeltek rá, hogy az egyes kolostorok betartsák a regulát, a konstitúciót, a vizitátorok ezt mindig ellenőrizték is.

⁷³ A *Cantica canticorum* fordítása a premontrei eredetű *Döbrentei-kódexben* (237r:1 – 242r:21), az Ave Mária magyarázata a *Nagyszombati-kódexben* (351:13–359:11) a nagyheti evangéliumok után olvasható. A német domonkos apácák olvasmányai között az *Énekek éneke* a húsvét utáni hét csütörtökének kollációjában szerepel (MBK III. 658:41–43), így elhelyezkedése a kódexben megfelel a magyar kódexének is, ahol szintén a húsvéti szövegek között szerepel.

⁷⁴ A klarisszák 17. század eleji rendtartása szerint: „Az karban és kapitolomkor, az asztalnál és az kollációkor, minden zörgéstől, nyughatatlanságtól, és mind egyéb munkától és dolgozástól igen csendesek legyenek, ... hanem figyelmetesen hallgassanak, az kapitolomban ugyan az végezésre, intésre, fenyítésre és büntetésre: az karban, az imádságra, az refectóriumba[n] kedig szentleckére, auagy az asztalhoz való olvasásra.” SCHWARZ 2002, i. m. 105.

se szerint, „mikor elvezik az imadk bul Nagi Czotortokon C olvazion” (28r).⁷⁵ A csonka szöveg – ha nem idéznénk föl a kolláció végzésének körülményeit – értelmezhetetlennek tűnne.⁷⁶ A szerzetesek a vesperás elvégzése után a refektóriumba vonultak a kollációra és fölolvasták az aznapra kijelölt szöveget. Itt is erről van szó. Az imádság végeztével nagycsütörtökön Krisztus passióját olvasták föl a kolláción. Párhuzamot is ismerünk hozzá, a nürnbergi domonkos apácák a nagycsütörtöki kolláción tartalmában hasonló szöveget, Krisztus passióját hallgatták: „Von der angst und gefencknűß unsers herren Jhesu Cristi sol man lesen” (MBK, III/3, 657:35). A most említett pozsonyi kolláció jöllehet későbbi, mint tárgyalt korszakunk, mégis nem új fejleményt, hanem a szerzetesi hagyomány folytatását kell látnunk benne.

A 15. és a 16. század fordulójáról származó magyar nyelvű kódexek – még ha jelentős, akár a mostani állomány kétszeresének pusztulásával számolunk is – nem fedezték a nővéreknek az előírások alapján kikövetkeztethető olvasmányszükségletét. Itt vissza kell kanyarodnunk ahhoz a 13. századi gyakorlathoz, amelyről a magyar *Margit-legenda* révén némi híradást kaptunk, és amelyből – részben Mezey László, részben Klaniczay Tibor már idézett elemzése nyomán⁷⁷ – arra a megállapításra kellett jutnunk, hogy túlnyomó részben rögtönzött szóbeli közlések jellemezheték a lelki gondozást. Valószínű, hogy ezeket a beszédeket legfeljebb alkalmanként jegyezték le. A 15. és 16. század fordulójáról vannak ilyen szövegeink, ezek között kell olyanokat keresnünk, amelyek elhangozhattak, későbbi felhasználásuk pedig akár a kolláció is lehetett.

Az 1519-ből származó, a ferences eredetű *Debreceni kódex*ben egy ismeretlen szerzetes⁷⁸ írásában maradt fenn egy – sok szempontból összefüggőnek látszó, egységes – gyűjtemény (327–390), amely tartalmában megfelelhet azoknak az igényeknek, amelyeket a böjt bünbánati időszakában az egyszerű hétköznapi kollációi támasztottak. Az összeállítás egyik darabjának sem ismert a forrása. Feltehetően latin előzményeken alapuló magyar prédikációkat, illetve azok vázlatait olvashatjuk az Isten által szeretett lelki tulajdonságokról (436:16–443:15), a bűcsúrról (443:15–446:2), a számadásról (446:2–449:12), a bűnök előli menekülésről (449:13–458:5), a halálról (458:6–464:15), majd Szent János evangélistáról (464:15–471:17). Ezek az anyanyelvű prédikációvázlatok mindenekelőtt

⁷⁵ Pusztai István olvasata a sérült marginális a kódex kiadásából I. *Weszprémi-kódex, XVI. század első negyede*, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, Közveteszi Pusztai István, (Régi Magyar Kódexek, 8.) Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988. [1989.], 11. – A kódex a 17. század elején a pozsonyi klarisszák birtokában volt, amennyire megállapítható, a bejegyzést az a nővér tette, akinek kézírása több akkor Pozsonyban lévő kéziratban is szerepel.

⁷⁶ Korábban magam is rosszul olvastam és értelmeztem a sort.

⁷⁷ Vö. 2. és 30. jegyzet.

⁷⁸ Timár Kálmán, *Adalékok kódexeink forrásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 36 (1926.), 46. – Ez a kódex harmadik kezének írása.

azért különlegesek, mert hasonlókról nincs máshonnan tudomásunk.⁷⁹ A vázlatok egyébként mindenben tükrözik a korszak prédikációs gyakorlatát, a skolasztikus szabályoknak megfelelően felsorolják a beszéd egyes pontjait, de nem fűznek hozzájuk semmi kommentárt, magyarázatot, hiányzik belőlük a kifejtett beszéd megszokott narratívája. Minden egyes vázlatpont egyetlen gondolaton vagy idézeten alapszik, a búcsúról szóló beszéd például nem más, mint a megfelelő egyházi törvények felsorolása. Semmi sincs kifejtve, még a magyarázó exemplum sincs leírva, csak utal rá a szerző:

„Másod, ki megbánt embőrt, hogy meg ne vallja az búcsút, halálos bín. Példa az egy papnak atyafiáról, kit megoldozott vala nagy búcsúval, kárhozék, mert nem vala akarátja, hogy az bint elhagyja.

Harmad, mikoron meg nem gyónik az búcsúra” (444:3–10). Így folytatódik a felsorolás egészen a hetedik pontig, amely a püspöki fennhatóságról szól:

„ki más pispökség alá menne búcsúra, mert az pispökség alatt való búcsút nem vallja meg, kit az más pispök adott, hanem ha azokért kér áldomást” (444:19–445:4). Sem ennek, sem a többi prédikációvázlatnak a végén nem találjuk meg a szokásos zárlatot, a fohászt, amely a beszéd erkölcsi tanulságát a közösségre alkalmazza, és amelyre hallgatóság – esetünkben – a konvent ’ámen’-nel felelt.⁸⁰

Egyszerű felosztásnak látszik a halálról szóló beszéd eleje is, amely alaposabb kifejtést kívánna; abban a formában, amelyben előttünk áll leginkább memoriternek felel meg.

„Azért tudnonk kell, hogy az halál négyféle oszlást teszön embörnek, annak, ki kárhozik:

Elsőt, mert az halál gonoszoknak lelkét ördögnek adja

Másod, miért az testöket férgeknek adja

Harmadot, mert ez velági jószágát ez velági emböröknek adja

Negyedöt, mert hírét, nevét az szélnek adja, mert mint ez velágból kiműlik, mind az ő jó baráti, felesége, gyermöki és mindönök öröla elfeledköznek” (458:14–459:6).⁸¹

A *Debreceni kódex* most bemutatott prédikációi és prédikációvázlatai kisebb eltérésekkel megfelelnek annak a beszédssorozatnak is, amelyet a 13. században

⁷⁹ A kódex leírói helytelenül rövid, gyakorlatias prédikáció-sorozatnak nevezik ezeket a szövegeket l. *Debreceni kódex, 1519*, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata, Az előkészítő munkát végezték Abaffy Csilla és Reményi Andrea, bev. Madas Edit, Reményi Andrea (Régi Magyar Kódexek, 21), Bp., Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997, 14.

⁸⁰ A beszédvázlatok közül a legkidolgozottabb sermo, a Szent János evangélistáról szóló is nélkülözi ezt a formai elemet. A prédikáció több ponton azonos gondolatsort fogalmaz meg, mint a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* második fejezete, amely az apostolok helyét taglalja az angyalok és szentek hierarchiájában, azonban a *Debreceni kódex* e szövegegysége kidolgozottságban meg sem közelíti azt az írást, és ez nem az alkotó stiláris képességeinek tudható be, hanem egyszerűen a szöveg vázlatosságának következménye.

⁸¹ A szöveg tördelése tőlem származik.

Eckhart Mester tartott a kolláción. Azok a beszédek egyebek mellett a bűnök csábításáról, a vezeklésről, az igaz gyónásról szóltak.⁸² Ennél talán fontosabb, hogy a prédikációvázlatai igen hasonlítanak a Közös Élet Testvéreinek kollációs beszédeire, mind tartalmukban,⁸³ mind lejegyzett formájukban. Ebből azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonni a devotio moderna magyarországi térhódításáról, az ilyen egybeesés a műfaj sajátosságainak is köszönhető. A hasonlóság legfeljebb azt erősíti, hogy valóban kollációs prédikációk vázлатаival van dolgunk.

Nehéz megmagyarázni, mire is használhatták a nővérek ezeket a vázlatokat, amelyek valószínűleg magának az előadónak a jegyzetei lehettek. Felolvasásra kevésbé voltak alkalmasak, hiányzik a narratíva. Bár néhol testesebbek a szövegek, a többi feloslás is hasonlóan rövid. Magányos olvasásra aligha voltak megfelelőek, mert továbbgondolásukhoz komolyabb műveltség kellett volna. Közösségi használatuk akkor lehetett hatásos, ha valaki magyarázta, kibővítette az egyes elemeket. Ilyen felhasználásra a klarissza apácáknál találunk példát.

Az, hogy a magyar klarissza kolostorok előjárói a lelkivezető írta szövegek alapján tanítóbeszédeket tartanak társaiknak a 18. század közepén, biztosan szokásban volt. A budai klarisszák rendtartása az apátnő ('abbatissa') feladatai közé sorolja a vasárnapok és az ünnepek előestéjén a kolláció tartását a káptalanteremben. Az ordinárium a rövid exhortációk szövegét is tartalmazza.⁸⁴ Ezek olyan konferenciabeszédek voltak, amelyeknek láttuk az előzményeit. Lehetséges, hogy a *Debreceni kódex* prédikációvázlatai ilyen célból kerültek a klarissza nővérekhez valamelyik ismeretlen lelkigondozójuktól. De hozzá kell tenni, hogy ez az értelmezés pusztán kísérlet arra, hogy értelmezhezzük, mit keresnek – az élőszóban egyébként biztosan elhangzott – prédikációk vázлатаi a klarisszák kódexében.

Mint ahogy ez a dolgozat is csupán kísérlet arra, hogy megpróbálja kitölteni ismereteink hiányosságait a magyar apáca kolostorokban tartott kollációról. Biztos információink arról van, hogy a 13. század folyamán a Nyulak szigetén lévő domonkos kolostorban a nővérek a rendi előírásoknak megfelelően megtartották a kollációt, de hogy ott mi, és milyen nyelven hangzott el, hogy az felolvasás vagy szóbeli előadás volt, arról nincs biztos tudásunk. A konstitúció és német példák alapján feltehetőleg latin nyelven olvastak föl a nővéreknek ezeken a böjti délutánokon, de néhány alkalommal élőszóban is elhangozhatott egy rövid prédikáció. A 15. és 16. század fordulóján már anyanyelvű felolvasásokat tarthattak,

⁸² Eckhart beszédeinek címei nem sokat árulnak el tartalmukról, így csak a számukat adom meg: 9, 16, 21 ezekben a legkomolyabb a tartalmi megfelelés. Természetes, hogy ennél sokkal több tematikai érintkezés is van, de ez csak annak a jele, hogy a böjti időszakban ezek a témák voltak a fontosak.

⁸³ KOCK 2013, i. m. 416. (44. jegyzet)

⁸⁴ Az 1754-ben készült *Az Szent Klára szerzetében élő szerzetes szüzek előjáróinak, avagy abbatisszáinak tiszték szerint való rövid rendtartások* elnevezést viselő irat az apátnők segítségére az kollációkra szóló beszédeket állított össze. Közli: SCHWARZ 2002, i. m. 159–179.

de ezek tartalmára szintén csak a nürnbergi domonkos nővérek olvasmányaiából következtethetünk. A német nővérek a böjti napokon az *Altveterpuchot*, azaz a *Vitas patrum*ot olvasták, ünnepek vigiliáján pedig az adott napról szóló olvasmányokkal mélyítették el a liturgikus élményt. A klarissza nővérek kollációs szokásairól ebből az időből ennél is kevesebb a biztos ismeretünk.

LÁZS, SÁNDOR

Le collationnement auprès des religieuses dominicaines et franciscaines

L'auteur étudie une forme spécifique de l'instruction claustrale : les lectures spirituelles à haute voix. L'étude expose comment les Pères du Désert ont effectué le collationnement : le guide spirituel prononça devant les ermites un rapide sermon que les autres allaient commenter. Cette tradition primitive a continué dans l'ordre de Saint-Benoît, où le terme de collation prenait la signification d'une lecture en communauté : en période de jeun, on a donné en lecture certains passages des *Collationes patrum* et des *Vitae patrum*. Dans la constitution des dominicains, on peut facilement repérer les traces de la règle bénédictine. Les frères mendiants – à l'en croire leurs constitutions, les franciscains également – avaient organisé, conformément aux règles de vie, des lectures à haute voix en périodes de jeun : privés de repas, ils n'avaient pris que du vin dilué en eau. Les constitutions indiquent que les religieuses dominicaines et les clarisses étaient également soumises à cette prescription.

D'entre les codex en langue hongroise, seule la légende de Sainte-Marguerite (un texte d'inspiration dominicaine) évoque l'usage du collationnement, par contre, elle ne décrit nullement le déroulement de l'événement. On ignore donc la nature du texte exposé et aussi la langue adoptée pour la lecture. László Mezey a supposé qu'une rapide prédication en langue vernaculaire devait être adressée aux religieuses (comme l'avait fait le Maître Eckhart à Erfurt).

Les religieuses dominicaines de Nuremberg nous ont légué deux registres (15e siècle), qui énumèrent les lectures de collationnement des veilles des fêtes majeures. Tous les textes sont en langue vernaculaire. Ces registres ne disent rien des simples jours de jeun, mais une remarque nous informe que lors des collationnements ayant lieu ces jours-là la traduction allemande des *Vitae patrum* avait été au programme.

Certes, les usages caractérisant les cloîtres d'Allemagne de Sud ne prouvent rien par rapport aux établissements en Hongrie, mais celui des dominicains étant un ordre extrêmement centralisé, on peut légitimement supposer des parallélismes. Les religieuses dominicaine du cloître Notre Dame de l'Île des Lapins – ainsi que les clarisses d'Óbuda – disposaient des textes vernaculaires qui pouvaient faire objet d'une lecture à haute voix aux veilles des grandes fêtes religieuses. Il est probable que la traduction complète des *Vitae patrum* et des *Collationes patrum* n'étaient pas encore disponibles. Faute de ces textes, les religieuses ont sans doute écouté en période de Carême des prédications et des avertissements, présentés soit par le spirituel, soit par le directeur du cloître. On peut trouver des indications dans ce sens dans le Codex de *Debrecen* : les brefs sermons et des esquisses de prédication – peu étudiés jusqu'à nos jours – pouvaient servir à ces fins.

Keywords: 16th century; collatio; Codex-Debreceni; legend of S. Marguerite; erudition; nun's culture; dominicans, franciscans

CSORBA DÁVID

Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára*

Szathmárnémethi Mihály a 17. század második felének kálvinista lelkésze, akinek a nevéhez számtalan sikerkönyv fűződik. Életútja a kurrens adattárakból, lexikonokból közismert, ezért ennek itt csak néhány kulmináns elemét emelem ki. Sárospatakon Pósházi Jánosnál disputált, háromévnyi külföldi tanulmányútja során bejárta Németalföld leghíresebb egyetemeit (Franeker, Utrecht, Leiden, Groningen), megfordult Cambridge-ben is. Féltnyitányi disputációjánál többször talán csak vándorlásában társa, Eszéki T. István tett túl. Leusden, a neves héber nyelv tudós patronálásával közreadott 1667-ben egy rövid héber nyelvtant. Hazatérve nem kerülte el a hitvitákat sem, több művet írt katolikus papok ellen, és szorítóba lépett a hitehagyott református lelképásztorral, Bátorkeszi Jánossal is. De vitába szállt régmúlt korok szerzőivel is, mint például az antitrinitárius Enyedi Györggyel. Göncről katonasággal üzték el, Debrecenbe menekülve fejezte be a *Mennyei Tárház Kulcsa* című művét, mely a kor legkeresettebb imádságos könyve lett – még a szerző életében ötször – 1710-ig tízszer adták ki Lőcsétől Debrecenen át Kolozsvárig; példányait listázzák az Adattár sorozat könyvlistái, de napjainkig megtalálhatók családi könyvtárakban is. Az 1681-ben megalakult egyházi felsőbb vezetői testület, a kolozsvári Supremum Consistorium tagjai közé választották. Életét kolozskalotai esperesként fejezte be, halotti kartáját megőrizte az utókor, a Farkas utcai templom oldalfalán máig látható.

A 17. század második felének egyik legtermékenyebb magyar kálvinista egyházi írója volt, több sikerkönyv fűződik a nevéhez (héber grammatika, hitvita, imádságos könyv, vasárnapi prédikációk, zsoltármagyarázat műfajában) és a kálvinista ortodoxia vonulatához szokás sorolni.¹ Legújabbban Buzogány Dezső és magam foglalkoztunk 1-1 tanulmányban az életművével.² Könyvtárának jegyzéke nem maradt meg, és az állomány is besorolásra került a katalogizálás rend-

* Ez a tanulmány az OTKA K 101840 számú pályázatának a támogatásával jött létre.

¹ *Tyrocinium hebraicum* (RMK III, 2386), *Igazság próbaköve* (RMNY 3483), *Mennyei Tárház Kulcsa* (RMK I, 1149), *A' Négy Evangélisták szerint való Dominica* (RMK I, 1179), *Szent Dávid Psaltériuma* (RMK I, 1234).

² BUZOGÁNY Dezső, *Szathmárnémethi Mihály (1638–1689)*, Kolozsvár, 1995 (Határidő Teológiai Tanulmányok : Doctrina Ecclesiae; Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok köréből, 1); CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szathmárnémethi Mihály Dominicájában* = *Studia Litteraria*, 1998, 98–120. <http://hdl.handle.net/2437/99506>.

jében a kolozsvári könyvtárak 1977-es egybeolvasztásakor. A lelkes „könyvtárának” az összeállítása Jakó Zsigmond nevéhez fűződik, aki az 1940-as évektől kezdve több más munkája mellett szisztematikusan elkezdte gyűjteni és gyűjtetni a régi könyves adatokat. Ezt az 1958-ból származó kézírásos leírást Sipos Gábor felhasználta a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi könyveinek áttekintéséhez,³ s ehhez ő s én is találtunk még egy-egy kötetet. Ez a leírás tehát a kolozsvári tudósok nyomdokain halad, s – nem reklámfogás, de tényleg – nem jöhetett volna létre a kettejük előmunkálatai nélkül. Illesse végül azért köszönet az Erdélyi Református Egyházkerület főlevéltárosát és az Akadémiai Könyvtár vezetőjét, Prof. Ioan Chindriș urat, hogy ezen felül a könyvek vizsgálatához, a munkakörülmények ideális megteremtéséhez 2011 májusának végén nagy eruditóval és önfeláldozással hozzásegítettek; nemkülönben Horea Furcovicit, aki jó szívvvel munkálkodott közre az autopszia elvégzésében. A könyvek egy részének leírásában pedig Fazakas Gergely Tamásnak és Gávai Anitának köszönöm a segítségét.

Szathmárnémethi Mihály könyveiről, több mint 140 kötetes könyvtári hagyatékáról elsőként Sipos Gábor 1991-es kismonográfiája tudósított. „Gondos könyvgyűjtőként” jellemezte a 17. századi lelkipásztort, jelölte saját és gyűjtött köteteinek számát, s közölt röviden 1-2 érdekesebb jelenséget az anyagról s az életműről.⁴ Azóta én jelentettem meg néhány kisebb cikket, tanulmányt a kora újkori lelkes hagyatékának felhasználásával,⁵ illetve a Sipos Gábor-féle kolozsvári RMK-katalógus tartalmazza Szathmárnémethi köteteit is, azok teljes könyvésze-ti, kötészeti és possessorii adataival.⁶ Az egész hagyaték leközlése azonban mostanáig váratott magára. Jelenleg a könyvtörténeti kutatásokhoz kapcsolódva terjedelmi okokból csupán a könyvek leírását adom közre, a legalapvetőbb források megjelölésével, a szorosan kapcsolódó magyar könyvészeti szakirodalommal. A kötetek teljes leírását, jellemzését, a könyvtulajdonosok- és használók körét, a vásárlás/beszerzés körülményeit, a kiadványoknak a nemzetközi adattárakkal

³ SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991, (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1). <http://mek.oszk.hu/03200/03245/03245.htm>.

⁴ Uő., 72–73.

⁵ CSORBA Dávid, *Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) angliai könyve = Magyar Könyvszemle*, 2002, 159–161. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00033/pdf/MKSZ_EPA00021_2002_118_02_159-161.pdf; Uő, *Gergely vagy Julián? Egy eltűnt kalendárium (1596) ürügyén = Uő, A zászlós bárány nyomában, A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., Kálvin Kiadó, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense [A DE Történeti Intézete kiadványai], 6), 147; Uő, *Magyar írók – magyar olvasmányok = Uő 2011, i. m. 184–186*; Uő, *Szathmárnémethi Mihály sárospataki disputájának tanulmányai = Magyar Könyvszemle*, 2011, 392; Uő, *Kálvinista mártírműfajok magyar földön = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. Uő, Fazakas Gergely Tamás, et al. = *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 40–41.

⁶ *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa, Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, szerk., bev. tanulmányt írta SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia, 2004 (Sapientia Könyvek, Társadalomtudomány, 28). Tovább: SIPOS 2004.

való megfeleltetését, és egyáltalán a kolozsvári esperes életének könyvgyűjtő szokásait egy önálló kismonográfiában tervezem a közeljövőben megjelentetni.

Szathmárnémethi Mihálynak az itt közölt könyves állományában zömmel Kolozsváron őrzött könyvek találhatók, de előkerült 1-1 példány a Batthyáneumból és a Teleki Tékából is. A kolozsvári lelkész igen akkurátusan és hasonló stílusban (még ha nem is hasonló módon) jelölte a possessorii jegyzeteit (vagy a belső kötéstáblán, de még inkább a címlapon). A kapcsolatrendszere csak a vázolt kötetek bejegyzései szerint is elég széles volt, pláne, hogy mindig író ember volt, és Sárospatak, Debrecen, Kolozsvár és Lőcse nyomdáival, mecénásaival élénk kapcsolatot tartott, sűrűn hivatkozott az őt támogató nemesekre köteteinek az előjáró beszédeiben. Az éppen a 17. század második felében hatalmas intenzitással jelentkező magyarnyelvű nyomdatermékek, az iskolavárosok könyvbeszerző bibliopolái, vándordíákjai, kereskedői és orvosai biztosították azt a hátteret, ahonnan kényelmesen beszerezhetette az értelmiségi az őt érdeklő kiadványokat, magyar s nemzetközi piacról egyaránt. Mivel ebből az állományból láthatóan hiányoznak az iskolai művek, az egyházkormányzati és liturgikus kiadványok, a kalendáriumok, és főként pedig a magyar nyelvű kegyességi munkák száma rendkívül alacsony, ezért feltehetően kerülhetnek még elő ezután is Szathmárnémethi birtokolta kötetek. Ez ellen szól ugyanakkor, hogy éppen ezek a műfajok tartottak a legnagyobb érdeklődésre igényt, s ezek a könyvek gyorsan cseréltek gazdát, és hamar elrongyolódtak.

A jelenlegi felmérés alapján tehát 143 kötetben 261 kiadvány található, ebből alig 25 példány tartozik az RMK-gyűjtőkörébe (tehát a magyarországi szerzők által írt kiadványokhoz). Nyelvileg latin, kis részben magyar, és található egy-két egyéb nyelvű (görög, héber, arám, szír, holland) kiadvány is. Ez a könyves állomány zömében teológiai, kis részben a filozófiai ismeretek korabeli nemzetközi szakirodalmát, és jelentősebb mennyiségben a 16. századi reneszánsz forráskiadványokat tartalmazza. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy egy jól képzett 17. századi kálvinista teológus arcképe rajzolódik ki előttünk, egy a korban tipikusnak mondható gyűjteménnyel.

Az adatközlés a szerzők betűrendjében (latinos névvel), azon belül időrendben halad. A könyvek szerzői és kiadói kolonját és a kiadvány méretét a szokványos forma szerint közlöm, az átírásban a betűhív rendet követtem. A szakirodalom legfontosabb tételeit rögzítettem csupán, azaz a könyvtári jelzetet, a régi magyar könyveknél a könyvészeti adattárak (RMK, RMNY) és Sipos Gábor fent említett gyűjteményének vonatkozó tételeit,⁷ és ritkábban egyéb szükséges referenciát. A lista nem tartalmazza a tulajdonos(ok) possessorii vagy egyéb bejegyzéseit, mert így hatalmas méretűre növekedett volna ez a leírás. A (...) jelet a tömörítés eszközeként alkalmaztam, a [...] jelet pedig a szerzői névek egységesítésekor (álnév, genitivusos cím, névváltozatok esetén) és a dátumok leírásainak (római karakteres

⁷ Ehhez a rövidítések feloldása: AKv, C – Akadémiai Könyvtár / Republici Româna Academiei (Cluj Napoca / Kolozsvár), Biblioteca Maghiară Veche / RMK-állomány katolikus része; AKv, R – ugyanott, református RMK-állomány; AKv, U – ugyanott, unitárius RMK-állomány.

vagy chronostichonos) feloldásakor. A köteteket szerzői névsorrendben, azon belül időrendben közlöm, a szerzők nevét lehetőség szerint az ismert latinos formában.

*

- 1) Ludovicus ABELLY, *Medvlla Theologica ex Sacris Sscriptvris, conciliorvm Pontificivmqve decretis, et sanctorvm Patrvm ac Doctorvm placitis expressa*, Pars 1, Parisiis: apud Georgivm Iosse, 1652², 12°. – AKv, R. 83201.
Coll. Uő 1652, i. m. Pars 2, Parisiis: apud Georgivm Iosse, 1653², 12°.
- 2) Johannes Henricus ALSTED, *Compendium Physicae, (...) congestum maximam partem è Julii Caesaris Scaligerii exotericarum exercitationum libr. 15. de subtilitate*, respondens Joannes Bisterfeld, Herbornae Nassoviorum: s. n., 1610, 12°. – AKv, R. 85973.
Coll. Uő, *Systema physicae harmonicae*, Herbornae Nassoviorum: s. n., 1612, 12°. – AKv, R. 85974.
Coll. Uő, *Methodus admirandorum mathematicorum*, Herbornae Nassoviorum: s. n., 1613, 12°. – AKv, R. 85975.
Coll. Uő, *Appendicae methodus admirandorum mathematicorum*, Herbornae Nassoviorum: s. n., 1613, 12°. – Önálló jelzete nincs.
Coll. David PAREUS, *Opervm theologicovm exegeticovm, pars [II]; Romanos S. Pauli Epistolam, commentariivs*, Francofvrti [ad Moenum]: apvd viduam Jonae Rosae, 1647, 12°. – AKv, R. 85976.
- 3) Johannes Henricus ALSTED, *Prodromus Religionis Trivmphantis*, Alba Juliae: typis celsissimi principis Transylvaniae, 1635 [recte: 1641], 2°. – AKv, BMV, R. 269; RMNY 1877; SIPOS 2004, i. m. 152, 14. sz.
Coll. [Joannes BOCATIUS], *Oratio Dominica Polyglottos vel Pater noster etc. in XXV linguis*, Cassoviæ: Typis Ioannis Fischer, 1614, 8°. – Önálló jelzete nincs; RMNY 1067.
- 4) Henricus ALTING, *Theologia elenctica nova: sive Systema elencticum*, Amstelodami: apud Joannem Janssonium, 1654, 4°. – AKv, R. 83012.
Coll. Uő, *Exegesis Logica & Theologica Augustanae Confessionis; Accesit syllabus controversiarum, quae reformatis hodiè intercedunt cum Lutheranis*, Amstelodami: apud Joannem Janssonium, 1652,² 4°. – AKv, R. 83013.
- 5) Guilielmus AMESIUS, *Bellarminus enervatus*, Amstelodami: apud Joannem Janssonium, 1658, 12°. – AKv, R. 83716.
- 6) ARISTOTELES, *Ta sōzomena* [gör.] : *Opervm Aristotelis stagiritae (...), Tomvs I*, [Lugduni]: [apud Guillelmum Laemarium], 1597, 8°. – AKv, R. 114970.
- 7) ARISTOTELES, *Opervm Aristotelis, Tomvs II*, [Lugduni]: apud Guillelmum Laemarium, 1597, 8°. – AKv, R. 114970.
- 8) *Articuli Vniversorum Statuum et Ordinum Inclyti Regni Hungariae; (...) Adjunctis ad initium Pacificatione Viennensis Et Tractatu Situatorokiensi*, Pot[tendorf]: Verdussen, 1668, 8°. – AKv, BMV, R. 106; RMK III, 2440; SIPOS 2004, i. m. 156, 34. sz.

- 9) Robertus BARONIUS, *Philosophia theologiae ancillans, hoc est Pia & sobria explicatio Quaestionum Philosophicarum in Disputationibus Theologicis subinde occurrentium*, Amstelodami: apud Joannem Schulperoort, typis Adriani Roest, 1649, 12°. – AKv, R. 81356.
Coll. Johannes PISCATOR, *Sylvula dictorum et exemplorum Sacrae Scripturae, quibus doctrina Christiana in locos communes distributa confirmatur*, Herbomae: apud haeredes Christophori Corvini, 1621, 12°. – AKv, R. 81357.
- 10) [BASILIUS MAGNUS], *D[omini]. Basilii Magni Caesariensis Episcopi eruditissima Opera*, Coloniae: ex officina Eucharij, in aedibus Eucharij Ceruicorni, aere & impendio M. Godefridi Hittorpij, 1531, 2°. – AKv, R. 82413.
Coll. *Allegoriarum moraliu[m]q[ue] sententiaru[m] in utru[m]q[ue] diuine legis instrumentum*, [Paris]: in officina (...) Jodoci Badii Ascensii, [1520], 2°. – AKv, R. 82414.
- 11) Robertus BELLARMINUS, *Contradictiones Doctorum nunc Romanae Ecclesiae*, Argentorati: Apud Haeredes Bernhardi Iobini, 1597, 4°. – AKv, R. 83376.
Coll. *Confessio et Expositio simplex orthodoxae fidei*, Tigvri: excudebat Christopherus Froschouer, 1566, 4°. – AKv, R. 83377.
Coll. Fortvnatus CRELLIUS, *Ad Iohannis Pappii Provocationem responsio*, Neapoli Palatinorum: excudebat Matthaeus Harnisch, 1583, 4°. – AKv, R. 83378.
- 12) Robertus BELLARMINUS, *Opera omnia Roberto Bellarmini (...) in septem tomos distributa*, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Bernardi Gvaltheri, 1620, 2°. – AKv, R. 83305.
Coll. Uő, *Disputationvm Roberti Bellarmini*, Vol. 1., Tomus I, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Bernardi Gvaltheri, 1620, 2°. – Önálló jelzete nincs.
Coll. Uő, *Opervm Roberti Bellarmini Politiani*, Vol. 1., T. II, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Bernardi Gvaltheri, [1619], 2°. – Önálló jelzete nincs.
- 13) Robertus BELLARMINUS, *Disputationvm Roberti Bellarmini*, Vol. 2., T. III, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Bernardi Gvaltheri, 1619, 2°. – AKv, R. 83305.
Coll. Uő, *Disputationvm Roberti Bellarmini*, Vol. 2., T. IV, Coloniae Agrippinae, Sumptibus Bernardi Gvaltheri, [1619], 2°. – Önálló jelzete nincs.
- 14) Johannes BERTLINGIUS, *Elenchus apologeticus, institutus ad D. Samuelis Marerii verbosam, minus tamen operosam, & vere Anti-Synodicam censuram*, Vltrajecti: ex Officina Johannis à Waesberge, 1651, 8°. – AKv, R. 84100.
- 15) Theodor BEZA, *De repudiis et divortiis tractatus, (...) Additur etiam Juris Civilis Romanorum*, Noviomagi Batavorum: typis Reineri Smetii, 1666, 12°. – AKv, R. 119754.
Coll. Johannes CARREUS, *Dissertatio theologica de descensu Christi ad inferos*, Hagae-Comitum: ex Typographia Adriani Vlacq, 1654, 12°. – AKv, R. 119755.
- 16) *Szent Biblia, az az Istennek Ó és Uy Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Apocryphusok könyvek*, Amstelodamban: Jánsonivs János, 1645,⁴ 8°. – AKv, BMV, R. 388; RMNY 2091; SIPOS 2004, i. m. 309–310, 751. sz.
- 17) *Biblia, dat is: De gantsche H. Schrifture; Prophetien der Propheten* [holl.], T^e Amsterdam: gedrukt by Paulus Aertsz van Ravesteyn, 1654, 2°. – AKv, R. 82397.

- 18) *Het Nieuwe Testament; De Boecken genaemt Apocryphe* [holl.], T'Amsterdam: gedrukt by Paulus Aerts van Ravesteyn, 1654, 2°. – AKv, R. 82398.
- 19) Johannes BINCHIUS, *Mellificium Theologicum ad disputandum et concionandum proficuum, (...) [V] partibus absolutum, [Mellificii theologici Pars I–V]*, Amselodami: apud Johannem Janssonium Juniolem, 1658, 4°. – AKv, R. 83805.
- 20) Hermann BODIUS, *Vnio dissidentium locorum Scripturae*, Basileae: [Westheimerus], 1541,⁵ 8°. – AKv, R. 82776.
- 21) Arnold BOOTH, *Vindiciae, sev Apodixis Apologetica, pro Hebraica Veritate, contra (...) Iohannem Morinum et Lvdovicum Capellum*, Parisiis: impensis Authoris, Th[eodor]. Pullen, Bibliopolae Londinensis, 1653, 4°. – AKv, R. 82671.
 Coll. Uő, *De Textvs Hebraici Veteris Testamenti Certitvdine et Avthentia, contra Lvdovici Capelli Criticam; Epistola Arnoldi Bootii, ad (...) Iacobum Vsserium*, Parisiis: typis Viduae Theod[ore]. Pepingüé & Steph[ane]. Maucroy, 1650, 4°. – AKv, R. 82672.
 Coll. Antonius HULSIUS, *Authentia Absoluta S. Textus Hebraei: Vindicata Contra Criminationes Cl. Viri Isaaci Vossii, in libro recens edito de translatione LXX. Interpretum; Adduntur Epistolae*, Roterodami: ex officinâ Arnoldi Leers, 1662, 4°. – AKv, R. 82673.
- 22) Jacobus BRANDMYLLER, *Analysis Typica Librorum Veteris Testamenti Poeticorum (...), & Prophetarum*, Basileae Helvet[iae].: Sumptibus Ludovici König, 1621, 4°. – AKv, R. 82640.
 Coll. Uő, *Analysis Typica Omnium N. T. Epistolarum Apostolicarum (...): Necnon Libri Apocalypseos S. Johannis*, Basileae: sumptib[us]. & typis Ludovici Regis, 1622, 4°. – AKv, R. 82641.
- 23) Ioannes BRENTZ, *In Exodum Mosi Commentarii*, Halae Svevorvm, ex officina Petri Brubachij, 1544, 2°. – AKv, R. 82419.
 Coll. Uő, *In Leviticum Librum Mosi Commentarijs*, Francoforti [ad Moenum], ex officina Petri Brubachij, 1542, 2°. – AKv, R. 82420.
 Coll.: Uő, *In librum Iudicum et Rvth Commentarii*, Halae Svevorum, ex officina Petri Brubachij, 1544, 2°. – AKv, R. 82421.
 Coll.: Uő, *In Prophetam Amos (...) expositio*, Halae Svevorum, ex officina Petri Brubachij, 1544, 2°. – AKv, R. 82422.
 Coll.: Uő, *Iob (...) commentarijs*, Halae Svevorum, per Petrum Frentzium, 1546, 2°. – AKv, R. 82423.
- 24) Joannes BRENTZ, *Esaías propheta, commentariis explicatus*, Francoforti [ad Moenum], ex officina typographica Petri Brubachii, 1550, 2°. – AKv, R. 82462.
- 25) Johannes BRENTZ, *In Evangelion, quod inscribitur, secundum Lucam, duodecim priora capita, Homiliae [110], (...) Eiusdem Homiliæ [18] in duodecim posteriora capita*, Francoforti [ad Moenum], [Braubach], 1557, 2°. – AKv, R. 82410.
- 26) Johannes BRENTZ, *[Evangelion quod inscribitur Secundum Ioannem, [154.] Homilijs explicatum] : Homiliae in Evangelistam et Apostolum Ioannem, [Francofurti ad Moenum]: [Brubachius], [1559], 2°. – AKv, R. 82415.*

- 27) Ioannes BRENTZ, [*Operum Tomus 2.*], [Tvbingae: excudebat Georgius Gruppenbachius, 1576], 2° – AKv, R. 82416.
- 28) Joannes BUGENHAGEN, *Psalterium Davidicum Auctarium*, Basileae: excvdebat Henricvs Petrvs, commvnibvs impensis Ioan. Bebelii, 1535, 4°. – AKv, R. 83865.
- 29) Johannes BUXTORF, *Tiberias, sive Commentarius masorethicus*, Basileae Rauracorum: sumptibus & typis Ludovici König, 1620, 4°. – AKv, R. 80798.
- 30) Johannes CALVIN, *Epistola et response; (...) Ioan Calvini vita à Theod. Beza (...) accuratè descripta*, Hanoviae: apud Guilielmum Antonium, 1597,³ 8°. – AKv, R. 82545.
- 31) Jacob CAPELLUS, *Vindiciae pro Isaaco Casaubono, continentes examen praecipuarum controversiarum*, Francofvrti [ad Moenum]: apud Jonam Rosam, Typis Johannis Lanceloti, Typographi Acad. Heidelb., 1619, 4°. – AKv, R. 83810.
Coll. Uő, *Sedis romanae : potestas, sanctitas, fides*, Heidelbergae: impensis Jonae Rosae, Typis Iohannis Lanceloti, 1619, 4°. – Önálló jelzete nincs.
- 32) Bartholomaeus CARRANZA, *Svmma omnivm conciliorm, a Sancto Petro usque ad Paulum quartum Pontificem*, Antverpiae: Typis Ioan Withagij, in aedibus Ioan. Steelsij, 1559, 8°. – AKv, R. 84453.
- 33) [Martinus CHEMNITZIUS], *Examinis Concilii Tridentini*, Genevae: ex Typographia Jacobi Stoer, [1641], 2°. – AKv, R. 84224.
- 34) CHRYSOSTHOMOS, *Tomvs I., Opervm Ioanni Chrysostomi Constantinopolitani, Homilias complectens [89]*, apvd inclytam Germaniae Basileam: [apvd Andream Cratandrv], 1522, 2°. – AKv, R. 82406.
Coll. *Tomvs II continet Ioannis Chysostomi (...) commentarivm in Ioannis Evangelia : Homilias videlicet [87]*, S. l.: s. n., s. a., 2°.
Coll. *Tomvs III continet Ioannis Chysostomi (...) de lavdibvs Pavli Homilias [8]*, S. l.: s. n., s. a., 2°.
- 35) CHRYSOSTHOMOS, *Tomvs IV Ioannis Chrysostomi Constantinopolitani, habet Homilias LXXX*, apvd inclytam Germaniae Basileam: [apvd Andream Cratandrv], 1521, 2° – AKv, R. 82406.
Coll. *Tomvs V. opervm Divi Ioannis Chrysostomi*, apvd inclytam Germaniae Basileam: [apvd Andream Cratandrv], 1522, 2° – Önálló jelzete nincs.
Coll. *Index in qvinque tomos operum diui Ioannis Chrysostomi*, ex inclyta Germaniae Basilea: per And. Cratandrv, 1522, 2° – Önálló jelzete nincs.
- 36) Joannes AMOS COMENIUS, *Eruditiones Scholasticae Pars II : Janua*, [Patakini]: typis princ., Georgius Renius, 1652, 8°. – AKv, BMV, U 143; RMNY 2430; SIPOS 2004, i. m. 397, 105. sz.
- 37) Joannes AMOS COMENIUS, *Eruditiones Scholasticae Pars III : Atrium*, Patakini: in chalcographia prin., 1652, 8°. – AKv, BMV, R. 109; RMNY 2431; SIPOS 2004, i. m. 179–180, 146. sz.
- 38) Johannes AMOS COMENIUS, *De regula fidei iudicium duplex, (...) utrumque ante hac (annis 1644 & 1645) sub Ulrici Neufeldii nomine publicatum*, Amsterdami: apud Christophorum Conradum, 1658, 8°. – AKv, R. 84186.

- 39) Christophorus CORNER, *Psalterivm Latinvm Davidis Prophetæ et Regis*, Lipsiæ: imprimebat Andreas Schneider, typis Voegelianis, [1571], 8°. – AKv, R. 82374.
- 40) [Johannes CLOPPENBURG], *Disputatio Theologica, I–VII; Loci de Deo: Disputationes I–IIX; Loci de Sacro Sancte Trinitate, Disputationes I–V; Loci de Creatione, Disputationes I–V*, Franekeræ: excudebat Vlderius Balck, 1644–1645, 8°. – AKv, R. 508; SIPOS 2004, 166, 81. sz.; az RMK-tételekhez négy magyar 5 kiadványa tartozik. Az összes disputa (25 tétel) leírását Ferenc POSTMA, Jan van SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis, Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, 1995, 56/1644, 2–7; 56/1645, 1–15b.
- 41) [Johannes CRISPINUS], *Martyrologium, complectens Memorabilissima præcipuorum Martyrum dicta et facta*, Hanoviae: apud Guilielm. Antonium, [1580], 8°. – AKv, R. 84408.
Coll. Lavrentius BENEDICTVS, *Oratio therapeutica, continens Modum curandæ Pragensis Academiae*, Pragæ: typis Ionathæ Bohutsky, [1612], 8°. – AKv, R. 84409.
- 42) Georgius Comarinus CSIPKÉS, *Analysis Apocalypseos (...) Exegetica*, Claudiopoli: Michael Veres-egyházi Szentyei, 1673, 8°. – AKv, BMV, R. 153; RMK II, 1318; SIPOS 2004, i. m. 226, 367. sz.
Coll. Uő, *Catalogus Operum, editorum & nondum editorum prout erant*, Claudiopoli: Michael Veres-egyházi Szentyei, 1677, 8°. – AKv, BMV, R. 153a; RMK II, 1401; SIPOS 2004 leírása nincs.
- 43) Johannes DALLÆUS, *Apologia pro Ecclesiis reformatis*, Amstelodami: apud Jodocum Jansonium, 1652, 8°. – AKv, R. 83686.
Coll. [Johannes COCCEJUS], *Coniectura de Gog et Magog ad Ezechielis [38] et [39]*, S. l.: s. n., [1645], 8°. – AKv, R. 83687.
- 44) [DAMASCENUS], *In hoc opera contenta Theologia Damasceni quatuor libris explicata et (...) commentario elucidata*, trad. Jacques LEFÈVRE D'ÉTAPLES, ed. Josse CLICHTOVE, Parisijs: ex officina Henrici Stephani, 1512, 2°. – AKv, R. 82463.
- 45) Henricus ECKHARDUS, *Scopæ dissolutæ, (...) et [14] publicis disputationibus, à Nicolao Arnoldo*, Franekeræ: excudit Idzardus Balck, 1654, 8°. – AKv, R. 83692.
- 46) ENYEDI FAZEKAS János, *Mennyei szó a' lelki alomból fel serkenesről : Avagy, VI. Együgyü Prædikátiok*, Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1652, 8°. – AKv, BMV, R. 80; RMNY 2453; SIPOS 2004, i. m. 196, 220. sz.
- 47) Andreas ESSENIUS, *Systematis Theologici, Pars prior*, Ultrajecti: ex Officinâ Johannis à Waesberge, [1659], 4°. – AKv, R. 83449.
Coll. Uő, *Systematis Dogmatici, Tomus II*, Amstelaedami: ex Officinâ Johannis à Waesberge, [1661], 4°. – Önálló jelzete nincs.
Coll. Uő, *Systematis Dogmatici, Tomus III.*, Amstelaedami: apud Johannem Jansonium à Waesberge, [1665], 4°. – Önálló jelzete nincs.

- 48) Stephanus FABRITIUS, *Conciones Sacrae in Decalogvm seu decem praecepta a Deo ipso Dvabvs Tabvlis conscripta, et per Mosen populo Israëlitico tradita*, Bernae: typis Georgii Sonnleitneri typographi, impensis haeredum authoris, 1649, 4°. – AKv, R. 82682.
- 49) Daniel FEATLEY, Robert HARRIS, *Pedum Pastorale seu Conciones duae ad Johan. 21. v. 15–18.*, Ultrajecti: Henricus Versteegh, 1657, 12°. – AKv, R. 82219.
 Coll. Oliver BOWLES, *Allocutio hortatoria ad ministros evangelii reformatos*, S. l.: s. n., s. a., 12°. – Önálló jelzete nincs.
 Coll. [William CHAPPELL], *Methodus Concionandi Anglicana*, S. l.: s. n., s. a., 12°. – Önálló jelzete nincs.
 Coll. [Johannes Henricus BISTERFELD], *Scripturae sacrae*, Lugduni: apud Lucam à Vuyren, 1654, 12°. – AKv, R. 82220.
 Coll. Uő, *Ars concionandi*, S. l.: s. n., s. a., 12°. – Önálló jelzete nincs.
- 50) Sigismundus FERRARIUS, *De rebvs Vngarice provinciae Sac. Ordinis Praedicatorvm* [díszcímlap]; *De rebvs Hvngarice provinciae Ordinis Praedicatorvm, partibvs qvatvor, et octo libris distribvti commentarii*, Viennae Avstriae: Typis Matthaei Formicae, [1637], 4°. – AKv, BMV, R. 85475.
 Coll. Johannes Tomcus MARNAVITIUS, *App[endix]. Vita Beati Avgvstini Ordinis Praedicatorum*, S. l.: s. n., s. a., 4°. – Önálló jelzete nincs.
- 51) Jacobus FONTANUS, *Methodvs Generalis et specialis cognoscendi & curandi morbos, item Practica cvratorvm morborvm corporis hvmani, in quatuor lib[ri]. distincta*, Parisiis: apud Hadrianvm Beys, 1612,² 8°. – AKv, R. 81522.
 Coll. Uő, *Practica cvratorvm morborvm corporis hvmani*, Parisiis: apud Hadrianvm Beys, 1612, 8°. – AKv, R. 81523.
- 52) [Joannes FOX], *Eicasmí seu Meditationes (...) in Apocalypsin*, [Genevae]: s. n., [1596], 8°. – AKv, R. 83589.
- 53) Gemma FRISIUS, *Arithmetica, Az az, Az Szamvetesnec Tvdomania*, [ford. LASKAI János], Debreczenbe: Rodolphus Hoffhalter, 1582,² 8°. – AKv, BMV, R. 121; RMNY 504; SIPOS 2004, i. m. 155–156, 32. sz.
- 54) [Petrus GALATINUS], *De Arcanis Catolicae Veritatis*, Basileae: per Ioannem Hervagium, 1561, 2°. – AKv, R. 83344.
 Coll. Joannes REUCHLIN, *De verbo Mirifico, libri III*, Basileae: [Hervagius], [1661], 2°. – Önálló jelzete nincs.
 Coll. Uő, *De arte Cabalistica libri tres*, S. l.: s. n., s. a., 2° – Önálló jelzete nincs.
- Coll. [Henricus BULLINGER], *Daniel sapientissimus Dei Propheta (...); Accessit huic Epitome temporvm et rerum*, Tigvri: excudebat, C. Froshovervs, [1565], 2°. – Önálló jelzete nincs.
- 55) Marzio GALEOTTO, *Salomon Hvngaricvs vel de Matthiae Corvini (...) Hungariae regis sapienter, egregie, fortiter et jocose dictis ac factis libellus*, Cassoviae: Fischer, 1611, 8°. – AKv, BMV, R. 265; RMNY 1016; SIPOS 2004, i. m. 203, 262. sz.

- 56) Petrus GASSENDUS, *Disqvisitio metaphysica seu dvbitationes et instantiae: adversus Renati Cartesii Metaphysicam, et Responsa*, Amsterodami: apvd Iohannem Blaeu, [1644], 4°. – AKv, R. 81464.

Coll. Henricus REGIUS, *Brevis explicatio mentis humanae, sive Animae rationalis (...) et à notis Cartesii vindicata*, Trajecti ad Rhenum: typis Theodori ab Ackersdijck, et Gisberti à Zijll, [1657], 4°. – AKv, R. 81465.

Coll. Uő, *Epistola (...) ad V. Cl[audum]. Clerselierum JCTum Parisiensem*, Trajecti ad Rhenum: typis Theodori ab Ackersdijck, et Gisberti à Zijll, [1661], 4°. – AKv, R. 81466.

Coll. Uő, *Conciliatio locorum S[acrae] Scriptvrae cum diurnâ et annuâ telluris circumrotatione*, Trajecti ad Rhenum: typis Theodori ab Ackersdijck & Giberti [sic!] à Zijll, [1658], 4°. – AKv, R. 81467.

Coll. Johannes SCHULERUS, *Examinis philosophiae Renati Des-Cartes specimen, sive Brevis et perspicua Principiorum Philosophiae Cartesianae refutatio*, Amstelodami: apud Petrum le Grand, [1666], 4°. – AKv, R. 81468.

Coll. Antonius DEUSINGIUS, *Natvrae Teatrvum vniversale*, Hardervici: apvd Nicolavm â Wieringen, [1644], 4°. – AKv, R. 81469.

- 57) Innocentus GENTILLETUS, *Commentariorym de regno avt qvovis principatv (...) administrando (...) Aduersus Nic[olavm]. Machiauellum Florentinum*, S. l.: s. n., [1578], 8°. – AKv, R. 81367.

- 58) Thomas GOODWIN, *Opuscula quaedam [Triumphus fidei à morte Christi; Tractatus syngeneus; Reditus precationum; Vanitas cogitationum]*, Heidelbergae: typis Samuelis Brown, [1658], 8°. – AKv, R. 84072.

Coll. [Jacobus USSER], *Gravissimae qvaestionis, de christianarum Ecclesiarum in Occidentis praesertim partibus*, Hanoviae: typis Haeredum Aubrianorum, [1658],² 8°. – AKv, R. 84073.

- 59) Rudolphus GUALTHERUS, *Isaias : In Isaiam Prophetam (...), Homiliae [327]*, ed. sec., Tigvri: apud Ioannem Wolphium, typis Frosch, [1594],² 2°. – AKv, R. 82456.

Coll. Uő, *In Prophetas dvodecim, quos vocant Minores (...) Homiliae*, Heidelbergae: e typographeio Iohannis Lancelotti, impensis Andreae Cambieri, [1609],³ 2°. – AKv, R. 82457.

- 60) Abraham van GULICHIIUS, *[Sabbâ ha-itîm], sive Theologia Prophetica De rebus Veteris Testamenti*, 1–2. T., Amstelodami: apud Johannem â Someren, 1675–84, 4°. – AKv, R. 82983.

- 61) Nicolaus HEMMINGIUS, *Commentaria in omnes Epistolas Apostolorum*, Francovrti ad Moenum: apud Georgium Coruinum, [1579], 2°. – AKv, R. 83334.

Coll. Henricus BULLINGERUS, *In Apocalypsim Iesu Christi, reuelatam quidem per Angelum Domini, (...) Conciones [100]*, Basileae: per Samvelem Regium, [1570], 2°. – AKv, R. 83335.

- 62) Ivstus HEURNIUS, *De legatione evangelica ad Indos capessenda admonitio*, Lvgdvni Batavorum: ex Officinâ Elzeviriana, typis Isaaci Elzeviri, [1618], 8°. – AKv, R. 84415.

- 63) [HIERONYMOS], *S[ancti]. Hieronymi Lvcvbrationes omnes vna cum pseudepigraphis, & alienis admixtis, T. 1–9*, Basileae: apud Ioan[nem]. Frobenium, [1526], 2°. – AKv, R. 82437.
- 64) [HILARIUS], *Hilarii (...) Lvcvbrationes*, ed. [ERASMUS Roterdamensis], [Martinus LIPSIUS], Basileae: Froben, [1550], 2°. – AKv, R. 82445.
- 65) Gisberti ab ISENDOORN, *Physiologia peripatetica*, Daventriae: excudit Conradus Thomaeus, [1642], 4°. – AKv, R. 85627.
- 66) Gisberti ab ISENDOORN, *Effatorum philosophicorum centuriae [V]*, Daventriae: typis Conradi Thomaei, Bibliopolae & Typographi, [1643], 8°. – AKv, R. 113374.
Coll. Uő, *Effatorum philosophicorum centuriae [I–II]*, Daventriae: excudebat Conradus Thomaeus, [1642]. – Önálló jelzete nincs.
Coll. Uő, *Effatorum philosophicorum centuriae [III–V]*, Daventriae: excudebat Conradus Thomaeus, [1643]. – Önálló jelzete nincs.
- 67) Joannes JUNIUS, *Examen responsionis Favsti Socini, ad Librum Jacobi Wieki*, Amsterodami: apud Henricum Laurentium, 1628, 8°. – AKv, R. 83515.
- 68) [JUSTINUS MARTYR], *Divi Ivstini Philosophi ac Martyris Christi, opera*, ed. Sigismundus GELENIUS, Parisiis: apud Guilielmum Iullianum, 1565, 8°. – AKv, R. 82572.
- 69) Bartholomaeus KECKERMANNUS, *Systema astronomiae compendiosum*, Hanoviae: apud haeredes Guilielmi Antonii, 1613, 8°. – AKv, R. 86434.
Coll. Uő, *Systema Geographicum, dvobvs libris adornatum & publice olim prelectum*, Hanoviae: apud Petrum Antonii, [1616], 8°. – AKv, R. 86435.
Coll. [Clemens TIMPLERUS], *Opticae Systema methodicum per theoremata et problemata selecta concinnarum (...) : Subiecta est Physiognomia humana*, Hanoviae: apud Petrum Antonium, [1617], 8°. – AKv, R. 86436.
- 70) KISMARJAI VESZELIN Pál, *Kegyés és istenes Beszélgetések*, Debrecen: Fodorik Menyhért, 1633, 8°. – AKv, R. 182; RMNY 1562; SIPOS 2004, i. m. 224, 360. sz.
- 71) Idős KÖLESÉRI Sámuel, *Szent Irás Ramaiara vonatott Fél-keresztyen*, Debrecen: Rosnyai János, 1677, 8°. – AKv, BMV, R. 144; RMK I, 1209; SIPOS 2004, i. m. 230, 390. sz.
Coll.: Uő, *Keserű-édes*, Debrecen: Rosnyai János, 1677, 8°. – AKv, BMV, R. 144/a; RMK I, 1210; SIPOS 2004, i. m. 230, 389. sz.
- 72) Philippus LANSBERG, *Catechesis Religionis Christianae quae in Belgii et Palatinatus Ecclesiis docetur, Sermonibus LII. Explicata*, Hanoviae: Impensis Egenolphi Emmelij, [1620], 8°. – AKv, R. 83149.
Coll. Johannes-Henricus ALSTED, *Pentateuchus Mosaica & Pleias Apostolica*, Herbornae Nassoviorum: sumptibus Georgii Corvini, & Johan-Georgii Muderspachii, 1631, 8°. – AKv, R. 83150.
- 73) Jacobus LAURENTIUS, *Prodiga Iesuitarum liberalitas*, Amstelredami: ex Officina Henrici Laurentij, 1618, 8°. – AKv, R. 115763.

- Coll. [Martinus SCHOOCK], *Sophistica Zuickero-Sociniana, sive, Ignorantia Danielis Zuickeri Medici Sociniani, detecta*, Groningae: Typis Viduae Edzardi Agricolae, 1664, 8°. – AKv, R. 115764.
- 74) Jacobus LAURENTIUS, *Apologeticvs adversvs Maximilianvm Sandaevm Jesvitam*, Amstelredami: ex Officina Henrici Lavrentij, 1619, 8°. – AKv, R. 83492.
Coll. Uő, *Apologeticvs alter*, Amstelredami: ex Officina Iacobi Lavrentij, 1619, 8°. – Önálló jelzete nincs.
- 75) Jacobus LAURENTIUS, *Catechesis Heidelbergensis Orthodoxa, contra censuram (...) excalvinizationem Ioannis Andreae Coppensteinij, (...) ad Serenissimum Bohemiae Regem, Fridericvm Qvintvm*, Amstelredami: sumtibus Henrici Lavrentij, 1625, 8°. – AKv, R. 83143.
- 76) Jacob LAURENTIUS, *S. Apostoli Iacobi, Epistola catholica perpetuo commentario explicata*, Amsteldami: excudebat Cornelius Breugelius, sumptibus Henrici Laurentii, Bibliopolae Amsteldamensis, [1635], 4°. – AKv, R. 84026.
Coll. Uő, *S[acrae]. Apostoli Petri, Epistola catholica prior*, Campis: excudebat Arnoldus Benier, sumptibus Henrici Laurentii, Bibliopolae Amsteldamensis, [1640], 4°. – AKv, R. 84027.
Coll. Uő, *S. Apostoli Petri, Epistola catholica posterior*, Amsteldami: sumptibus Henrici Laurentii, Bibliopolae Amsteldamensis, [1641], 4°. – AKv, R. 84028.
- 77) Ludovicus LAVATER, *Propheta Ezechiel (...) homiliis*, Genevae: s. n., 1581, 2°. – Akv, R. 82449.
Coll. Uő, *Liber Hesterae homiliis [47] (...) expositus*, Tiguri: excudebat Christophorus Froschouerus, 1585, 2°. – AKv, R. 82450.
- 78) Ludovicus LAVATER, *In Librvm Proverbiorvm sive Sententiarum Solomonis Regis sapientissimi*, Tiguri: apud Christophorum Froschouerum, 1586,³ 2°. – AKv, R. 82451.
Coll. Uő, *Liber Iobi, Homiliis [141]*, Tigvri: excvdebat Christophorvs Froschovervs, 1585, 2°. – AKv, R. 82452.
- 79) Ludovicus LAVATER, *In Librvm Iosve invictissimi imperatoris Israelitarum Homiliae [73]*, Heidelbergae: typis Iohannis Lancelloti, impensis Andraeae Cambieri, [1614],³ 2°. – AKv, R. 82425.
Coll. Uő, *Liber Iudicvm, Homilijs [107]*, Tigvri: excvdebat Christophorvs Froschovervs, [1585], 2°. – AKv, R. 82426.
Coll. Uő, *In Libros Paralipomenon sive Chronicorvm (...) commentarijs*, Heidelbergae: impensis Andraeae Cambierii, [1600],² 2°. – AKv, R. 82427.
Coll. Uő, *Liber Iobi, Homiliis [141]*, Tigvri: excvdebat Christophorvs Froschovervs, [1585], 2°. – AKv, R. 82428.
Coll. Rudolphus GUALTHERUS / WALTHER, *In Ioannis Apostoli & Evangelistae Epistolam Canonicam, Homiliae [37]; In eiusdem apostoli duas posteriores Epistolas, homiliarum sylviae*, Tigvri: in officina Christophori Froschoveri, [1589], 2°. – AKv, R. 82429.
- 80) [Constantinus L'EMPEREUR ab OPWYCK], *Doctrinae de iustificatione, (...) Disputationes Theologicae [18]*, Lugduni Batavorum: J[oaannes]. Maire, 1648.

4°. – AKv, R. 659; SIPOS 2004, 318, 790. sz. A kötet 18 leideni disputát tartalmaz, ebből 1 tétel RMK (RMK III, 1708).

Coll. [Claudius SAUMASIVS], *De Transsvbstantiatione Liber: ad Ivstvm Pacivm Contra H[ugonem]*. Grotivm, Hagiopoli: Typis Theodori Eudoxi, 1646, 8°. – AKv, R. 660.

- 81) Johannes LEUSDEN, *Scholae Syriace libris tres, unà cum Dissertatione de literis & lingua Samaritanorum*, Ultrajecti: ex Officinâ Meinardi à Dreunen, [1658], 8°. – AKv, R. 96009.

- 82) [Titus LIVIUS], *Latinae Historiae Principis, Decas IV*, ed. [ERASMUS Rotterdamensis], Lvgdvni: apvd Seb. Gryphivm, 1554, 8°. – AKv, R. 80311.

Coll. Uő, *Latinae Historiae Principis, Decadis V, libri V*, Lvgdvni: apvd Seb[astianvm]. Gryphivm, 1554, 8°. – AKv, R. 80312.

- 83) Fridericus à LUIS, *Alcoranus Franciscanorum*, Daventriae: Typis Johannis Columbii, 1651, 12°. – AKv, R. 114402.

- 84) Martinus LUTHER, *Postilla Domestica*, Francfordiae ad Viadrvm: Eichorn, 1553, 2°. – AKv, R. 82599.

- 85) Martinus LUTHER, *De servo arbitrio*, Neostadii Palatinorvm: typis Matthaei Harnisii, [1591], 8°. – AKv, R. 83631.

- 86) Conradus LYCOSTHENES, *Parabolum sive Similitudinum, (...) ab Erasmo Roterodamo collectae (...) sunt: Loci Communes (...) sententiis*, [Genevae]: Jacobus Stoer, 1602, 8°. – AKv, R. 80477.

- 87) Johannes MACCOVIUS, *Distinctiones et Regulae Theologicae ac Philosophicae*, ed. Nicolaus ARNOLD, Amstelodami: apud Ludovicum Elzevirium, [1653], 12°. – AKv, R. 84202.

Coll. Henricus ALTING, *Methodus Theologiae Didacticae, addita est ejusdam Methodus Theologia Catechetica*, Amstelodami: apud Aegidium Janssonium Valkenier, [1662], 12°. – AKv, R. 84203.

Coll. Guilielmus AMESIVS, *Sententia de origine Sabbati & die Dominico, disputavit: Nathanael Eatonus*, Franekerae: excudit Idzardus Alberti, 1653, 12°. – AKv, R. 84204.

- 88) [Johannes MAJOR], *Valeriani Magni (...) Juditium*, Jenae: typis et Sumtibus Tobiae Steinmanni, [1630], 8°. – AKv, R. 83567.

Coll. [Johannes Henricus HOTTINGER], *Historia Disceptationes, inter Orthodoxum et Pontificium, de Monachatu et Eucharistia*, Tiguri: Impensis Johannis Guilielmi Simleri, Librarii, [1663], 8°. – AKv, R. 83568.

- 89) [Johannes MANLIUS, Philipp MELANCHTHON], *Locorum communium collectanea*, [Basileae: per Ioannem Oporinum, 1562], 8°. – AKv, R. 84166.

- 90) Samuel MARESIUS, *Epicrisis Theologica, (...) Adversus Iohannis Dallaei Apologiam*, Groningae: typis F[rantii]. Bronchorstii, 1658, 12°. – AKv, R. 83213.

- 91) Johannes MARTINUS, *Praxeos populariter Concionandi rudimenta*, Groningae: typis Francisci Bronchorstii, 1657,² 8°. – AKv, R. 82738.

Coll. Uő, *Praxeos Concionandi Gymnasmata, Analytica potissimum & Topica*, Groningae: typis Francisci Bronchorstii, 1657,² 8°. – AKv, R. 82739.

- 92) [Georgius] MARTONFALVI, *Petri Rami Dialecticae Libri Dvo*, Ultrajecti: apud Wilhelmi Wier, 1658, 12°. – AKv, BMV, R. 246; RMK III, 2021.
- 93) Georgius MARTONFALVI, *Exegesis libri, Secundi Medullae Amesianae*, Debrecini: Karancsi, 1675, 12°. – AKv, BMV, R. 258; RMK II, 1354; SIPOS 2004, i. m. 239, 428. sz.
- 94) Philippus MELANCHTHON, *Commentarii in Epistolam Pauli ad Romanos*, Argentorati: [apud Cratonem Mylium, [1560], 12°. – AKv, R. 84192.
- 95) [Philippus MELANCHTHON], *Operum omnium (...), Pars I*, ed. Caspar PEUCER, Wittebergae: excudebat Iohannes Crato, [1562], 2°. – AKv, R. 82589.
- 96) [Philippus MELANCHTHON], *Confessio fidei exhibita (...) anno [1530] : Cum duplici editione*, Basileae: per Petrum Pernam, 1567, 8°. – AKv, R. 83194.
Coll. Uő, *Addita est Apologia Confessionis [Augustanae] diligenter recognita*, S. l.: s. n., s. a., 8° – Önálló jelzete nincs.
- 97) [Peter MELIUS Juhász], *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita*, Debrecini: typ[is]. Huszár, 1562, 4°. – AKv, BMV, R. 336; RMNY 176; SIPOS 2004, i. m. 247, 460. sz.
Coll. [MEDGYESI Pál], *Trecentum-viratus et ultra*, Patakini : Renius, 1656, 4°. – Önálló jelzete nincs; RMK II, 861; SIPOS 2004, leírása nincs.
- 98) MELIUS Péter, *Az Szent Janosnac tölt jelenesne magyarazasa*, Varad: typ[is]. Török, Raphael Hoffhalter, 1568, 4°. – Batthyáneum (száma nincs megadva); GYÁRFÁS Elemér, *A Batthyány-Intézet régi magyar könyvtára*, Batthyáneum 2(1913), 58., 58; RMNY 259.
- 99) [Philippus de MORNAEUS], *De Veritate Religionis Christianae liber (...) Adversus Atheos, Epicureos, Ethnicos, Iudaeos, Mahumedistas & caeteros Infideles*, Lvgdvni Batavorum: ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, [1587], 8°. – AKv, R. 83095.
- 100) Friderici NAVSEA, *Catechismvs catholicvs*, Coloniae: ex Officina Haeredum Ioannis Quentel, [1553], 2°. – AKv, R. 83321.
- 101) Ioannes OECOLOMPADIUS, *Theophylacti (...) in quatuor Euangelia enarrationes*, Basileae: in officina Andreae Cratandri, [1524], 2°. – AKv, R. 82253.
- 102) Lucas OSIANDER, *Enchiridion Controversiarum*, Tubingae: apud Georgium Gruppenbachium, [1605], 8°. – AKv, R. 83632.
Coll. Uő, *Appendix historica, de Anabaptisticae Sectae origine, authore pracedentis Enchiridij*, S. l.: s. n., [1615], 8°. – AKv, R. 83633.
Coll. Uő, *Enchiridion Controversiarum*, Francofvrti [ad Moenum]: apud Wolfgangum Richterum, impensis Ioannis Berneri, [1614], 8°. – AKv, R. 83634.
- 103) PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax animae*, Kolosváratt: Veresegyházi Szentyei Mihály, 1680, 8°. – AKv, BMV, U. 237; RMK I, 1246; SIPOS 2004, i. m. 465, 450. sz.
- 104) David PAREUS, *Libri duo : Calvinvs orthodoxvs, hoc est Doctrina orthodoxa Iohannis Calvini de sacrosancta trinitate: et de aeterna Christi diuinitate* : [I, Calvinvs orthodoxvs de sacrosancta trinitate]; [II, Solida expositio XXXIIX. difficilimorum scripturae locorum & oraculorum], Neostadii: [Harnisch], [1595], 8°. – AKv, R. 83118.

Coll. Uő, *De symbolis sacramentalibus, et de ritv fractionis in S[acra]. Eucharistia, libri duo*, Ambergae: [s. n.], Anno MIselICorDIae [1603], 8°. – AKv, R. 83119.

- 105) David PAREUS, *Opervm theologicorvm exegeticorvm, Tomus I, pars I–II*, ed. Johannes Jacobus PAREUS, Francofvrti [ad Moenum]: apvd viduam Jonae Rosae, [1647], 2°. – AKv, R. 83759.

- 106) David PAREUS, *Opervm theologicorvm exegeticorvm, Tomus II, pars III–IV*, ed. Johannes Jacobus PAREUS, Francofvrti [ad Moenum]: apvd viduam Jonae Rosae, [1647], 2°. – AKv, R. 83759.

Coll. Andreas RIVETUS, *Suspiria poenitētis afflicti, Solatia confidentis animi, sive Meditationes in VII Psalmos, vulgo dictos Poenitentiales*, Arnheimii: apud Iacobum Riestum, [1635], 2°. – Önálló jelzete nincs.

- 107) S. PATAKI István, *Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége (...) : Száz jeles Regulák*, Kolosvárott: Veresegyházi Mihály, 1681, 4°. – AKv, BMV, C. 399; RMK I, 1263; SIPOS 2004, i. m. 88, 289. sz.

- 108) Chounradus PELLICANUS, *Tomvs secvndvs, in qvo continentvr Historia Sacra*, Tigvri: in officina Froschoviana, [1538], 2°. – AKv, R. 83328.

- 109) Chounradus PELLICANUS, *Tomvs Tertivs, in hoc continentvr Prophetae posteriores omnes*, Tigvri: in Officina Christophori Froschoveri, [1534], [2]°. – AKv, R. 83328.

Coll. Uő, *Tomvs Tertivs, in hoc continentvr Prophetae posteriores omnes*, Tigvri: in Officina Chrsitophori Froschoveri, [1534], [2]°.

Coll. Uő, *Tomvs qvartvs, in qvo continentvr scripta reliqva*, Tigvri: Christophorvs Froschoversu excvdebat, [1534], [2]°.

- 110) Guilelmus PERKINSUS, *Opera omnia theologica, in dvos tomos tribvta : Tomus I, Opervm omnivm theologicorum qvae exstant*, trad. Thomas DRAXON, Genevae: apud Petrum et Iacobum Chouët, [1624], 2° – AKv, R. 82956.

Coll. Uő, *Tomus II, Theologiae stvdiosis pervtilis*, Genevae: apud Petrum et Iacobum Chouët, [1624], 2° – Önálló jelzete nincs.

- 111) Moses PFLACHERUS, *Analysis Typica Omnium cūm veteris, tum noui Testamenti Librorum Historicorum*, Basileae: per Ludovicvm Regem, [1621],⁵ 4°. – AKv, R. 82638.

Coll. Jacobus BRANDMYLLERUS, *Analysis Methodica Typica Evangeliorum Dominicalium et Festalium*, Basileae: ex officina Ludovici Regis, [1620], 4°. – AKv, R. 82639.

- 112) Johannes PISCATOR, *Commentarii in omnes libros Novi Testamenti*, Herbormae Nassoviorum: s. n., [1638],³ 2°. – AKv, R. 83771.

- 113) Amandus POLANUS, *Sympathia catholica seu Consensvs catholicvs et orthodoxvs*, Genevae: ex Typographia Iacobi Stoer, [1612], 4°. – AKv, R. 83528.

- 114) [Christophorus PORSENA], *Theophylacte (...) Pauli epistolis*, Coloniae: Petri Quentel, [1527], 4°. – AKv, R. 83841.

- 115) I. RÁKÓCZI György, *Instructio, quam (...) Georgivs Rakoczii (...) tradidit (...) domino Georgio Rakoci (...) valedixisset*, Albae-Juliae, typ[is]. Principis,

1638, 4°. – AKv, BMV, R. 361; RMK II, 522; RMNY 1722; SIPOS 2004, i. m. 279, 615. sz.

Coll.: [Johann Heinrich ALSTED], *Schola triumphata (...) per D[ominum]. Georgium Rakoci*, S. l.: s. n., s. a., 4°. – Önálló jelzete nincs; RMK II, 523; SIPOS 2004 leírása nincs.

Coll.: I. RÁKÓCZI György, *Instructio, quam (...) Georgivs Rakoci (...) tradidit (...) domino Sigismvndo Rakoci*, Albæ-Juliae: typ[is]. Principis, 1640, 4°. – RMK 553; RMNY 1827; SIPOS 2004 leírása nincs.

Coll.: Johann Heinrich BISTERFELD, *Pallas Dacica*, Albæ-Juliae: ex Typographia Suæ Celsitudinis, 1640, 4°. – Önálló jelzete nincs; RMK II, 554; SIPOS 2004 leírása nincs.

116) Henricus REGIUS, *Philosophia naturalis*, Amstelaedami: apud Ludovicus & Daniel Elzevirii, 1661,³ 4°. – Teleki-Bolyai Könyvtár, BO-4240.

117) Jacobus REVIUS, *Historia vitae, doctrinae, ac rerum gestarum Davidis Georgii Haeresiarchae*, Daventriae: apud Nathanaëlem Costium, Bibliopolam, [1642], 8°. – AKv, R. 84445.

118) Jacobus REVIUS, *Methodi Cartesianae consideratio Theologica*, Lvgd[vni]. Batavorvm: apud Hieronymum de Vogel, [1648], 12°. – AKv, R. 83207.

Coll. Uő, *Statera Philosophiae Cartesianae, et ad virulentem Epistolam (...) Adriani Heereboortii (...) respondetur*, Lvgdvni Batavorvm: ex officina Petri Leffen, s. a., 12°. – AKv, R. 83208.

119) Jacobus REVIUS, *Thekel* [héb.] *hoc est Levitas defensionis Cartesianae, quam Iohannes Claubergius Considerationi & Staterae Iacobi Revii opposuit*, Briela: excudebat Michael Feermans, [1653], 12°. – AKv, R. 81358.

120) Jacobus REVIUS, *Kartésiomania* [gö.], *hoc est, Furiosum nugamentum, quod Tobias Andreae, sub titulo Assertionis Methodi Cartesianae, orbi literato obtrusit*, Lugduni Batavorum: [apud hæredes Johannis Nicolai à Dorp], 1654, 12°. – AKv, R. 81332.

121) Jacobus REVIUS, *Kartésiomaniasz* [gö.], *pars altera, (...), Assertiones Tobiae Andreae respondetur*, Lugduni Batavorum: s. n., [1655], 12°. – AKv, R. 83263.

122) Martinus SCHOOKIUS, *Desperatissima causa Papatus, nuper miserè prodita, Nunc turpiter deserta à Cornelio Iansenio (...) et postremò (...) à Liberto Fromondo*, Amstelodami: typis Joannis Janssonii, [1638], 4°. – AKv, R. 82039.

Coll. Uő, *Avctarivm ad Desperatissimam Causam Papatus sive Responsio ad Epistolam Liberti Fromondi*, Trajecti ad Rhenum: apud Wilhelmum Strick, [1645], 4°. – AKv, R. 82040.

Coll. Moses AMYRALDUS, *Doctrinae Ioannis Calvini, De Absolvto Reprobationis Decreto, Defensio*, Salmvrii: apud Isaacvm Desbordes, [1641], 4°. – AKv, R. 82041.

Coll. Johannes Georgius DORSCHKEUS, *Dissertatio de Autoritate Ecclesiae sive Explicatio verborum B. Augustini*, Argentorati: excudebat Josias Stædelius, [1653], 4°. – AKv, R. 82042.

Coll. [Hieronimus ZAHOROWSKI], *Monita privata Societatis Iesu*, S. l.: s. n., [1657], 4°. – AKv, R. 82043.

- 123) Abraham SCULTETUS, *Medullae Theologiae patrum syntagma*, Francofvrti [ad Moenum]: sumptibus Jonae Rhodii, [1634], 4°. – AKv, R. 83824.
- 124) Casparus SIBELIUS, *Christianae Praecationes et Gratiarum actiones*, Daventriae: typis Johannis Colombii, 1658, 12°. – AKv, R. 83283.
- 125) [William SMITH], *Gemma fabri, Qua sacri Biblij margaritae (...) continentur*, Londini: ex typographia Felicis Kingstoni, impensis Iohannis Porteri, 1598, 8°. – AKv, R. 484.
Coll. Matthias NÓGRÁDI, *Epistolae ad Romanos scriptae, I–III*, Debreczini: apud Melchiorem Fodorik, 1651, 8°. – AKv, BMV, R. 484a; RMNY 2361; SIPOS 2004, i. m. 259.
- 126) Caspar STRESO, *Het voor-beeldt vande Gesonde Woorden* [holl.]: *dat is: De Szonden der Saligheyt, beyde in Kennisse ende Practyke*, 's Graven-hage: door de weduwe van wijlen Franck vander Spruyt, 1645,⁴ 8°. – AKv, R. 84146.
Coll. Uő, *History-Catechismus* [holl.], *dat is Korte onderwysinge voor de Eenvoudige*, 's Graven-hage: door de weduwe van wijlen Franck vander Spruyt, 1645, 8°. – AKv, R. 84147.
- 127) Caspar STRESO, *Commentarius Analytico-Practicus in Epistolam ad Hebraeos, [120] Concionibus*, Hagae-Comitum: apud Casparum Doll & Michaellem van Heyningen, [1661], 4°. – AKv, R. 82670.
- 128) [Stephanus] SZEGEDI [KIS], *Assertio vera de Trinitate*, Genevae: Ex officina Eustachij Vignon, 1576,² 8°. – AKv, BMV, R. 335; RMK III, 651.
Coll. Theodor BEZA; Johannes PAPPUS, *De Hypostatica dvarvm in Christo naturarum vnione et eius effectis*, Genevae: apud Eustathium Vignon, 1579, 8°. – AKv, R. 335a.
Coll. Uő, *Athanasii dialogi e' [gör.], peri tēs hagian triados; (...) Basileiou logoi d' (...); Anastasiou kai Kurillou ekthesis = Athanasii Dialogi V. de sancta Trinitate; Basilii Libri IIII (...); Anastasii et Cyrilli compendiariorum*, [Genevae]: excudebat Henricus Stephanus, 1570, 8°. – AKv, R. 335b; SIPOS 2004, i. m. 299.
- 129) Johannes Elaus TERSERUS, *Annotationes in Genesin*, Upsaliae: excudebat Johannes Pauli, [1657], 4°. – AKv, R. 82619.
Coll. [Valentinus SCHINDLER], *Lexikon pentaglotton, Hebraicvm, Chaldaicvm, Syriacvm, Talmvdico-Rabbinicvm, et Arabicvm; In Epitomen redactum à G[uilelmo]. A[labaster].*, Londini: excudebat Gulielmus Iones, Little Britaine, 1635, 4°. – AKv, R. 82620.
[Walterus KEUCHENIUS], *Rasche Theboth* [héb.], *sive abbreviaturæ Hebrææ*, S. l.: s. n., s. a., 4°. – Önéalló jelzete nincs.
- 130) Daniel TOSSANUS, *Operum Theologicorum Volumen I, cum Notis ad calcem Thomae Stapletoni*, Hanoviae, Typis Wecheliani, apud Claudium Marnium et haeredes Iohannis Aubrii, [1604], 4°. – ARR, R. 84021
Coll. Uő, *Operum Theologicorum*, Vol. II, Hanoviae: apud Claudium Marnium et haeredes Iohannis Aubrii, [1604], 4°. – Önéalló jelzete nincs.
- 131) Immanuel TREMELLIUS, *Grammatica Chaldaea et Syra*, [Genevae]: excudebat Henricus Stephanus, [1569], 8°. – AKv, R. 96063.

Coll. [Angelus CANINIUS], *Rekrúká rlsen arámi* [héb.] : *Institutiones linguae Syriacae, Assyriacae atque Talmudicae, unà cum Aethiopicæ, atque Arabicæ collatione*, Parisiis: apud Carolum Stephanum, [1554], 8°. – AKv, R. 96064.

Coll. [Antonius Rodolphus CEVALLERIUS], *Rvdimenta Hebraicæ linguae, De Hebraica Syntaxi canones generales*, [Genevæ]: excudebat Henr[icus]. Stephanus, (...) Huldrici Fuggeri typographus, [1567], 8°. – AKv, R. 96065.

- 132) Johannes TUNGERLARIUS, *Promptuarii Evangelici Pars [II] dicta Sacrosanctæ Scripturæ selecta, et ad Evangelia dominicarum et Festorum (...) accommodata*, Francofvrti [ad Oderam]: impensis Johannis Thymi Bibliopolæ, Typis Voltzianis, [1620], 4°. – AKv, R. 82693.

- 133) Zacharias URSINUS, *Opera Theologica*, I–III, ed. Quirinus REUTER, Heidelbergæ: typis Johannis Lancelotti, impensis Iona Rosæ, [1612], 2°. – AKv, R. 83303.

Coll. David PAREUS, *Miscellanea Catechetica*, S. I.: s. n., 2°. – Önálló jelzete nincs.

- 134) Nicolaus VEDELIUS, *De Cathedra Petri, seu de Episcopatu Antiocheno & Romano S. Apostoli Petri libri duo (...): Adversus Baronium & Bellarminum (...)*, Franekeræ: apud Uldericum Balck, & Joannem Fabianum Deüring, 1640, 8°. – AKv, R. 84449.

Coll. Georgius Caspar KIRCHMAIER, *De Paradiso, ave paradisi manu-co-diata, imperio antediluviano & Arca Noe*, Wittebergæ: impensis Andreae Hartmanni Bibl., Typis Matthæi Henckelii, [1662], 8°. – AKv, R. 84450.

- 135) Paulus VENETUS, *Historia inquisitionis: Adjuncta est Confessio Fidei*, trad. Andreas COLVIUS, Roterodami: Typis Arnoldi Leers, 1651, 12°. – AKv, R. 84466.

- 136) Arnoldus VILLANOVANUS, *Medicina salernitana, id est, Conservandæ bonæ valetvdinis praecepta*, ed. Iohannes CVRIO, Monspevvli: apud Franciscum Chouët, [1622], 8°. – AKv, R. 114618.

- 137) Daniel VOET, *Physiologia, opusculum posthumum, ab eius Fratre nunc editum*, Amstelodami: ex Officinâ Johannis à Waesberge, [1661], 4°. – AKv, R. 114987.

Coll. [Matthias NETHENUS], *Instructio Historica de Canonicis Tripartita: De Canonicorum & bonorum; Collectanea Anglicana, de primatu Regum Angliæ Ecclesiastico*, Amstelodami: ex Officinâ Johannis à Waesberge, [1641], 4°. – AKv, R. 114988.

- 138) Gisbertius VOETIUS, *Ta asketika* [gör.] *sive Exercitia pietatis (...); Addita est (...) Oratio de pietate cum Scientiâ conjugendâ*, Gorichemi: ex Officinâ Pauli Vink, Bibliopolæ, [1664], 8°. – AKv, R. 83179.

- 139) Bartholomæus WESTHEMERUS, *En damvs lector conciliationem*, Tigvri: apvd Andrea Gesnervm iuniorem, et Rodolphum Vuyssenbachivm, [1552], 4°. – Kv, R. 83397.

- 140) Hermann WITSIUS, *Diatribae de septem Epistolarum Apocalypticarum, sensu Historico ac Prophetico*, Franequerae: ex Officini Johannis Gyselaer, 1678, 12°. – AKv, R. 123732.
- 141) Petrus de WITTE, *De verbeterde Catechizatie over den Heidelbergschen Catechismus der Gereformeerde Christelicke Religie [holl.]*, t' Amsterdam: Michiel de Groot, 1663,² 8°. – AKv, R. 83131.
- 142) Christophorus WITTICHIUS, *Causa Spiritus Sancti, (...) contra C. C[hristophoro] S[andei]. Problema Paradoxum*, Lugduni Batavorum: apud Arnoldum Doude, 1678, 8° – AKv, R. 83685.
- 143) Wilhelm ZEPPERUS, *Sylva Homiliarum in Textus ex quatuor Evangelistis Dominicales*, Herbornae Nassoviorum: [Cristoph Corvinus], 1608, 4°. – AKv, R. 82720.

CSORBA, DÁVID

Own-library of Dean of Kolozsvár, of Michael Szathmárnémethi Mihály (1638–1689)

Michael Szathmárnémethi was a Calvinist preacher living in the 17th-c., and was famous for many of his bestsellers. He studied in Sárospatak and in the Low Countries. He was the most prolific writer of the second half of 17th-c. in Hungary, he wrote in many genre (i. e. Hebrew Grammer, Controversy, prayer-book, festive Sermons, explications on Psalms). He died in Cluj Napoca (Klausenburg / Kolozsvár) as Dean, and therefore his books remained in that place and were preserved in Republici Româna Academiei.

It was known that the preacher had left his library to the Reformed Church in Kolozsvár, but there were none of other issues until now. I deliver there a list of books with a precise documentation of bibliographical items. I'm planning to prepare a whole analysis of these books, e. g. book-binding, possessors, provenance of items, dates of selling, and yet bibliophile customs of owner: all this matter should be published in a substantive monography before long.

As I can measure it, book-list contains 261 publications in 143 volumes, and scarcely 25 books printed in Hungarian context and/or language (these are the so-called RMK-books). Language of that list is generally the latin, there is in part of other cultures, of Hungarian, Holland literatures, and of the Sacred languages (Hebrew, Aramaic, Syriac, Arabic and Greek). Substance of that personal library is a synthesis of contemporary theological and philosophical knowledge, its origin comes from international basis, and a remarkable amount derives beyond that from the renaissance presses. In sum I establish that the Transylvanian book-owner in the 17-c. was a well-educated theologian who had got a typical library.

Keywords: 17th century; Mihály Szathmárnémethi; history of press; books list; academic travel; erudition

DEBRECZENI ATTILA

Kazinczy fogság előtti költészete és a nyilvánosság fórumai*

Kazinczy verseinek kritikai kiadását készítvén azt reméltem, hogy a fogság előtti versekkel talán nem lesz nagyon sok baj, hiszen azok zöme megjelent a *Magyar Museum*ban és az *Orpheus*ban, amelyek kritikai feldolgozása már rendelkezésre áll egy idő óta.¹ Nem tagadható, hogy e munkákból sok haszon származott a mostanira, de a 'sok bajt' ennek ellenére nem sikerült elkerülni, aminek legfőképpen két oka volt. Egyrészt a fókuszban korábban természetszerűen maguk a folyóiratok álltak, nem pusztán Kazinczy versei, másrészt forráskiadásokról lévén szó, az egyes versek kéziratos anyaga nem került részletes feldolgozásra. Amikor tehát most nem a folyóiratok felől közelítünk a versekhez, hanem a fogság előtti költészet egésze felől ennek folyóiratokban megjelent szeletéhez, sok új kérdés és megoldandó probléma merül fel, de közben feltárnak egészen új összefüggések is, s nem pusztán textológiai-filológiai érdekük.²

A folyóiratközlések és más szövegcsoportok összefüggései

A két említett folyóiratban Kazinczy által közreadott 25 költemény jelenti a fogság előtti verspublikációk zömét, előttük, mellettük három lapban jelentek meg Kazinczy-versek, a bécsi *Magyar Musáiban* és a *Mindenes Gyűjteményben* egy-egy, a pozsonyi *Magyar Hirmondóban* pedig négy (tételes felsorolásuk megtalálható a Melléklet 1. táblázatában). Az újraközléseket leszámítva így összesen 27, periodikában közreadott verssel kell számot vetnünk, amely szám azonban megsokszorozódik, ha a publikált szövegekhez hozzávesszük a kéziratos változatokat. Márpedig ez elkerülhetetlen és szükséges is, mert nem pusztán az egyes versek szövegalkulása rajzolódik így ki, hanem vizsgálatukkal támpontokat nyerünk a korabeli kéziratos szövegcsoportok időrendjének megállapításához és

* A tanulmány az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre, elkészítését az OTKA (108831) támogatta.

¹ *Első folyóirataink, Orpheus*, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó; 2001; *Első folyóirataink, Magyar Museum I-II.*, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

² A jelen tanulmány filológiai megállapításai a készülő kritikai kiadás vizsgálataira épülnek, erre a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

Kazinczy publikálási metódusának megértéséhez is, a változatok közös metszete pedig kirajzolja a fogság előtti költészet törzsanyagát. Három publikálási célú kéziratosszövegcsoporthoz van szó, valamint a *Heliconi virágok* két kötetéről, a néhány önálló szövegforrástól, melyek a fő megállapításokat semmiben nem módosítják, most eltekintünk.

Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár/I., 5–32. [Korai versek I.]

Az egybefüggő kéziratosszövegcsomó nyolcadrét formátumú, három, különböző számú levelet tartalmazó fogásból áll, melyeken eredeti oldalszámozás megy végig. A lejegyzés két kéztől származik, az első 10 vers Aszalay János írása, az utolsó 4 pedig Kazinczyé. A versek dátumai 1786. október 16-tól 1789. augusztus 18-ig terjednek, az utolsó keltezetlen. A csomóban található tizennégy versből négy nem jelent meg korabeli hírlapban, folyóiratban: *Szabó Dávidhoz*, *A' Tavaszhhoz*, *Anakreonnak XLVd. Dala*, *Szegváry Pista Keresztúry Therézhez*, de az utóbbi kettő a *Heliconi virágok*ba bekerült.

MTAK. RUI. 2r. 2/II. 55a–84b. [Korai versek II.]

Az autográf kéziratosszövegcsomó az akadémiai kéziratárban egykorú félbőr kötésben található, kettedrét méretű, a gerincen *Stúdiumok 2.* címet viselő kötet egyik egysége.³ A csomó a bekötés előtt keletkezett, a versek sorrendje így nem feltétlenül releváns a keletkezés szempontjából, ehhez inkább a kéziratípusuk és íráskéjük alapján egymással karakterisztikus hasonlóságot mutató egységek elkülönítése jelent segítséget. Számunkra most az első ilyen lejegyzési réteg a legfontosabb, mert ez tartalmazza a korai versek egységes tisztázását, 1786. október 16-tól 1790. október 15-ig terjedő keltezéssel, de a jelen bekötés szerint nem időrendben. Az előző csomóhoz képest két vers hiányzik (*A' Czenczim szája*, *Szegváry Pista Keresztúry Therézhez*). Az összesen 22 versből a korabeli folyóiratokban nem jelent meg: *Szabó Dávidhoz*, *A' Tavaszhhoz*, *Anakreonnak XLVd. Dala* (ez a három egyezik az előző szövegcsoporthal), valamint további három (amelyek nincsenek az előző csomóban): *P. Szaitz Leo Mariahoz*, *Báró Prónay Agnes Emlékeztető Könyvébe*, *Egy Festőhöz*. Ezen egységes lejegyzési réteg mellett további hét lap is található a csomóban, melyeken részben az elsővel nagyjából egyidejű lejegyzések, részben utólagos rájegyzések vannak. A 61a és a 80ab lapokon korai epigrammák olvashatók, a hírlapokban megjelentek kivétel nélkül és még további három: *Muretusból*, *Kaestner*, *Pervigilium veneris*.

³ Erről és a másik *Stúdiumok*-kötetről, ezek Kazinczy pályáján betöltött szerepéről részletesen I. DEBRECZENI Attila, *Kazinczy emlékéllátó archívuma 1802–1803-ból = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2014, 226–244.

MTAK. RUI. 2r. 2/I. 1a–37b. [Korai versek III.]

Az autográf kéziratos csomó az akadémiai kézirattárban egykorú félbőr kötésben található, kettedrét méretű, a gerincen *Studiumok I.* címet viselő kötet első és egyik legnagyobb terjedelmű egysége. A csomó legnagyobb részét azok a tisztázati lapok alkotják, amelyek írásképe feltűnő azonosságot mutat: a címek verzállal vannak írva, alattuk dátum szerepel, ahogy a korai versek másik két csomójának az itteni-ekkel jórészt megegyező verseinél. Utóbb e tisztázati lapok némelyike fogalmazványként funkcionált, illetve az üresen maradt helyekre újabb versek is kerültek a még későbbiekben. Az eredeti lejegyzési réteg e csomóban is 22 verset tartalmaz, 1787. október 28-tól 1791 januárjáig terjedő keltezéssel, nagyrészt időrendben, ebből 18 megegyezik az előző csomóval. Három vers a szövegcsoportok közül csak itt található meg (*Young első éjszakájának kezdete, Impromptü [...] Vay József Úrra, Minnyihez a' Tavaszi első zsengejével*), s nem szerepelnek az ott előfordulók közül a Szabó Dávidhoz, Szegváry Pista Keresztúry Thérézhez, P. Szaitz Leo Mariahoz, Egy Festőhöz címűek, A' Tavaszhoz pedig utólagos bejegyzés. Az összesen 22 versből mindössze három nem jelent meg a korabeli folyóiratokban (*Anakreonnak XLVd. Dala, A' szép Netty emlékeztető könyvébe, Minnyihez a' Tavaszi első zsengejével*), de a *Heliconi virágok* valamelyik kötetében ezek is helyet kaptak.

Heliconi virágok

1791. esztendőre (Pozsony–Komárom, 1791)

1792. esztendőre (MTAK. M. Irod. RUI. 2r. 2/II. 12a–54b.)

Kazinczy a *Magyar Museum*, majd az *Orpheus* mellett, elsősorban azok anyagára építve évkönyv kiadását tervezte, a német almanachok mintájára. Az első kötet megjelent (ennek csak nyomtatott változatát ismerjük), a második azonban, noha a cenzori jóváhagyás is megvolt kiadásához, kéziratban maradt, e példány még évtizedek múltán is közkézen forgott Kazinczy körében. Összes eddig megjelent verse közül 18 az első kötetbe, 4 a másodikba került, mindössze 5 maradt ki ezekből, két nagyobb Klopstock- és egy Young-fordítás mellett a 11. anakreóni dal és az *Egy kakukhoz*. Viszont bekerültek folyóiratban meg nem jelent költemények, négy az egyik és négy a másik kötetbe, így összességében 22 vers jelent meg Kazinczytól az első kötetben és nyolcat tervezett kiadni a másodikban. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a *Heliconi virágok* tartalmazta Kazinczy korabeli verseinek legteljesebb gyűjteményét.

Az áttekintett szövegcsoportok közös metszete pontosan kirajzolja Kazinczy fogság előtti verseinek törzsanyagát (1. a 2. táblázatot). A legalább két kéziratos szövegcsoport eredeti lejegyzésében és valamely periodikában (folyóiratban és/vagy az almanachban) együttesen megtalálható versek száma 22, ezek túlnyomórészt ódák és dalok. Kazinczy epigrammái, melyek a hírlapokban jelentek meg, csak egyetlen kéziratos csomó pótlapjain szerepelnek, vagyis ettől a 22 verstől

lényegében elkülönülten mozognak. A 22 vers első és utolsó két darabja is némi megszorítással emelhető csak be e körbe. A *Baróti Szabóhoz* írott vers és *A' Tavaszhoz*, bár az összeírásokban szerepel, nem jelent meg periodikában, viszont szerepel abban a cím nélküli félíves nyomtatványban, amely 1787 novemberében készült, nem tudjuk pontosan milyen céllal és azt sem, milyen körben volt terjesztve, volt-e egyáltalán terjesztve a levélbeli küldözgetésen túl.⁴ Ebben a nyomtatványban e két versen kívül benne van még a *Daimonia* címen ismert verstörődék, illetve *Az Esthajnalhoz*, vagyis mindegyik 1786–1787-re tehető, s közülük három az összeírásokban is együtt szerepel, azok időrendjének élén. Az utolsó két vers pedig azért csak az utolsó összeírásban van benne, mert a korábbiak keletkezése idején még nem született meg. Ily módon a korabeli versek közös metszetét alkotó halmaz időrendje is beszédes: az 1786–1787-es, a félíves nyomtatványban kiadott szövegek közül csak egy került be a periodikákba, s csak két új csatlakozott ezekhez 1790 legvégén és 1791 legelején. A költemények zöme, 18 darab 1788–1790 között keletkezett, évente 5–7 vers – ennyi a Kazinczy által kiemelten kezelt szövegtörzshöz a *Heliconi virágokig* terjedően.

Időrend és alakulástörténeti dinamika

A versek törzsanyagának keletkezési idejéről kijelölhető három esztendő egybeesik Kazinczy szerkesztői tevékenységének időszakával, így a *Magyar Museum* és az *Orpheus* közötti váltás természetszerű belső tagolást jelent ezen perióduson belül. Az 1787 novemberében megalapított folyóirat első számának kézírata majd csak a következő év nyarán került a kiadóhoz. Kazinczy már a második szám megszerkesztése után jelzi kiválási szándékát, s ezt 1789 májusában befejezett tényként közli Rádayval. Innentől kezdve nincs befolyása saját verseinek ottani közlésére nézve,⁵ még ha jelenik is meg az ekkor Batsányinak küldötték közül néhány, Kazinczy valójában saját új folyóiratát tervezi. Az *Orpheus* első száma bő félíves előkészítő munkálatok után decemberre állt össze, s 1790 elején jelent meg. Igazán folyóiratként ez év augusztusától novemberéig működött, ekkor valóban havonta jöttek ki számai, ami az ugyanilyen ütemű szerkesztési munkálatokat feltételezte. Az 1791 elejére összeállított nyolcadik szám, mely az utolsó lett, végül csak másfél éves késéssel látott napvilágot.

Mindeközben Kazinczy hozzálátott almanachja kiadásához is, ezt 1790 elejétől fogva tervezte, tehát a terv majdnem egyidejű az *Orpheus* megindításával. Decemberről aztán arról van adatunk, hogy már másodjára küldi Pozsonyba a nyomdászhoz a kéziratot, vagyis az ősszel, egész pontosan október vége, november eleje tájékán már készen lehetett a *Heliconi virágok* első kötetének szerkesztésével. A megjelenés

⁴ Ennek az eddig ismeretlen nyomtatványnak a kiadását és filológiai vizsgálatát a következő közlésben végeztük el: *Kazinczy ismeretlen félíves nyomtatványa*. = *Széphalom*, 23. kötet, 2013, 267–275.

⁵ Ez formai jegyekben meg is látszik, pl. elmaradnak a Kazinczy számára oly fontos keltezők a versek alcímeként.

azonban 1791 augusztusáig elhúzódott, s ezt követően fogott hozzá a második kötet összeállításához, az év végén egy tervet közöl Ráday Gedeonnal, de a végül ki nem adott kézirat 1792 legelején keletkezhetett. Utóbb ehhez még egy hosszabb előszó megírását is tervezte, ígérte a kiadónak,⁶ de ennek elkészültéről sincs tudomásunk. Ha mármost ezt az időrendi sort összevetjük a három korai verscsoport összeírásának időpontjairól tudottakkal, érdekes megfelelésekre figyelhetünk fel.

A *Korai versek I.* összeírása a Kazinczy által megadott keletkezési dátumok alapján 1789. április 21. után és szeptember 21. előtt történhetett. Az életrajzi adatok és a levelezés tanulságai további szűkítést tesznek lehetővé, az előbbinél kisebb bizonyossággal: feltételezhető, hogy a csomó összeírása két szakaszban történt, előbb májusban vagy július elején Aszalay lejegyzése, majd augusztus végén Kazinczy pótlásai. Jól látható azonban a versek alakulástörténetének szignifikáns esetei alapján, hogy e csomó sajátos szövegállapotot őrzött meg, amely nem illeszkedik szervesen az alakulástörténeti folyamatba, mert nem mutathatók ki előzményforrásai az ismert források között, s maga sem szolgál előzményforrásként a későbbi forrásokhoz. Épp ezért egyfajta kiágazásként tekinthetünk rá, melynek keletkezési körülményei a részleteket illetően végső soron homályban maradnak, ahogy további sorsa is.⁷ Az viszont állítható megintcsak, hogy a jelen csomó a legkorábbi költői időszak kiadásra szánt óda- és dalfordításait tartalmazza, a kijelölt keletkezési idő szerinti sorrendben. Ez Kazinczy első ilyen összeírása, melynek háttereként a megindítandó új folyóirat, az *Orpheus* tervezési fázisa sejlik fel, a levelezés adatai alapján időben legalábbis ez esik egybe a kikövetkeztetett keletkezési időszakkal.

A *Korai versek II.* eredeti lejegyzési rétege az írásképp alapján ítélve nagyon szűk időintervallumban készült, a csekély terjedelem miatt akár egyszerre is történhetett az összeírása. A letisztázott versek köre lényegében egybeesik a *Korai versek I.* csomójában található versekével, de ahhoz képest az 1789 augusztusa után született kilenc verssel többet tartalmaz. A címekben található legkésőbbi dátum 1790. október 15., az első lejegyzési réteg tehát ezt követően keletkezhetett.⁸ A másik határdátumot a *Bóldog bolondoskodáson* végrehajtott utólagos javítások jelölik ki. A szövegösszevetés alapján egyértelmű, hogy e tisztázati példányon, ezen javításokkal készült el a *Heliconi virágokban* megjelent változat (e versen kívül még Anakreón 45. dalának fordítása és az *Eggy hajóra* című Horatius-fordítás esetében is). Mivel pedig a *Heliconi virágokban* a *Bóldog bolondoskodás* alcíme azt közli, hogy ez a megigazítás 1790. október 24-én történt, így a *Korai versek II.* első lejegyzési rétegének keletkezését ez előttre kell tegyük. Az első lejegyzési réteg így 1790 októberének közepe táján keletkezhetett, amikor

⁶ L. erre nézve kiadatlan német nyelvű jegyzését a nyomdász számára a kézirat előlapjára írva.

⁷ A legvalószínűbb, hogy Kazinczy megvált tőle, talán ezért is maradt fenn a többi korai forráscsoporttól eltérően a Ráday-gyűjtemény Szemere-tárában.

⁸ Ugyanennek a versnek a másik fennmaradt szövegforrásában azonban 1789-es évszám szerepel, s tárgyi érvek alapján ezt kell hitelesnek tekintenünk. Az időben következő dátum 1790. szeptember 18., itt a másik szövegforrás eltérése csak néhány napnyi: szeptember 23.

is Kazinczy Pestről hazatérve október 12-én már Kassán, október 24-én pedig Tokajban volt, s amikor is az *Orpheus* második kötetének első számait és a *Heliconi virágok* anyagát állította össze. E kéziratos csomót ezek kiadásához készült összeírásnak és munkapéldánynak tekinthetjük.

A *Korai versek III.* alaprétegének keletkezési idejére nézve a szövegállapotok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a tisztázati kéziraton végrehajtott utólagos javítások kivétel nélkül az *Orpheus*-számok, a *Heliconi virágok* 1. kötete és a *Korai versek II.* szövegállapotainak valamelyikéből vagy együtteséből indulnak ki, s a javítások a *Heliconi virágok* 2. kötetének vagy majd az 1813-as *Poétai berek*nek a szövegállapotához vezetnek, esetleg nincs folytatásuk, s így pusztán a korábbi szövegállapot felbomlását tanúsítják. Mivel a *Korai versek II.* alaprétegének lejegyzése 1790 őszére tehető, a *Heliconi virágok* ugyanekkor összeállított 1. kötete 1791 augusztusában jelent meg, így a jelen csomó eredeti lejegyzési rétege ezután keletkezhett, de még a *Heliconi virágok* 2. kötetének 1792 elején történt összeírása előtt: vagyis 1791 őszén.

Az összefüggéseket az alábbi táblázatok foglalják össze, az első a *Magyar Museum*, a második az *Orpheus* időszakát mutatja be:

		Kazinczy is szerk.		csak Batsányi a szerkesztő							
		1788		1789						1790	
		jún.	okt.	jan.	ápr.	máj.	júl.	aug.	dec.	febr.	márc.
Magyar Museum	leadás	1.		2.		(3.)	3.		4.		
	megjel.		1.		2.			3.			4.
Orpheus	leadás								1.		2.
	megjel.									1.	
Korai versek összeírásai						I.	I.	I.			

		1790					1791				1792	
		jún.	aug.	szept.	okt.	nov.	febr.	márc.	aug.	ősz	jan.	júl.
Orpheus	leadás		3., 4.		5., 6.		7.	8.				
	megjel.	2.		3., 4.		5., 6.		7.				8.
Heliconi virágok	leadás					1.					2.	
	megjel.								1.			
Korai versek összeírásai					II.					III.		

A mikrofilológiai elemzésekkel kialakított időrend, melyet a táblázatok összefoglalnak, további következtetéseket alapoz meg a fogság előtti költészet alakulástörténeti dinamikáját és Kazinczy munkamódszerét illetően. A versek 1788–1790 között keletkezett törzsanyagát évente újra és újra összeírta 1789 és 1791 között, mindig bővítve és javítgatva, mindig egy új kiadvány szerkesztési időszakához kötődően. Az első összeírás a *Magyar Museum* szerkesztéséből való kiválást követte, mi-

kor az *Orpheust* kezdte tervezni, a második az *Orpheus* legintenzívebb szakaszának és a *Heliconi virágok* első kötetének összeállítási időszakához köthető, a harmadik pedig az almanach második kötete szerkesztésének idejére tehető. A második és harmadik összeírás esetében jól látható a folytonosság, amely nem az előző összeírás-hoz köti a csomóban található verseket, hanem az előzőleg publikált változathoz. Kazinczy ugyanis leggyakrabban a megjelent versszövegeket tisztázta egybe, majd ezeken a tisztázatokon kezdte kialakítani az új változatokat, amelyek aztán újra megjelentek (illetve nyomdába adattak) a következő kiadványban, elsősorban a *Heliconi virágok* valamelyik kötetében. Kazinczy versközlései a periodikákban így a nyilvánossá tétel lezáró gesztusával talán a szokásosnál kevésbé vannak felruházva, hiszen szinte egyidejűleg már a továbbdolgozás, egy új változat nyersanyagainak is tekinthetők, ezért inkább alakulástörténeti folytonosságuk hangsúlyozható.

A publikált törzsanyag a korszak és a pálya egészének kontextusában

A folyóiratok és az almanach megjelenésének elakadásával párhuzamosan elapadni látszik a verstermés is, legalábbis az addig meghatározó műfajok, a dalok és ódák terén. E két jelenség között nem feltétlenül kell oksági kapcsolatot feltételeznünk, de a tény szembeötlő: a még a fogságig terjedő időből összesen hét kisebb fordítást ismerünk, ezek némelyike befejezetlen, s feltűnő az is, hogy inkább csak rendszertelenül vannak bejegyezve valamelyik korábbi összeírás csomójába, szemben az eddigi módszeres összeírásokkal. Ekkoriban Kazinczy érdeklődése más műformák felé fordult, amint azt Denis- és főleg Klopstock-fordításai bizonyítják. Már az *Orpheus* utolsó számaiban és a *Heliconi virágok* második kötetében megszaporodnak ezek, s fennmaradt egy önálló kézirat csomó is *Ódák Klopstockból* címmel, négy versfordítással,⁹ továbbá 1792-től nagy erővel dolgozik Kazinczy a *Messziás*-fordításon is.

A folyóirat-közlések törzsanyagának értelmezéséhez az is fontos kontextust jelent, hogy az ezekhez készült összeírások anyagán kívül milyen más verstermésről számolhatunk még a megjelölt időszakban, illetve ezt megelőzően. Erre nézve Kazinczy kései, 1823 végén vagy 1824 legelején keletkezett *Régibb Stúdiumaim* címet viselő archiválási tisztázata¹⁰ nyújt támpontokat (l. a 3. táblázatot). A 26 tétel (melyek közül 3 ismétlődés, 7 pedig csak cím vagy verskezdet) dátumait tekintve a 1781-től 1790-ig terjedő időszakot fogja át, így az utolsó évek átfedésben vannak a publikált versek törzsanyagának keletkezési dátumaival. Feltűnő, hogy éppen ezek az átfedésben lévő versek szerepelnek csak címmel vagy kezdősorral itt, ebben az összeírásban, a két esetben, ahol megvan a teljes szöveg, ott a publikálthoz képest másik változatot találunk. A törzsanyaggal átfedésben nem lévő halmaz alapvetően két csoportra osztható, az egyikbe azok

⁹ MTAK. RUI. 2r. 2/II. 86a–96b. A jelen csomó ekkori keletkezését szoros filológiai adat nem bizonyítja, de a közvetett bizonyítékok erre mutatnak.

¹⁰ MTAK. K 642. 100a–115b.

a versek tartoznak, amelyeknek van utóéletük a későbbiekben, a másikba azok, amelyeknek nincs, ilyenből 8 van, s ezek kivétel nélkül befejezetlenül maradt verskezdemények az 1782–1789 közötti évekből, s megtalálhatóak a *Pandekták* egy összefüggő jegyzetsomójában is.¹¹

A többi versszöveget utóbb vagy átdolgozta és kiadta,¹² vagy felhasználta a *Pályám emlékezetében*. Ez utóbbiak közé tartozik a Baróti Szabóhoz írott vers és *A' Kikelet* is, amelyek eredetileg a félíves nyomtatványban már megjelentek 1787-ben, s aztán az első két korai összeírásban is szerepeltek, de végül folyóirataiba nem emelte be Kazinczy őket. Önéletírásában történeti érdekük miatt kaptak helyet, a verselés korabeli alakulásának bemutatása céljából, s ehhez éppen ezek a korai, még tökéletlen szövegek voltak szükségesek.¹³ Azokat a versszövegeket azonban, amelyeket az 1820-as években kiadott korai versei közül, előbb alaposan átdolgozta, hiszen azok nem dokumentum jellegük miatt kerültek közlésre. Három versről van szó: *A' Kakukhoz*, *A Tanítvány*, *A' Grátziákhoz*. Nem akármilyen versek ezek, az 1820-as évek végén keletkezett kötettervekben, kiadásra szánt kézirat-gyűjteményekben általában ezek állnak az élen, így reprezentatív szerepet töltenek be.

A' Kakukhoz ezek között is különleges pozíciót foglal el: ez volt Kazinczy első nyomtatásban megjelent verse (legalábbis azok között, amelyeket jelenleg ismerünk), majd helyet kapott az egyik korai összeírásban, de folyóiratba nem került és a *Heliconi virágokba* sem, viszont e korai összeírás alapján, Kazinczy tudta nélkül megjelent a *Szépliteratúrai Ajándékban* 1821-ben.¹⁴ Mint a *Régibb Stúdiumaim* (és a *Pandekták* is) dokumentálja, Kazinczy 1823-ban újradolgozta versét, s kiadta újra a *Hébében* (1825-ben), s ezek után került a versgyűjtemények kitüntetett helyeire. Vagyis olyan versről van szó, amely a legkorábbi kezdetektől (hiszen Kazinczy 1781-re teszi születését és 1784-ben publikálja először) egészen a pálya végéig végigkíséri, egyre növekvő jelentőséggel. Mivel a *Magyar Hírmondóban* megjelent első változatról eddig még pontos bibliográfiai adataink sem voltak,¹⁵ nem szerepel a korábbi kritikai kiadásban sem, s egy Kazinczy számára fontos vers máshonnan nem ismert változatáról van szó, ezért itt a megjelent közlemény egészét közöljük.

A' Bodrog tájékaról April. 18dikánn. „– Nem a' szeretetre leg méltóbb lyánykát adta e¹⁶ nékem a' Végezés? Ime¹⁷, ma¹⁷ midőn a' – partján sétálnék Ná-

¹¹ MTAK. K 633/VI. 170ab és M. Nyelvtud. 4r. 41/I. 227a–229b. E csomó a hagyaték két külön kötetébe sorolva található, de így is töredékes, eredetileg más szövegeket is tartalmazott, *Az esthajnal*t bizonyosan a felvezető szöveg alapján ítélve.

¹² Itt most a *Poetai berekben* kiadottakat nem számítjuk, hiszen azok lényegében egybeesnek a *Régibb Stúdiumaimban* csak címmel vagy sorkezdettel feljegyzett szövegekkel.

¹³ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, sajtó alá rendezte Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 499–502.

¹⁴ Szemere Pál jelentette meg, ő a *Stúdiumok* kötetből másolhatta ki, amely bizonyíthatóan nála volt, s amelyből más verset is lemásolt.

¹⁵ Busa Margit a Kazinczy-bibliográfiában nem tudta azonosítani.

¹⁶ e' Az aposztrófot elhagytuk.

¹⁷ má Sajtóhiba, em.

nimmal, közel hozzánk egy Kakuk szállala meg. Náni le ült mellém a' violás hantra; le tette a' két szerelmesek' énekeit, melyeket Goecking botsátott közre, fel kél mellöllem, 's ezt ír táblátskájába. – Nem érdemlette e meg ez a' leg szentebb tsókokat? – Hazám' Szépei be édes ez a' jutalom. Igyekezétek ezt el nyerni példájának követése által vagy ha magatok nem nyerhetitek ezt, Ked- veseitekkel nyeressetek ilyeneket. Ime' maga a' Vers:

Egy Kakukhoz.

Nem azt kérdem én, kis Madár,
Ha soká élek é? –
Meddig leszek a' Mitzié*)
Azt, ah azt! mond meg, kis madár,
Nem azt, ha élek é.

*) *Mitzi, Miklósnak diminutivuma. Így nevez mindég, ha magunkba vagyunk.*

A vers köré írt kis történet csak itt, a *Magyar Hírmondó*ban található meg, s a beszélő kilétében is jelentős változásokat figyelhetünk meg az évtizedeken át tartó alakulástörténet során. Az itteni kerettörténet fikciója szerint Náni írja a verset, az ő kedvese a Miciként említett Miklós, később ők a Boris és a Jancsi nevet kapják, utóbb viszont csak a Chloe név szerepel, de ekkor már nem ő a beszélő, hanem a meg nem nevezett fiú. E változásokkal párhuzamosan az ötsoros változatból létrejön egy hatsoros, majd a kettő kontaminálódik, s létrejön egy ötsoros, fiú beszélővel. Mindez tehát a pálya végéig tartó folyamat, mert e legelsőként publikált vers nemcsak hogy belekerül a költemények legutolsó kéziratosszerű összeírásaiba is, de éppen ezekben kap kiemelt szerepet többnyire a gyűjtemények élén, *Az áldozóval* és *A' Tanítvánnyal* együtt. Megegyezik ezekkel abban is, hogy sem a saját folyóiratokban, sem a *Heliconi virágokban* nem jelentek meg (a másik kettő egyáltalán sehol a fogság előtt), így csak később lettek Kazinczy költészetének reprezentációivá,¹⁸ amiből persze az is következik, hogy a fiatal kori líra reprezentánsai más versek voltak. Azok, amelyeket a folyóiratokban publikált Kazinczy, s azok közül is talán a legtöbbször kiadott *Az Esthajnalhoz* és *A' Hajóhoz*. Talán nem véletlen, hogy az 1820-es évek végi összeírásokban épp ez a két vers nem szerepel, miközben az ezekkel nagyjából egyidőben, 1787–1788 táján keletkezett *Az áldozó* és *A' Tanítvány* pedig átdolgozva-újraalkotva a gyűjtemények élére kerül.

Ebből persze nem következik, hogy Kazinczy egészében megtagadta volna fogság előtti fordításait. Az 1813-as *Poétai berek* a korai versanyag mintegy felét átdolgozva újraközelítette, s ezek az említett két kivétellel az 1828-as összeírásba is bekerültek. A folytonosság tehát jól látható a pálya eleje és vége között e tekintetben is. S ha összevetjük a fogság előtti publikációs stratégiákat a későbbiekkel,

¹⁸ E kérdéskör részletes feldolgozását l. DEBRECZENI Attila, *Kérdések Kazinczy ifjúkori ars poeticájá, Az áldozó körül* = *Studia Litteraria*, XLVIII. kötet, 2010, 88–95.

ugyancsak érdekes egyezésekre figyelhetünk fel. Kazinczy két versgyűjteményt adott közre saját műveiből, mindkettő rendhagyónak mondható formában jelent meg. Az első a *Heliconi virágok*, vagyis más szerzőkkel együtt, azok verseivel vegyítve közölte sajátjait, de láttuk, lényegében az addig publikált költemények törzsanyaga szerepel benne, ez a legteljesebb korabeli Kazinczy-versgyűjtemény. Az 1813-as *Poétai berek* pedig Dayka Gábor verseihez csatoltan jelent meg, s lényegében új kiadása a korai időszakban készült verseknek, kiegészítve újonnan keletkezettekkel, főleg a Goethe-fordítások csoportja említendő e tekintetben.

De ebben az időszakban lényegében nem publikált periodikákban, sőt, a pálya egészében is az figyelhető meg, hogy igen korlátozott időszakban és kevés orgánumban adott közre költeményeket, noha a közreadott versek száma jelentős.¹⁹ A saját szerkesztésében megjelent folyóiratok és almanach-kötetek után majdnem negyedszázad telt el a következő jelentősebb folyóiratbeli megjelenéséig, amelyet az *Erdélyi Múzeumban* 1814-ben közreadott 14 epigramma jelentett. Az eltelt időben a hírlapokban (*Magyar Kurír*, *Hazai és Külföldi Tudósítások*) megjelent egy-egy rövid alkalmi versen kívül csak a lánya halálára írott epigramma látott napvilágot német fordítás kíséretében a *Musenalmanach von und für Ungarn* című német nyelvű lapban 1807-ben, majd e közlést átvette Wieland orgánuma, a *Der Neue Teutsche Merkur* is.²⁰ Az *Erdélyi Múzeumban* aztán még további epigrammákat, episztolákat és szonetteket adott közre, de ezt követően majd az *Auroráig* és főleg a *Hébéig* kellett várni, hogy újabb jelentősebb verspublikáció jelenjen meg Kazinczytól. Az *Aurorában* 1822–1823 és 1828–1830 között majdnem 20, a *Hébében* 1822–1826 között több mint 40 költeménye jelent meg, a többi almanachban (*Aspasia*, *Urania*) és folyóiratban (*Tudományos Gyűjtemény*, *Felső Magyar Országai Minerva*, *Élet és Literatura*) csak egy-két verset publikált, ezek száma sehol sem éri el az ötöt.

Kazinczy költeményei legsajátabb publikációs fórumának ezek szerint az almanach tekinthető. A fogság előtti időben elsősorban saját folyóirataiban megjelent ódáit és dalait adta közre az ugyancsak általa szerkesztett évkönyvben, a *Heliconi virágokban*, a fogság után az *Aurorában* és a *Hébében* az *Erdélyi Múzeumban* megkezdett műfaji irányt folytatta, s epigrammákat, episztolákat, szonetteket publikált. Ezek között immár az eredeti művek voltak túlsúlyban, a fordítások a *Poétai berek* összegzését követően háttérbe szorultak. Jól mutatja ezt a váltást a reprezentatív versekben bekövetkezett módosulás is. A megszületésük idején háttérben maradt versek (*A' Kakukhoz*, *A' Tanítvány*, *A' Grátziákhoz*) az 1810-es, illetve 1823-as át- és újradolgozások után előbb almanachokban jelentek meg, majd a pályát lezáró, összegző kéziratos gyűjtemények élére kerültek, s így módon váltak a költői életmű utólag megképzett ars poeticájának megtestesítőivé.

¹⁹ Kazinczy periodikákban kiadott szövegkorpuszának a feltárása nem történt meg eddig, erre most az új kritikai kiadás előmunkálatai során került sor: meglepően nagy mennyiségről van szó, a kiadás formátumában több mint 150 oldal.

²⁰ Ezek a közlések eddig ismeretlenek voltak.

MELLÉKLETEK

1. táblázat. Kazinczy periodikákban megjelent versei a fogság előtt

A jelen táblázat összefoglalja a Kazinczy által hírlapokban, folyóiratokban közreadott verseket, s jelzi, hogy azoknak mely kéziratosszövegcsoportokban vannak változatai, illetve azt is, hogy bekerültek-e a *Heliconi virágok* valamelyik kötetébe és/vagy a *Poetai berek*be újabb átdolgozásaik. A feltárás sorrendje a periodikák szerinti tagolásban, s így közelítőleg időrendben történik (a csak az évkönybe besorolt verseket a lista végére illesztettük). A verscím alatt szereplő dátumot Kazinczy jelölte ki a szövegidentitás megszületésének idejéül (az e helyre szögletes zárójelben beillesztett dátumok filológiai pontosítást jelentenek, különösen az egyes forrásokban eltérően megadott dátumok esetében).

Periodika	Verscím Kijelölt dátum	Korai versek Kéziratcsomó			Heliconi virágok		Poetai berek
		I.	II.	III.	1.	2.	
Magyar Hirmondó							
1784., 37. sz.	Egy kakukhoz		+				
	Egy ivó a' Feleségéhez		+		+		
1784., 39. sz.	A' hólnapi napom Lessing után		+		+		+
	A' rest Bibliothécarius Németből		+		+		
Magyar Musa							
1787., 96. sz.	Az Esthajnalhoz	+	+	+	+		+
Mindenes Gyűjtemény							
1789., II/10. sz.	Az Inség' Két Barátja. Frantziából.		+			+	
Magyar Museum							
1. sz.	Az est-hajnalhoz. Octob. 28d. 1787.	I. Magyar Musa					
	Az isten' szemlélése. A' Klopstock ódái közzül.						
2. sz.	Bóldog bolondoskodás. Júniusnak 30d. 1788.	+	+	+	+		+
	Anakreonnak XIXd. éneke. Octob. 11dik 1788.	+	+	+	+		+
	Young' első éjtszakájának kezdete. Szorossan az Ánglus szerint.			+			
3. sz.	Eggy Hajóra. Horatius' XIV. Ódája szerint. [1789. ápr. 21.]	+	+	+	+		+
4. sz.	Anakreonnak XXXIII. Dalja. [1789. ápr. 24./aug. 18.]	+	+	+	+		+
Orpheus							
1. sz.	Sóhajtás. Septembr. 21dik 1789.		+	+	+		+

Periodika	Verscím Kijelölt dátum	Korai versek Kéziratcsomó			Heliconi virágok		Poetai berek
		I.	II.	III.	1.	2.	
2. sz.	Hólnap. <i>Lessing.</i>	I. Magyar Hírmondó					
	Brútus. <i>Kaestner.</i>		+		+		+
	Keresztes Bálint Kedveséhez... <i>Septemb. 24dik 1789.</i>		+	+	+		
3. sz.	A' gyermek poéta. <i>Götz verseiből.</i> <i>December. 12dik. 1789.</i>		+	+	+		+
	A' henye bibliothecarius. <i>Göcking után.</i>	I. Magyar Hírmondó					
	Anakreonnak XIdik Dala. <i>Decemb. 1788. [/1789. ápr. 24.]</i>	+	+	+			
	Anakreonnak XXIIIdik Dala. <i>Jul. 4dikén, 1790.</i>		+	+		+	+
	Anakreonnak IIIIdik Dala. <i>Jul. 16dik 1790.</i>		+	+		+	+
	Tisztel. Döme Károly Úrhoz. <i>Jan. 1jén 1790.</i>		+	+	+		
	Az el-hagyott leány.[Édes aggódás] <i>1788. 9-dik Octob. [/okt. 12.]</i>	+	+	+	+		
5. sz.	[Lesbiához. Catullus.] <i>Octobr. 9dik 1788.</i>	+	+	+	+		
6. sz.	A' Czenczim szája. <i>Janus</i> <i>Secundusból. Martiusban, 1788.</i>	+		+		+	+
	Az el-késődött leány. <i>Gróf Stolberg.</i> <i>Octobr. 8dik 1788.</i>	+	+	+	+		
7. sz.	Eggy hajóra. <i>April. 21dik. 1789.</i>	I. Magyar Museum					
	Impromptü a' hab-tsilapítóra. <i>1790. [okt./nov.]</i>			+	+		+
8. sz.	Az ő halála. <i>Klopstock.</i>						
	Csidli. <i>Klopstock.</i>				+		+
Heliconi virágok							
1791	Anakreonnak XLVd. Dala. <i>Szűz-Havának [aug.] 18d. 1789.</i>	+	+	+	+		
	Anakreonnak XLVIId. Dala. <i>Hal-Havának [febr.] 4d. 1790.</i>		+	+	+		
	A' szerelem' tekintete. <i>Szegvárriból.</i>	+			+		
	Chapeau-bas.				+		

Periodika	Verscím Kijelölt dátum	Korai versek Kéziratcsomó			Heliconi virágok		Poetai berek
		I.	II.	III.	1.	2.	
1792	Gibraltár. <i>Octobernek 11d–18d. napjain, 1782. DÉNISZ után.</i>					+	+
	Az én hazám. <i>Klopstockból</i>					+	
	Minnyihez, a' Tavasznak leg-első zsengéjével. <i>Febr. 1791. [jan.]</i>			+		+	+
	Közös Lélek. <i>Secundusból.</i>					+	

2. táblázat. *Kazinczy fogság előtt megjelent verseinek törzsanyaga*

E táblázatba azok a versek kerültek, amelyek legalább két kéziratos szövegcsoport eredeti lejegyzésében és valamely periodikában (folyóiratban és/vagy az almanachban) együttesen megtalálhatóak. Ez alól csak az első és utolsó két vers a kivétel: az első kettő egy különálló nyomtatványban jelent meg, az utolsó kettő pedig a keletkezési idő miatt nem kerülhetett bele korábbi verskéziratba. Az első oszlopban csak dátumok szerepelnek, mert a címek elég nagy változatosságot mutatnak az egyes forrásokban, a kijelölt keletkezési időben sokkal nagyobb az állandóság, így leginkább ezzel nevezhetők meg az egyes szövegidentitások. A dátumokat az 1. táblázat alapjánadtuk meg, ahol a keletkezés más forrásokban eltérő, ott jelezzük a változatokat, a valószínűbb időrendi helyre sorolva be az adott tételt.

	Korai versek			Magyar Museum	Orpheus	Heliconi virágok	
	I.	II.	III.			1.	2.
1786. október 16.	+	+					
1787. január 1.	+	+	+				
1787. október 28.	+	+	+	+		+	
1788. március 10.	+		+		+		+
1788. június 30.	+	+	+	+		+	
1788. október 8.	+	+	+		+	+	
1788. október 9.	+	+	+		+	+	
1788. október 11.	+	+	+	+		+	
1788. október (9.)/12.	+	+	+		+	+	
1788. december/1789. április 24.	+	+	+		+		
1789. április 21.	+	+	+	+	+	+	
1789. április 24./1789. augusztus 18.	+	+	+	+		+	
1789. augusztus 18.	+	+	+			+	
1789. szeptember 21.		+	+		+	+	
1789. szeptember 24.		+	+		+	+	
1789. december 12.		+	+		+	+	
1790. január 1.		+	+		+	+	
1790. február 4.		+	+			+	

	Korai versek			Magyar Museum	Orpheus	Heliconi virágok	
	I.	II.	III.			1.	2.
1790. július 4.		+	+		+		+
1790. július 16.		+	+		+		+
1790. [október/november]			+		+	+	
1791. [január]			+				+

3. táblázat. A Régibb Stúdiumaim összefüggése más szövegcsoporthal

A jelen táblázat a *Régibb Stúdiumaim* archiválási tisztázatának sorrendjét követi, az első oszlopban közölve a címet (szükség szerint rövidítve) és az ahhoz Kazinczy által írott dátumot (két lejegyzett változat esetén mindkét dátumot megadjuk). Szögletes zárójelben megadjuk a cím nélküli töredékek kezdősorát, illetve azt jelezzük, ha nem található meg a teljes szöveg (ilyen esetekben az adott sort kurzívvá szedjük). A további oszlopokban a következő rövidítéseket alkalmazzuk: bj. = bejegyzés, azaz az adott csomó eredeti lejegyzési rétegébe utólag beírt vers; 2. rtg. = 2. réteg, azaz az eredeti lejegyzési réteg után keletkezett, attól függetlenül álló kézíratos lapon található vers; nyomt. = nyomtatvány, azaz itt hírlap, folyóirat, évkönyv, gyűjteményes kötet; HV1. és HV2. = Heliconi virágok 1. és 2. kötet; MHirm. = pozsonyi Magyar Hírmondó; MMusa = bécsi Magyar Musa; MM. = Magyar Museum; Orph. = Orpheus; SzéplitA. = Szépliteratúrai Ajándék; Félíves nyomt. = a Kazinczy által 1787 novemberében kiadott *Félíves nyomtatvány*. A *Pandekták* esetében a legtöbb verset tartalmazó csomónál a csomón belüli sorszámot adjuk meg, a *Pályám emlékezetében* pedig azt az évet, amelynél az adott vers, versek a történetbe iktatódnak.

<i>Régibb Stúdiumaim</i>	<i>Korai csomók</i>	<i>Korai nyomt.</i>	<i>Kései nyomt.</i>	<i>Félíves nyomt.</i>	<i>Pandekta csomók</i>	<i>Pályám emlékezete</i>
A' Kakukhoz. 1781. /1823.	II. (2. rtg.)	MHirm.	SzéplitA. /Hébe		csomó/2	
Töredék. 1782. [Kedvesem, nem fog soha...]					csomó/5	
Töredék. 1783. [/1782.] [Szikrázva csattogjon...]					csomó/1	
Töredék. 1786. [Mint a virágszál...]					csomó/8	
Prof. Baróti Szabó Dávidhoz. 1786. Októb. 16d.	I., II.			2. vers	önálló	1786
A' Kikelet. 1787. Január. elsőjén.	I., II., III. (bj.)			3. vers		
[Ninon sieht...] 1782.	III. (bj.)					
Töredék. 1787. Martziusban. [Fannym...]	II. (bj.)				csomó/6	
1787. Martziusban. [Kékellő violák...] /A' Tanítvány.			Aurora		csomó/7	

<i>Régibb Stúdiumaim</i>	<i>Korai csomók</i>	<i>Korai nyomt.</i>	<i>Kései nyomt.</i>	<i>Félíves nyomt.</i>	<i>Pandekta csomók</i>	<i>Pályám emlékezete</i>
[Elázott szemmel nézem én...] 1787 [1786]					csomó/9	
[A' – titkait homály...] 1787	III. (bj.)			4. vers	csomó/10	
Az Esthajnalhoz. [beragasztott fogalmazvány] 1787. Octób. 28d.	I., II., III.	MMusa MM. HV1.	Poetai berek	1. vers		
A' Gratziaához. 1787 körül. /1810. máj. 26.			Hébe		másik csomóban	
<i>Czenczim' szája [csak cím]</i> 1788. Martziusban.	<i>I., II., III.</i>	<i>Orph.</i> <i>HV2.</i>				
<i>Fogy az élet...</i> 1788. Június' 30d.	<i>I., II., III.</i>	<i>MM.</i> <i>HV1.</i>	<i>Poetai</i> <i>berek</i>			
Kazinci András és Vinai Ödöfni Erzébet 1787 vagy 1788.						
A' Szomolnoki hegyeken 1788. Máj. 26d.					csomó/3	
<i>János Secundusból [csak két sor]</i>	<i>a Czenczim' szája címmel azonos</i>					
Miskolczon, Egerből jöven, Pater Szajcz Leo Mariától, 1789.	II.					
<i>Vay Józsefre [csak cím]</i> 1790.	III.	<i>Orph.</i> <i>HV1.</i>	<i>Poetai</i> <i>berek</i>			
Brútusz. [1789-es kerettörténetben]	II. (2. rtg.)	<i>Orph.</i> <i>HV1.</i>	<i>Poetai</i> <i>berek</i>		önállóan	1775/1777 [1789: utalás]
<i>Metastasió után [csak cím]</i> 1789. Septbr. 21d.	II., III.	<i>Orph.</i> <i>HV1.</i>	<i>Poetai</i> <i>berek.</i>			
<i>Életem fogy... [csak ennyi]</i>	<i>a Fogy az élet... újabb kidolgozása</i>					
<i>Eggy hajóhoz [csak cím]</i> [1789. ápr. 21.]	<i>I., II., III.</i>	<i>MM.</i> <i>Orph.</i> <i>HV1.</i>	<i>Poetai</i> <i>berek</i>			
A' Holdhoz. 1789. Septemb. 27d.					csomó/4	

DEBRECZENI, ATTILA

La poésie de Ferenc Kazinczy d'avant sa captivité et ses forums de publication

Pendant sa carrière, malgré le nombre important des poèmes qu'il avait écrits, Kazinczy avait publié peu de poésies – et avec d'importantes interruptions – en périodiques. Après les périodiques et des almanachs parus dans sa rédaction (Musée Hongrois, Orpheus, Fleurs d'Helicone), presque un

quart de siècle s'est déroulé avant qu'il ne publie de nouveau dans une périodique (Musée de Transylvanie).

Dans la période intermédiaire, outre quelques poèmes d'occasion parus dans les journaux, seul l'épigramme écrit à la mort de sa fille a été publié en 1807, avec la traduction allemande dans les journaux de langue allemande. Plus tard, dans Erdélyi Muzéum (Musée de Transylvanie) il a fait publier d'autres épigrammes, d'épîtres et de sonnets, mais pour avoir une publication plus importante, il faut attendre Aurora et surtout Hébe.

Dans Aurora entre 1822 et 1823 et entre 1828–1830, une vingtaine de pièces ont paru, tandis que dans Hébe, entre 1822 et 1826 plus de 40 poèmes ont été publiés. Dans les autres almanachs (Aspasia, Urania) et revues (Collection Savante, Minerve de Haute-Hongrie, Vie et Littérature) le nombre des poésies publiées ne dépasse pas le cinq.

Donc le forum de publication que Kazinczy privilégie pour ses poèmes demeure l'almanach. Dans la période d'avant sa captivité, il avait publié surtout des odes et des chants dans les annuaires rédigés par lui-même, Fleurs d'Helicon. Après sa libération, il a continué sur le chemin engagé dans le Musée de Transylvanie, cette fois dans Aurora et Hébe, en publiant des sonnets, des épîtres et des épigrammes. C'étaient surtout des ouvrages originaux, puisque, après la synthèse du Bois poétique (Poétai berek), il traduisit moins qu'auparavant.

Keywords: history of press; textology

KÖZLEMÉNYEK

Egy könyvészetiileg ismeretlen debreceni református énekeskönyv 1610-ből. 2007-ben egy berlini antikvárius eladásra kínált egy régi magyar nyelvű könyvet, amely egy Franciaországban lévő magángyűjteménybe került. A könyv magyar tulajdonosa lehetővé tette, hogy a könyvről rövid ismertetést tegyek közzé.

Maga a mű, egy református egyházi és temetési énekgyűjtemény, nem ismeretlen. Első kiadását Újfalvi (Szilvási Újfalvi) Imre állította össze, és 1602-ben Debrecenben jelent meg¹. A szakirodalom második kiadásnak tekinti a némileg bővített tartalommal 1616-ban szintén Debrecenben kiadott, immár Újfalvi nevének szerepeltetése nélküli művet.² Ennek a két kiadásnak, akárcsak Újfalvi Imre működésének, bőséges irodalma van, sőt, az 1602. évi kiadás hasonmás kiadása is megjelent a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatban.³ A most felbukkant, eddig könyvészetiileg ismeretlen mű ezeknek az énekgyűjteményeknek köztes, 1610-ben megjelent kiadása.

A könyv leírása:

KERESZTYÉNI ÉNEKEK Melyeket az Magyar Nemzetben Reformáltatott Ecclesiákban szoktak mondani Ezek mellett adattattanak szép rendel az Halotti énekek is Debrecenben, Nyomtatta Lipsiai Pál, 1610.

A4–Z4, Aa4–Yy4 = [2] címlap + 350 + [8] Mutató tábla – 4°, (könyvtábla 13 × 20 cm)

A mű után kötvé 8 üres lap és a hátsó szennylap, közülük 11 oldal 17. századi kézírással beírt.

A címlevél hátán két zsoltár idézet szerepel: Psal: 105. (*Énekellyetek és mondjatok dicsiretet...*) és Psal: 107 (*Dicsirjete az Urat...*)

A címlap után közvetlenül az énekek következnek, 4 csoportba sorolva:

- *Az Psalmusokból való isteni dicseretek*
- *Idnepekre való énekek*
- *Az Chatechesisből való énekek*
- *Külömb külömb fële énekek*

Az énekeket követi önálló részként, de címlap nélkül a temetési éneke gyűjteménye:

- *Halot temeteskorra való énekek*

A könyvet 4 számozatlan levélen a Mutató tábla zárja, amely 232 éneket sorol fel.

A fatáblára vont, görgetős vaknyomással díszített (a díszítések között Luther Márton, Melanchthon Philip, Hus János és Rotterdami Erasmus kicsiny portréival) bőrkötésű könyv rendkívül jó állapotban maradt fenn, csupán a két könyvcsat közül hiányzik az egyik. A kötésen az 1610 évszám és „M E N” monogram is szerepel. Nem kizárt, hogy a kötés a könyvvel egyidős és debreceni munka.

¹ RMNY 886.

² RMNY 1107.

³ *Keresztyéni énekek Debrecen, 1602*, Közzétette Kőszeghy Péter, kísérő tanulmányát írta Ács Pál (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 38), Budapest, Balassi Kiadó, [2004].

Ezt a későbbiekben egy alapos, a könyvet kézbevevő vizsgálat tudja majd eldönteni.⁴ A könyv gerincére valamikor a 18. században(?) aranyozott díszítéseket préseltek és „Keresztyeni enek” valamint „Hungarice” nyomtatott papír címkéket ragasztottak. Ez utóbbi utalhat akár arra is, hogy a könyv egy nagyobb, több nyelven megjelent műveket magába foglaló könyvgyűjteményben is szerepelt.

A könyv korábbi tulajdonosai körül sok a bizonytalanság. A könyvet eladó antikvárius a könyv eredetéről csak annyit tudott mondani, hogy egy Londonban tartott antik könyvvásáron vette. Az első könyvtábla hátoldalán kiskolacsini Zbisko Ferenc Károly (1711–1774) választott vegliai püspök, etc., királyi tanácsos exlibrise van. Az antikvárius közlése szerint a könyv hozzá kerülésekor az exlibris levált [félig levált? – nem emlékezett pontosan] állapotban volt, ő ragasztotta vissza, alatta angol nyelvű exlibris van. Ez logikailag furcsának tűnik: ha a könyv Angliában került elő, az angol exlibrisnek kellene felül lennie.

Az első szennylapon possessori bejegyzés szerepel: „Accepi librum hunc ex liberalitate Dnj (olvashatatlan név, végén kettőspont) Ő: Ao 1619 24 Martii”. A bejegyzésben az abban a korban csak a magyar nyelvben használt „Ö” betű megjelenése magyar kapcsolódásra utalhat. A címlapon egy felismerhetetlen szárazbélyegző (nemesi címer?) nyoma látható.

A kötésen szereplő „M E N” névrövidítést nem tudtuk feloldani.

Ez a rövid könyvismertetés nem tekinti feladatának a könyv tartalmának részletes összehasonlítását az 1602. évi és az 1616. évi énekeskönyvek tartalmával. Biztosra vesszük, hogy ezt majd elvégzik azok, akik a reformárus egyházi énekekkel, vagy Újfalvi Imre működésével foglalkoznak, és érdeklődésüket ennek a kiadásnak a felbukkanása felkelti. Néhány szűrőpróba szerűen elvégzett ellenőrzés alapján mégis biztosan állítható, hogy a könyv tartalmában az eddig ismert 1602. és 1616. évi kiadásokétól eltérő.

Kedzdetként rögtön feltűnik, hogy a most felbukkant könyvben nem szerepel az 1602. évben megjelent *Praefatio*, és az Újfalvi Imre által összeállított énekeskönyv-jegyzék.

Ugyancsak az 1602. évi kiadástól való eltéréseket találunk a Psalmusokból való dicséreteknél. Sztárai Mihály *Sok jótéteményen...* éneke után az *Örök Isten figyelmezzél...* (LXX. Psalmus) és az *Úr Isten figyelmezzél...* (LXXI. Psalmus) kezdetű énekek következnek, és csak ezután következik Skarica Máté *Hogy Jeruzsálemnek...* kezdetű éneke. Huszár Gál *Jer örvendezzünk...* és Barát István *Siess nagy Úristen...* éneke között az *Örüllyetek az Istenben...* (C. Psalmus) és *Illyen fogadást tőn az szent Dávid...* (CI. Psalmus) kezdetű énekek találhatók. Ez a négy közbeiktatott ének az 1602. évi kiadásban nem szerepel.⁵

Az 1602. évi kiadásban és a most felbukkant könyvben szereplő *Catechesisből való énekek* teljesen megegyeznek. Közöttük szerepel a *Jézus Krisztusnak egyedüli üdvösségünknek...* kezdetű ének, amely helyett az 1616. évi kiadásban Batizi András *Jer dicsérjük...* éneke jelent meg.

A *Halotti énekek* teljességükben az 1602. évi példány hiányossága miatt nem összehasonlíthatók. Eltérően azonban a másik két kiadástól, az 1610 évi kiadásban a *Halotti énekek* között nem szerepelnek a latin nyelvű énekek, és nem található az 1616. kiadásban a temetési rész végén szereplő *Intés* sem. Azt nem tudni biztosan, hogy ez az *Intés* az 1602. évi kiadásban szerepelt-e.

Az 1616. évi kiadásban az *Ünnepi énekek* között legalább négy olyan ének van, (Szegedi Kis István *Jézus születik...*, Sztáray Mihály *Mi Atyánk, Atya...* és *Minden embereknek...*, valamint a szerző nélküli *Hálát adjunk mindnyáján...* kezdetű énekek), amely ebben az 1610-ben megjelent kiadásban nem szerepel. A mindkét kiadásban meglévő énekek sorrendje egy-két esetben eltérő.

⁴ Köszönet Rozsondai Marianne-nak a fényképek alapján mondott, csak előzetes véleményéért.

⁵ Ezek az énekek talán az 1602-es, Újfalvi Imre szerkesztette énekeskönyvben is meglehettek, ám az egyetlen fennmaradt példány csonkulása miatt a kötetben ma már csakugyan nincsenek benne. (A Szerk.)

1. kép
Címlap

2. kép
Kötés

3. kép
Exlibris

Könyvünkéből hiányzik pár olyan ének is, amely viszont az 1602. és 1616. évi kiadásban egyaránt szerepel. Az egyik ilyen Tesini Imre *Tebenned bízom, Uram...* kezdetű éneke.

Az énekes könyv 1602. évi kiadását a könyvészeti irodalom Szabó Károly nyomán⁶ köti Újfalvi Imréhez.

Újfalvi Imre 1596-tól debreceni kollégium tanára, később debreceni prédikátor, majd esperes lett. 1607-től nagyváradai prédikátor és a Bihari Egyházmegye esperese volt. Súlyos vitái voltak Hodászi Lukács református püspökkel a püspöki intézmény szükségessége körül, ezért 1610. november 7-én, a Nagyváradon tartott Zsinat hivatalaiból felmentette. 1612-ben a prédikátorságtól is eltiltották, majd a világi hatóságok bebörtönözték. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fogságát 1614-ben kegyelemből száműzetésre változtatta. Újfalvi ekkor elhagyta Erdélyt, majd rövidesen nyoma veszett.⁷

1610-ben a Nagyváradon élő Újfalvi és a Debrecenben prédikátorként is működő Hodászi Lukács püspök vitája teljesen elmérgesedett. Erre való tekintettel feltételezzük, hogy ezért adták ki az énekes könyvet – amelyet a református egyház bizonyára magáénak tekintett – megváltozott címlappal és az Újfalvira utaló *Prefatio* és *Azoknak nevek kik énekes könyveknek ki bocsátasaban munkalkottanak* című jegyzék nélkül. Azt nem tudjuk, hogy az 1610-ben megjelent könyvet ki állította össze, ki határozott a tartalmi változtatásokról (énekek elhagyása, illetve újak beiktatása, énekek sorrendjének felcserélése, stb.), de talán a további kutatások erre majd választ adnak.

A könyv érdekességét növeli a könyv végére kötött magyar kézírásos zsoltár- és ének gyűjtemény. Közöttük szerepel az LI. (Miserere) zsoltár, és unitárius énekeskönyvekben nyomtatásban is megjelent *Sok nyavalyánkban Atyánkhoz kiáltunk...*⁸ és *Dicséretet mondjunk Úristennek és Ő Fiának...*⁹ kezdetű két ének.

Várhatóan a Franciaországban lévő könyv tulajdonosa hozzájárul ahhoz, hogy a könyvről digitális másolat készüljön, így az a kutatók és érdeklődők számára is elérhető lesz.

Keywords: history of press; calvinist hymn book of Debrecen

SZALAI BÉLA

⁶ Szabó Károly RMK I, 302 és 377.

⁷ Újfalvi Imre életéről I. Tóth Ferenc, *A helvétziai vallástételt követő Túl a Tiszai Szuperintendentziában élt református püspökök élete*, Győr, 1812.; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV. kötet, Bp., Magyar Könyvkiadók Egyesülete, 1981.

⁸ RMNY 983.

⁹ RMNY 1541.

Szenci Molnár Albert epigrammája a Scandellus-antológiában. Ki volt a sziléziai David Scandellus? A későreformáció humanizmusának egy szinte teljesen elfelejtett alakja. Számunkra csak azért érdekes, mert marburgi ismerőse volt Szenci Molnár Albertnek, aki Scandellust megtisztelte egy kétsoros latin epigrammával. Ezt az epigrammát belevették egy Glogauban 1614-ban kiadott üdvözlő antológiába. Mielőtt erről beszámolnánk, néhány szót kell szólni Scandellus egyetemi működéséről, illetve személyéről.

David Scandellus az Olkusz közeli Bolesławban született (ez a helyiség Katowicétől északra van Sziléziában), alighanem kálvinista családban. Erre abból következtetünk, hogy az ifjú Marburgban tanult, itt védte meg 8 lapos, ma már elég ritka disszertációját az Úrvacsoráról¹⁰ idősebb Rudolf Gocleniusnál, ¹¹ 1610 januárjában. Ekkor még Szenci Molnár is ezen az akadémián tanult, illetve dolgozott ugyanabban az évben Hanauban kiadott magyar nyelvtanán.¹² Négy évvel később David Scandellust már mint a sziléziai Schönaich akadémiajának tanárát, sőt „proroktorát” üdvözölhetjük. Ezt az iskolát Móric, Hessen-Kassel tartománygróf még 1601-ben alapította az Odera melletti Beuthenben, (a mai lengyel Bytomban),¹³ tehát az már régen működött, amikor az üdvözlő antológia részben Scandellus Marburgtól búcsúzása, részben beutheni kinevezése alkalmából megszületett. A negyedrét kiadványnak *Laureae Appolinari* volt a címe,¹⁴ nyomdásza a glogaui Joachim Funck és a „Bolesła(w)-sziléziai” David Scandellus tiszteletére írt benne latin verseket tizen négy szerző.¹⁵ Közülük az első három főrangú, illetve akadémiai tisztségeket betöltő: V. Vilmos herceg, Móric fejedelem fia, aki csak címzetes rektor lehetett, hiszen a füzet megjelenése idején

¹⁰ *Disputatio dialogistica De sacramentali corporis Domini manducatione in Coena Domini-ca*, Marburg, 1610.

¹¹ Idősebb Rudolph Goclenius 1547-től 1628-ig élt. 1581-től volt Marburgban a filozófia, etika és physika professzora. (A Szerk.)

¹² *Novae grammaticae ungaricae...libri duo*, Hanau, 1610.

¹³ http://self.gutenberg.org/articles/Bytom_Odrzański. – Ezt Szabó András másképpen tudja. Fejtegetése megtalálható a *Szenci Molnár Naplója*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 41–49. lapjain. (A Szerk.)

¹⁴ A nyomtatványról az OSZK-nak is van másolata a drezdai Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek példánya alapján (Signatur: Biogr. erud. D. 1660, 13.d.) az RMK III 1130a jelzeten. Erről a példányról ugyanis már évekkel ezelőtt hírt adott a Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (<http://www.vd17.de>) a 14:071082B számon. Ez az adat nem került már bele az RMK III Pótlásokba, de majd szerepelni fog valamikor a Pótlások Pótlásában. A VD17-ből és az OSZK másolatából az derül ki, hogy David Scandellus promotiós köszöntéséhez csatlakozik egy ugyancsak 1614-ben megjelentetett alkalmi nyomtatvány Scandellus „1614. IV. Non. Decemb”, azaz december 2-án tartott esküvőjére. Van ennek is önálló címlapja, de az, hogy a füzetjelzések folytatólagosak, vagyis, hogy a második nyomtatványnak a címlapját az első nyomtatvány B füzetje jelöletlen 4. levelére szedték, azt jelenti, hogy a két alkalmi nyomtatványt együtt kívánták megjelentetni. Tehát 1614-ben az esküvőt köszöntő füzettel együtt kiadták az 1610-ben keletkezett versgyűjteményt is, amely abból az alkalomból készült, hogy Scandellus magisteri fokozatot szerzett 1610-ben Marburgban, és rögtön el is utazott onnan, mivel meghívást kapott Beuthenbe, az ottani iskola, a Schönaichianum conrectori állásának betöltésére. Valószínűleg a cikkben idézett példányban nincsen meg ez a második rész, bár Molnár versét Gömöri György „az antológia második részének hatodik darabjaként” jelöli meg, ami a drezdai példányban valójában az első rész hetedik darabja. A most ismertetett példány és a teljes példány azonosságát a későbbiekben még ellenőrizni kell. David Scandellus maga is írt alkalmi verseket. 1607-ből többet is ismer a VD. (A Szerk.)

¹⁵ 0766–427021, *Handbuch des personalen Gelegenheitschrifttums in Europäischen Bibliotheken*

mindössze 12 éves volt, Johannes Braun professzor prorektor és a fizikában jártas idősebb Rudolf Goclenius.¹⁶ De a „Domini Professores et Amici” címszóval megjelölt szerzők között olyan neveket olvashatunk, mint Johann Heinrich Alsted, aki nem kevesebb, mint 30 sorban ünnepli Scandellust, két marburgi professzor: Henrik Petraeus, az orvostudományok doktora és Theodor Viotor (utóbbi a görög nyelv professzora és a filozófiai szak dékánja 1610 őszén), George Vechnerus beutheni lelkész, számos teológiai mű és egy, a schönaichi akadémiát dicsőítő mű szerzője, valamint Abraham Scultetus, 1610-ben még egy Herborn melletti gyülekezet kálvinista lelkésze. Az egyetlen „külföldi” az antológiában Molnár Albert, „Ungarus, Marp(urgi)”, akit talán éppen Rudolf Goclenius kért fel, hogy írjon pár sort, ha nem maga David Scandellus. Molnár szövege után nincs dátum, de valószínűnek látszik, hogy sorait még Scandellus marburgi tartózkodása idején írta.

Az antológia második részének hatodik darabja Molnár kétsorosa, ami így hangzik:

„Christo fide, tuum fac munus, alacriter ora,
Ipse quid expediat, scit, facietque, tibi.”

Alapvetően protestáns tanács ez, mivel az öt „sola” közül éppen a negyedik és ötödik a „csak a hit” és „csak Krisztus”, vagyis a lutheri és kálvini tanítás egyik legfontosabb tétele a hit általi megigazulás-údvözülés. Az első sor folytatása is jellegzetesen a helvét hitvallás üzenete: „tegyed a dolgod, serényen imádkozz”. Mivel az antológia szerzőinek sorrendje nem kronológiai, hanem valószínűleg társadalmi rang szerinti, érdekességként megjegyezhetjük, hogy Molnár latin kétsorosa Abraham Scultetus görög verse előtt szerepel, jöllehet pár évvel később (1617-ben) Molnár magyarra fordítja és kiadja Scultetus prédikációs könyvét, a *Postilla Scultetica*-t. (Igaz, ekkor már Scultetus pfalzi Frigyes udvari káplánja).

A *Laurae Appolinari*, ez a ma már nagyon ritka kis versgyűjtemény alighanem meg volt Molnár Albert könyvtárában és az is valószínű, hogy a magyar tudós az antológia egy példányát 1615-ös sziléziai útja idején kapta meg, hiszen naplója tanúsága szerint ekkor meglátogatta Tobias Scultetust, és május utolsó napjaiban mindketten Beuthenben jártak.¹⁷ Ez a pütkösdí látogatás Beuthenben és Karolathban azért maradt emlékezetes Szenci Molnár számára, mert az utóbbi helyen egy helyi lelkészről egy másik, fontosabb könyvajándékot kapott, „Bézának az Új testamentumhoz fűzött bőséges jegyzeteit”.¹⁸ Ugyancsak itt, vagyis a latinosan „Bethaniá”-nak nevezett Beuthenben írta be Molnár *Dum meliora diu sperasti...* kezdetű latin négysorosát a Schönaichban tanító Balthasar Exner emlékkönyvébe, amit a koszorús költő Exner aztán felvett *Ancora utriusque vitae* című több száz verset tartalmazó, 1619-ben kiadott gyűjteményébe.¹⁹ Ennek a szakirodalomban

ken v. *Archiven*, Band 20, Abteilung IV. Bestände aus Liegnitz v. Brieg, Teil 2, Olms–Weidmann, Hildesheim, 2007, etc.

¹⁶ Az antológia címlapján Goclenius fia, az orvosprofesszor neve van feltüntetve, valószínűleg tévesen. A három főrangú, illetve akadémiai tisztségeket betöltő személyiség – azaz V. Vilmos herceg rektor, Johannes Braun prorektor és Rudolf Goclenius – neve a *Laureae Appolinari* címlapján valóban szerepel, de verset az antológiába nem írtak. (*A Szerk.*)

¹⁷ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Bp., Magvető, 1976, 542.

¹⁸ Ez a Béze-könyv, amelyet Molnár ajándékba kapott Colerustól, ma is megvan a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban: jelzete. R 84043. Címe: *Annotationes maiores in Novum D. Nostri Jesu Christi Testamentum*, Geneva, 1593. A könyvet Szabó András Naplókiadásáról írott recenziójában ismertette P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert naplója*, közzéteszi Szabó András = *Irodalomtörténet*, 2004, 152. http://www.irodalomtortenet.hu/pdf/IT_2004-1.pdf

¹⁹ RMK III, 6052 (Pótlások... 2.füzet, 471). Molnár verse Balthasar EXNER, *Ancora utriusque vita* (Hanau, 1619) gyűjteményének II. Centuriájának 133–134 lapján olvasható.

már ismert és a *Régi magyar költők tára*-ban közölt szövegnek²⁰ a keltezéséhez érdemes kommentárt fűzni: Molnár naplója szerint ő korábban, május végén járt Beuthenben, míg az Exnernek írt vers dátuma „6. Junii an 1615”.²¹ Ez a különbség alighanem a régi és az új naptár dátum-eltéréséből adódik, mivel Molnár még a régi naptárt követi, Exner viszont már az újat.

Jóllehet az ünnepelt David Scandellus neve nem szerepel Szenci Molnár idézett naplójában, de Scandellusnak ajánlott, még Marburgban írt, majd Glogauban kinyomtatott kétsorosa újabb adalék szorgalmas tudós-költőnk szerteágazó külföldi kapcsolataihoz.

Keywords: 17th century; history of press

GÖMÖRI GYÖRGY

²⁰ Régi Magyar Költők Tára, XVII/6, 449.

²¹ *Uo.*, és *Szenci Molnár...művei*, 542.

Egy építész lap tervezete 1848-ból. Sokadik próbálkozásképpen, 2009-ben sikerült megindulnia, megszerveződnie az Országos Széchényi Könyvtár Tudományos Igazgatósága felügyelete alatt a Sajtótörténeti Osztálynak¹ – mely sajnos kényszerűen rövid életűnek bizonyult. Az alapok lerakását követően, a feladatok átgondolásával, a kis létszámú osztállyal remény csillant fel a régóta elhanyagolt retrospektív periodika kutatásra és szisztematikus bibliográfiai feltárára, amelynek során adott korszakba eső sajtótermékek adatait dolgoztuk fel és készítettük elő, vittük adatbázisba. 2012-ben azonban – létszámleépítésre hivatkozva – megszűnésre kényszerült az Osztály, részeredményei többnyire azóta is torzóban várják sorsuk jobbra fordulását. E rövid idő alatt végzett munkánk során is többször botlottunk olyan témákba, adatokba, amelyek a megszokottól eltérő feltárást, kutatást igényeltek, és egy egységes adatbázisba nem vihetők fel, azonban sajtó- és művelődéstörténetünk egy-egy fontos vagy érdekes szeletét képezhetik. Ilyen esetekben az annotáció elkerülhetetlennek bizonyult, a periodikákat minden esetben kézbe kellett vennünk, és azokat tüzetesen tanulmányoznunk. Az alábbiakban egy ilyen „mellékkutatás” eredményére kívánom a figyelmet felhívni.

*

1848-ban Glembay Károly, az Országos Iparegylet rajz- és építész tanára több lapban és több alkalommal is hirdetést tett közzé, melyben előfizetőket toboroz egy új lap számára, amely július 1-jén indulna *Ipar és Művészet* címen, majd a későbbi hirdetésekből már szeptember 1-jei indulással ugyanez a lap *Magyar Építész* néven jelenik meg. Amint a hirdetések tartalmi ismertetőiből kitűnik, elsősorban műszaki, és azon belül is főként építészeti tárgyakkal foglalkozott volna.

Az első önálló műszaki lapunk² alig egy évtizeddel korábban, 1838-ban jelent meg Egerben, Joó Jánosnak a szerkesztésében, aki az egri Liceum építészet és rajzolás tan tanára volt. Az általa féléven át kiadott *Hétlapok: műtudomány' és egyéb hasznos ismeretek terjesztésére* (1838) címen megjelenő lap a kevés előfizető miatt volt kénytelen megszűnni. E lap csak igen kis számban közölt cikkeket, írásokat, rajzokat, illetve metszeteket az építészet területéről. Ezek jellemzően az ipar és főként a kisipar köréből kerültek ki, és ez a tendencia megmaradt a hét évvel későbbi újrainduláskor is, amikor *Egri Hétlap* (1846–1847) címmel jelentkezett az orgánus, *Ipar, kereskedés és egyéb helybéli 's közel vidéki érdekek előmozdítására* alcímmel. Azonban e lap hét hónap után ismételen megszűnni kényszerült. Hasonlóan rövid életűnek bizonyult a *Műipar* (1841) című lapunk is, ami a *Magyar Gazdasági Egyesület* ismeretterjesztő szakosztálya felügyelete alatt jelent meg Kacsóvics Lajos és Török János szerkesztésében, és elsősorban a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágakat támogatta. Ebben az időszakban több olyan lap is napvilágot látott, amelyben műszaki tárgyú szakcikkeket is közreadtak, de tematikájuk nem kifejezetten erre irányult, így pl.: *Kémleő* (1836–1837), *Ismertető* (1836–1841), *Hétlap* (1845–1848) (utóbbi az Országos Iparegylet lapja volt, amely *Encyclopaedicus tartalmú folyóirat különös tekintettel a közgazdaságra, műiparra és kereskedelemre* alcímmel jelent meg). 1846-ban természettudományos lapként indult Kolozsvárott a *Természetbarát*, amely 1848 júliusától *Ipar és természetbarát* címen jelentkezett, ez azonban szintén inkább a mezőgazdaság területéről, vagy ahhoz kapcsolódóan vette cikkeit. E korszakban több természettudománnyal, illetve műiparral kapcsolatos lapra kértek – és kaptak – engedélyt, ám a legtöbbjük előfizetők hiányában el sem tudott indulni. Kevés olyan szaklap van a magyar sajtó e korai – 1849 előtti – történetében, amely kifejezetten a műszaki, illetve a mérnöki tudományokat állította volna érdeklődése középpontjába. Ezért is figyelemreméltó Glembay Károly kezdeményezése, amely elsősorban az építészet területére összpontosított volna.

¹ Későbbi nevén, 2010-től Sajtótörténeti Kutatások Osztálya.

² A korai műszaki periodikákról írt összefoglaló ismertetést l. TURÁNYI Kornél, *Az első műszaki és ipari szakfolyóiratok Magyarországon, Megvalósult és meghiúsult lapkezdeményezések = Magyar Könyvszemle*, 1967, 255–258. – Glembay tervezetéről nincs szó ebben a munkában!

Sajnos Glembay lapjáról hosszú kutakodás után mindössze annyi mondható el bizonyosan, hogy soha nem jelent meg! A korabeli lapokból, reklámanyagokból megismerhetjük annak programtervezetét, kiadási jellemzőit, és sok más vele kapcsolatos információ is kiolvasható, továbbá a korábban különböző helyeken nyomtatásban közreadott, e laptervezettel kapcsolatos tévedések, félreértelmezések is könnyedén cáfolhatók. Így, többek között Busa Margit sajtóbibliográfiájában³ e lapcímeik úgy jelentek meg, mint az ebben az időben Berde Áron szerkesztésében, Kolozsvárott megjelent *Ipar és természetbarát* című lap tervezett címei. Azonban a két lap címének első tagján kívül más azonosság vagy kapcsolat egyáltalán nem mutatható ki.

Glembay Károly 1845 körül lett Budán az Országos Iparegyletnél a rajz- és építészet tanára, s már a következő évben az Iparegylet lapjában, a *Hetilap*ban fölszólalt a hazai építészet ügyében, melyet évenként újabb megnyilvánulások követtek. Ezekben – igaz kezdetben csak lábjegyzetekben – következetesen javasolta külföldi mintára egy magyar mérnök-építési társulat megalakítását. Az 1848-as márciusi események őt is megérintették, és fokozatosan más szervezeti formák is megjelentek az általa közreadott, összefogásra ösztönző elképzelésekben. Így az áprilisi törvények elfogadásának napján a *Hetilap*ban egy építési academia megalapítására tett felhívást:

„...Miután pedig a nemzet boldogságának és nagyságának alapköve szellemileg letéetett – tételesség le anyagilag is. Emeljünk tehát ennek egyik tényezőjéül egy építési akademiát, melyben kimerítőleg adassék és tanitassék az építészet tudománya, neveljünk magyar építészeket is, ne kölcsönözzük többé azokat a külföldről. – Ezt kívánja tőlünk sőt parancsolja a korszellem, a magyar építészet anyaga így kiállt hozzánk: Most vagy soha!”⁴

Egy héttel később két felhívást, illetve kérelmet is közzétett ugyanitt. Az elsőben⁵ az Iparegyesület építész-rajz-tanodai ifjúsága nevében egy Klauzál Gáborhoz, az első felelős magyar kormány földművelés-, ipar- és kereskedelem miniszteréhez benyújtott kérelmet ismertetett, amelyben kérték a céhek felszámolását, az iparos, a segéd és a mester közötti viszony szabályozását, stb.⁶ Ugyanebben a számban – aláírás nélkül – megjelent egy másik felhívás⁷ is, amely egyértelműen Glembay nézeteit tükrözi. Ebben a már konkrét javaslatban kezdeményezte egy mérnöki és építési egyesület létrehozását,⁸ – majd két évtizeddel korábban, mint ahogy az megvalósult (!):

³ L. *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849, A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, I/1, Gyűjt és összeáll. Busa Margit, Budapest, OSZK, 1986, 117. (*Ipar és Művészet*), ill. 154. (*Magyar Építész*)

⁴ GL. K. [GLEMBAY Károly], *Tegyük a hazai építészettért is valamit = Hetilap*, 1848, 29. sz. (ápr. 11.), 449.

⁵ G. [GLEMBAY Károly], *Az iparosok kérelme = Hetilap*, 1848, 31. sz., (ápr. 18.) 485–486.

⁶ Ezt az 1960-as évek munkásmozgalmi történetírásának ’elit csapata’ a magyar munkásmozgalmi törekvések egyik előhírnökeként értékelte. L. erről bővebben: ERNYI, Tibor, KEMENY, Gábor, *Revendications ouvrières et presse progressiste 1848–1849 = La presse ouvrière 1819–1850 Études Godechot*, Paris, Jacques, 1966, Société d’Histoire de la Révolution de 1848 (Bibliothèque de la Révolution de 1848) 299–312.

⁷ GLEMBAY Károly, *Fölszólítás a két magyar hon minden mérnökei építészei, és számtantanárhoz = Hetilap*, 1848, 31. sz. (ápr. 18.), 485–487.

⁸ Sajnos erről az Iparegyesület különféle történeti feldolgozásaiban nem esik említés, és a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet magalakulásának előzményeként sincsen számon tartva, így az Egylet történetének előzményeit feldolgozó Lósy-Schmidt Ede sem foglalkozott vele.

„...tisztelt ügybarátink! Fogjunk kezét mi is, kik a műi tudományok mezején foglalkozunk, egyesítsük minden erőnket egy oly munka megkezdésére, mely idővel bő sikert hozhat hazánknak, mely most mint vetett mag talán már néhány évtized múlva izmos terebélyé növekedhet a jelen kecsegtető körülmények üdvös befolyása alatt.

Midőn többen az egyesülés eszméjétől áthatva, s bízva korunk szellemébe, szózatunk emeljük hozzátok honunk szakfőfői egyesülésre szólítandók föl titeket; megvagyunk győződve: hogy jelenünk a sok szerencsés körülmények összetalálkoztával, midőn Budapesten a mérnöki szak bármelyikében annyi jeles tehetség összpontosul, a legalkalmasabb idő arra, hogy olly tényezőket összehozzunk egy nagy létesítésére.

Egyesüljünk tehát! de mire? szóljon programunk!

Alakítsunk egy társulatot Budapesten, melynek célja leendjen minden mérnöki szakba eső ügy elméleti, mint gyakorlati tudományokból bizonyos sorozat tartása mellett felolvasásokat hozni létre, rajzokkal és mintákkal kísérve azokat, hogy érthetőbbekké és világosabbá tétessenek; melyek, hogy zárt körünkben ki szakértőinkhez is eljuthassanak, miután saját kebelünkben szavazat többséggel elválasztott műbírók által megvizsgáltattak és jóknak találtattak, tétessenek közhasznúakká kinyomtatván valamely hirlapban, például a *Hetilapban* addig is, míg egy-letünk saját közlőnyel birand. (...)

Tisztelt honfiak, szakársak! Egy eszmét pendítünk meg, rajtatok áll azt életbe léptetni! Tekintsétek az ügy szentségét nyujtsátok jobbaitokat, egyesüljünk!! az idő meghozza a sikert, fényt árasztand ez is honunkra, s becsületést úgy külföldön, mint ben honunkban e tisztas műegyletre!!”

A tervezet az egyesületnek a lehetséges célját és programját is megadta, melyet elképzelése szerint tárgyalásra és szavazásra is kell bocsátani. E szerint:

„Az egylet célja a műi tudományok eszmecsere utjání fejlesztése, az általános mér-, és szám-tan minden szakába vágó ismeretek, legyenek azok elméletiek, vagy gyakorlatiak, terjesztése (...) az egylet körében...”

Ebben a feladatban a sajtónak is kitüntető figyelmet szánt, és nem csak az *Iparegylet* lapjában, a *Hetilapban*, hanem lehetőség szerint egy új egyleti lapban is. Erről a program második pontja tájékoztat:

„Az egylet szerkesztősége alatt egy műi lap is megjelenend, mely mint a társulat működésének időnkénti közlőnye, a külső tagokat vagy illetőleg előfizetőket [sic.] a társulat körében előfordult érdekesebb tárgyakról értesitse.”⁹

Glembay kiáltványa a könyvkiadást is a programjába vette:

„Az egylet a szükséges műi kézikönyvek szerkesztését, azoknak a kor igényeihez képesti kijavítását eszközölni, millyenek lennének például: az országos mérték- és súlyrendszer kézi könyve, szám-, és mértani szótár, – műi encyclopaediák – iskolai, és tisztí számozási kézi könyvek, stb.”¹⁰

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

Azonban az említett egylet megalakulására, annak reklámozására a *Hetilap* keretein belül már nem nyílt lehetőség. Az újonnan alakult kormány belügyminisztere, Szemere Bertalan a *Hetilap* főszerkesztőjét, Fényes Eleket bízta meg az Országos Statisztikai Hivatal szervezésével, ezért április 28-án – azaz a fentebbi cikk megjelenése után két számmal – ő elkészönt a laptól, és a cenzúra eltörlésével átalakult lapkiadási törvények miatt bejelentette a *Hetilap* megszűnését is.

„A censurával együtt az iparegyesületnek lapkiadhatási szándéka megszűnván; továbbá átalakulásunk által föltételezett bokrosabb foglalkozásaim miatt a szerkesztőségről lemondani kényszerülvén: a *Hetilap* e jelen számmal megszűnt...”¹¹

Az előfizetők az előfizetés végéig e lap helyett a *Márczius tizentödike* című lapot kapták, azonban ebben nem sok szó esett az Iparegyesület tevékenységéről, és egyáltalán nem szerepelt benne Glembay kezdeményezése.

Mindeközben már az Iparegyesület gyűléseinek elnöke, Baththyány Lajos sem elnökölhett, mivel ez a pozíció a miniszterelnöki tisztségével jogilag összeférhetetlen volt. Helyette különféle megoldásokkal próbálkoztak. De 1848 áprilisától maga az Országos Iparegyesület is egyre kisebb intenzitással üzemelt, s a szabadságharc, majd az azt követő megtorlások erőteljesen csökkentették erejét, fejlődése megtorpant és tetszhalott állapotba esett, míg végül 1850-ben feloszlatták.

Az Iparegyesület lapjának megszűnésével Glembay azonban a tervét nem adta fel. Ugyan nincs jelenleg konkrét információnk arról, hogy tovább szorgalmazta volna az egylet létrejöttét, de okkal feltételezhetjük, hogy az általa tervezett lapban kívánta volna azt továbbra is propagálni.

Az OSZK törzsgyűjteményében található *Hetilap* példányok között az egyiknél,¹² a legutolsó számhoz bekötve, fennmaradt a legelső előfizetési felszólítás az *Ipar és művészet* című lapra – amely meglepő módon május 1-jére van datálva. (Tehát néhány nappal a lap megszűnése után kerülhetett csak nyomdába és nem is abba, ahol a *Hetilap* utolsó számait nyomták.¹³ Az OSZK-ban őrzött példány kollacionálójá azonban dicséretesen meglátta a kapcsolatot!). Ebben a leendő lap indítási okain túl megkapjuk, hogy általánosságban a lap mit kívánt megjeleníteni és milyen tartalmi felosztásban. Az alábbi hirdetések alapján egyértelmű, hogy részben az Iparegyesület lapját is hivatott lett volna helyettesíteni, de elsősorban elméleti kérdésekkel foglalkozva:

„Felhívás az „Ipar és Művészet” című lap iránt.

Sajnosan kell az egész művelt világ előtt felmutatnunk azon gyöngeségünket, minél fogva nálunk eddigelő sajtóban az ipar és művészet kellőleg szorosan képviselve nem volt, vagy ha volt is, az illetők nem kellő buzgósággal ölelvén szívükhöz az ügy érdekeit, hanyagul, sokszor a legszebb kezdeményeket is megbukni hagyták.

Igy elszomorodott szívvél értettük a „*Hetilap*” megszűnését, pedig épen e lap hivatva lett volna fejlődő hazai ipar és művészetünk képviselésére. Ez baleset mostani viszonyainkban, – okát e balesetnek feszegetni sem akartunk, sem feladatunk. (...)

Világos céllal s tiszta szándokkal keblünkben, szövetkeztünk tehát, mint az ipar és művészet hő barátai s évek óta tettel, szóval és írással bajnokai, e töretlen pályán haladóknak egyesült erővel lapunkban kalauzt nyújtani, mely őket hajnalodás homályaiban bizton vezesse, a most ébredőket

¹¹ FÉNYES Elek, *Szerkesztői jelentés = Hetilap*, 1848, 33. sz. (ápr. 23.), 513–514.

¹² OSZK: H 32. 112 jelzetű periodika

¹³ A *Hetilap* indulásától kezdve Beimel József nyomdájában készült, azonban 1848 áprilisában – azaz az utolsó számok – már Lukács László nyomdájából jöttek ki. Glembay a felhívását Beimelnél nyomatta.

serkentse, utasítsa; az önbecsérzet s elmélkedés ösztönét, valamint a szép és jó iránti hajlamot bennök ébressze, termékenyítse; műtanilag – és a mennyiben szükséges leend, erkölcsileg is képezze őket.

Akarunk s iparkodni fogunk, hogy illetén kalauz legyen az „Ipar és Művészet.”

Lapunknak két fő része lesz: 1) elméleti, az ipar és művészet általános köréből, különféle tervek és rajzok kíséretében.

2) Gyakorlati s név szerint: a) belföldi haladás, mely édes hazánk s b) külföldi mozgalom, mely az idegen nemzetek lépéseit, működését s haladását az ipartéren fogja gondos figyelemmel kísérni.”

Meg fog jelenni lapunk másfél iven hetenkint egyszer minden szombaton (...) A lap megindul július elején...”¹⁴

Pár héttel később, a cenzúra eltörlése után alakult *Reform* című napilapban – 1848 májusában (a lapfejen: Tavaszutó’ 18-án) – jelentetett meg egy lényegesen rövidebb előfizetési felszólítást, amely azonban konkrétabb adatot is közölt a leendő lap első számával kapcsolatosan:

„Ipar és Művészet

Minden héten egyszer (szombaton) másfél iven, tervek és rajzok’ kíséretében megjelenő folyóirat, szerkesztik:

Glembai Károly és Birányi Ákos.

Előfizetési ára egy évre 12 ft, félévre 6 ft, egy negyedévre 3 ft pp. házhoz-küldéssel; vidékre egész évre 14, félévre 7 ft pp. Előfizethetni az iparegyesület’ szállásán (szabadsajtó-utca Ilkey-ház, első emeletén) és minden postahivataloknál.

A lap megindul július elején.

Az első számmal megjelenendő rajz a nemzeti muzeum terveit adandja az intézet történetével; aztán következendnek különféle iparos s művészeti rajzokkal felválltva :

Pest köz- és jelesb magán-épületeinek tervei, stb.

A tervet aczélba metszendi Vidéki Károly és fia.

Hazánk’ iparosai, művészei, névszerint mérnökök, építészek, szobrászok, gépészek s mindenféle mérnökök! Nektek s általatok a hazánknak van e lap áldozva pártoljátok azt.”

E hirdetésnek több részletét is érdemes kifejteni. Birányi Ákos neve csak kezdetben szerepelt szerkesztőtársként, a július után megjelent hirdetéseken már egyáltalán nincs feltüntetve. Ő maga mint lapszerkesztő kerülhetett szóba. Kezdetben a *Nemzeti Ujságnál*, majd a *Pesti Hirlapnál* volt segéd. 1844-ben a pozsonyi *Hírnök* szerkesztését vállalta el, majd annak megszűnése, 1845 júniusa után visszakérült Pestre és a *Jelenkor* című lapnál segédkezett. 1848 októberében és novemberében főszerkesztője volt a rövid életű *Köztársasági Lapoknak*.

Vidéki (Kohlmann) Károly a korszak neves metszetkészítője volt, számos periodikában is fennmaradtak az alkotásai. Ugyanakkor annak nem lelni egyelőre nyomát, hogy metszetet készített volna a Nemzeti Múzeumról, illetve annak terveiről.¹⁵ Az Ilkey-ház ebben az időben az Iparegyesület szállása volt. A később közreadott hirdetéseken már gyakran szerepel az a sor, hogy „Előfizethetni naponkint az iparegyesület szállásán Újvilág-utca Ilkei-féle házbán...”¹⁶

¹⁴ *Felhívás az „Ipar és Művészet” című lap iránt*, Szerk. Glembai Károly és Birányi Ákos Pest, majus 1-én 1848, Nyomatott Beimelnél, 1 lev. (Az OSZK-ban a H 32.112 jelzetű *Hetilap* 1848-as évfolyamának végéhez bekötve.)

¹⁵ L. többek közt: PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története, XVI. Századtól 1850-ig*, Bp., Közoktatásügyi kiadóvállalat, 1951.

¹⁶ Az Ilkey ház az Újvilág utca 635. alatt volt található. Az Újvilág utca a mai V. kerületi Semmelweis utcának felel meg.

Glembay tervezett szaklapja vélhetően elég drágának bizonyult a közönség körében. Összehasonlításképpen a Vahot Imre által szerkesztett és kiadott, hetenként megjelenő, rendszeresen metszeteket is közlő *Budapesti Divatlap* 1848 decemberében közzétett előfizetési felszólításában a meghatározott díj fél évre „postán 6 pft, helyben 5 pft”¹⁷ volt. Azonban feltehetően nem csak a magas előfizetési költségek, hanem hasonlóan a korszak más műszaki, technikai, stb. lapkezdeményezéséhez, az általánosan alacsony érdeklődés is szerepet játszhatott az előfizetők csekély számában.

A lap a hirdetések alapján hivatalosan még meg sem indulhatott, amikor Nádaskay Lajosnak (?), a *Reform* szerkesztőjének tollából megjelent egy hírlapstatisztika, mely eddig a sajtóbibliográfusok előtt is rejtve volt. Ez a statisztika már júniusban (Nyárelő’ 14-én), „a censura békóinak széttröszése és a magyar nemzetélet’ új fordulata óta”¹⁸ vette számba és összegezte a létező lapokat. A magyar nyelvű lapokat osztályozva megkülönböztetett politikai lapokat, néplapokat, szaklapokat és enciklopédikusakat. Ez utóbbiak között, a *Társalkodó*, *Nemzetör*, *Hazánk*, *Természetbarát*, *Képes újság*, stb. mellett felsorolta az *Ipar és művészet* című lapot is. E felsorolásból is jól látszik, hogy Busa Margit következtetése – miszerint az *Ipar és művészet* az *Ipar és természetbarát* című lapnak lett volna a tervezett címe –, nem állhatja meg a helyét. Ugyanakkor ez a lap tényleg csak tervezett lehetett ebben az időben, mivel az előfizetési felhívásokban is azt olvassuk, hogy július elején várható a megjelenése. Hogy ebbe a statisztikába eleve bekerült, az feltehetőleg annak köszönhető, hogy itt (is) jelent meg hirdetés az *Ipar és művészet* folyóiratról.

Egy, az Iparegyesület volt elnökének, Kossuth Lajosnak a Bajza József által szerkesztett hírlapjában közzétett hirdetés szerint a

„(...) folyóirat július 1-én mellőzhetetlen akadályok miatt meg nem jelenhetvén, ugyanaz lehető leghamarabb, még e hó folytatában megindul s a t. előfizetők ebbéli hátramaradását díszes acélmetszeti műmelléklettel pótolni fogják.”¹⁹

A július második felében és augusztusban itt és másutt²⁰ megjelent hirdetések azonban már arról tájékoztattak, hogy korábban e lap nem tudott megjelenni, de szeptember 1-jén megindul *Magyar Építész* címen. Ezek közül is kitűnik gyakoriságával a már említett *Kossuth Hírlapja*, amely viszonylag nagy, kb. 5000 fős előfizetői táborral²¹ rendelkezett. Ebben augusztus 8-ától²² két-három naponként jelent meg az előfizetők felszólítás a lapra. Glembay mindösszesen tíz hirdetési helyet vásárolt, ám feltehetőleg ez is kevésnek bizonyult a lap indításához szükséges, kellő számú előfizető toborzásához. Azonban az ekkor megjelent hirdetések már több változtatást is hoztak, és magyarázatot próbáltak adni a júliusi megjelenés elmaradására. E szerint az elmaradás okaként egyrészt a szerkesztő súlyos betegsége, másrészt az előfizetők csekély létszáma, míg másutt „technikai okok” is szerepeltek. A cím ekkor változott *Magyar Építésre*. A lapot már nem hetilapként, hanem havilapként ajánlotta a közönség körébe, és az előfizetők árakat is csökkentette, azonban az havilap-hoz képest még így is meglehetősen magas maradt.

Időközben, augusztus 25-én lezajlott az Iparegyesület 1850-ben bekövetkezett feloszlata előtti utolsó teljes közgyűlése. Az igazgatói választmány – amelynek ekkor már Glembay Károly is tagja volt – éves jelentésében az alábbiak hangoztak el:

¹⁷ L. például *Budapesti Divatlap*, 1848, 23. sz. (dec. 10.), 367–368.

¹⁸ [NÁDASKAY Lajos ?], *Hírlapstatisztika* = *Reform*, 1848, 20. sz., (Nyárelő’ 14.) 160–161.

¹⁹ „*Ipar és művészet*” [hirdetés] = *Kossuth Hírlapja*, 1848. 3. sz. (júl. 4.) 12.

²⁰ Hirdetése jelent meg többek közt a *Budapesti Divatlap*, *Reform*, *Kossuth Hírlapja*, stb. hasábjain.

²¹ Lásd erről: DERSI Tamás: *Sajtótörténet, Petőfi és a szabadságharc sajtója*, Kézirat, 1965/66, Magyar Újságírók Országos Szövetsége Újságíró Iskolája. 23.

²² *Figyelmeztetés* = *Kossuth Hírlapja*, 1848. 33. sz. (aug. 8.) 152.

„Az ismeretterjesztési eszközök között, folyóiratoktól megválni kényszerültünk. Tapasztalván, hogy tisztán technikai tartalmu folyóiratot áldozat nélkül föl nem tarthatunk, – az újabb sajtótörvények értelmében pedig ahhoz, hogy politikai tartalmu folyóiratot adjunk, cautio lévén szükség, mely némely lehetőségek között veszélyeztetve is lehet, – arra végül, hogy egyesületünk politikai tartalmu lappal veszélyeztesse értékét, most, midőn magyar lap kiadása többé idegen kormány engedélyétől nem függ, semmi szükség nem lévén, a’ Hetilap folytatásával felhagytunk, jobb időkre, midőn t.i. áldozatra is erőnk leszen tartva föl, hogy a’ technikának magyar orgánusmot alapítsunk.

Az ismeretterjesztés e’ helyett egy más módját volt szerencsénk szép sikerrel ’s még kecsegtetőbb jövedelemmel megindítani. Értjük a’ szakosztályi társalgásokat.”²³

Glembay – a fenti választmányi gyűlésnek és a feltételezhetően kevés előfizetőnek is köszönhetően – belátta, hogy az akkori körülmények és anyagi lehetőségek között a tervezett lapját nem tudja elindítani (és főleg megtartani), és feltehetően a lap előkészületei, valamint a hirdetések már így is jelentős pénzt emészthették föl.

Szeptember elsején jelent meg a *Magyar Építészre* az utolsó előfizetési felszólítása. Másnap egy apró hírben ugyanitt tudatta, hogy

a „Magyar Építész” című folyóirat megjelenése boldogabb időkre halasztatott. Jelen időben nem tollal, de karddal kell szeretett hazánk jólétéért s biztosításáért harcolni...”²⁴ s az előfizetők a pénzüket az „eredeti nyugtató előmutatása mellett fölvehetik”²⁵.

Szeptemberben lassan közeledett Jellasics hadserege Budapesthez. A hónap végére tanítványai jelentős része honvédnak állt. Pákozdtól után nem sokkal, 1848 októberében a Vallás és Közoktatási Minisztérium kezdeményezte, hogy a pesti egyetem Bölcsészeti Karán november 1-jétől hadi tanfolyam induljon gyalogos-, tüzér- és műszaki tisztek kiképzésére. Ide jelentkezett Glembay Károly más – Czecz János, Vasváry Pál, Hartmann József, stb. – jeles tanárok társaságában, hogy „hadi s erősítési rajz” oktatást tartson. Ezt a munkáját 1848. november 10-én kezdte meg.”²⁶ Ám ezt a tanári állását nem sokáig élvezhette, mert az 1848. december 30-án bekövetkezett móri vereség után, 1849. január 2-án a magyar haditanács harc nélkül feladta Budát és Pestet, a várost kiürítették. Az események hatására a tudományegyetem hadi tanfolyama átalakult pesti egyetemi légiónak,²⁷ és Glembay is honvédnak állt.

Bona Gábor szerint²⁸ Glembay a szabadságharc ideje alatt kezdetben a honvéd utászkarnál szolgált őrmesteri rangban, majd 1849. június 30-tól már hadnagyi minőségben. Július közepén Török tábornok honvéd mérnökkari főparancsnok mellett szolgált Szegeden, majd a 4. utászzászlóalj kötelékében tette le a fegyvert Borosjenőnél. Bona nem tisztázott adatként említi, hogy Glembay 1867-től „volt századosként (?)” lett a Pestvárosi Honvédegylet tagja.

²³ MOL P 1073/5. cs. 2. tétel 163–164. l. *Jelentés az iparegyesület közgyűléséhez 1848*, Költ, Pesten, aug. 25-én 1848.

²⁴ „Alulírott által a „Magyar Építész”...” [hirdetés] = *Kossuth Hírlapja*, 1848, 55. sz. (szept. 2.), 254.

²⁵ *Uo.*

²⁶ Ács Tibor, *A tudományegyetem hadi tanfolyama és a pesti egyetemi légiónak, 1848–1849 = Hadtörténeti Közlemények*, 2000, 3. sz., 501–540.

²⁷ *Uo.*

²⁸ BONA Gábor, *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, (Első kötet: A–Gy), Budapest, Heraldika, 1998, 468.

Glembay 1866-ban elsősorban a Csepini régészeti emlékekkel kapcsolatban levelet intézett Rómer Flórishoz (aki nem melleleg a szabadságharc idején szintén utászként szolgált), s ebben röviden önmagáról is ír, eképpen:

„...forradalom előtt az országos-ipar-egyesület körében rajz-építész tanára valék, hogy és miként működtem e téren reményem főtisztelendőséged előtt tudva léssen csakis a ’szomorú következtést akarom itt érinteni – midőn azt mondom – hogy miután tanítványaim mind haza nélkül lettek – én sem maradhattam tétlenül az iskolai falak között – felcsaptam tehát a honvédek sorába, rövid de dicső 1 ½ évi pályafutásom után, – büntetésül a cs. hadsereg közlegényévé soroztattam be, e nehéz helyzetemből ő felsége a császár kegye szabadított fel, haza jövén – idegen lettem azon körben ahol a ’tudományok terén egykoron babérokat arattam! – Menekül-nöm kellett Pestről s a ’sors lehozott ide Szlavóniába a ’hol 1851 év augusztus havától a Csepini uradalomban mint mérnöképítész foglalatoskodom; ...”²⁹

1860-ban az Iparegyesület feltámasztását szorgalmazta az *Iparosok Lapjában*,³⁰ öt pontba szedve annak hasznát, külön említve, hogy egy hetilap mily nagy segítséggel és jelentőséggel bírna az iparosok számára a megfelelő információk, újítások stb. vonatkozásában. Sajnos az *Iparosok Lapjának* is ez volt az utolsó száma, a következő már nem jelent meg. Glembay Károly 1867-től, (azaz megalakulásának évétől) a Magyar Történelmi Társulat tagja lett, amelynek működésében – amennyire a fővárostól távol élő személyként módjában állt – megpróbált aktívan részt venni. 1870. május 25-én hunyt el úgy, hogy sem az újra megalakult Iparegyesület (1867), sem az újonnan indult Magyar Mérnök- és Építész Egylet (1867) megalakulásában és működésének elindításában nem vállalt szerepet. Korai kezdeményezése – sikertelensége miatt is – ez idáig teljesen elfeledett volt, de mindenképpen figyelemreméltó, hogy volt egy ember, aki 1848-ban meghallva az idő sürgető szavát, az elsők között próbált cselekedni a magyar mérnök- és építésztársadalom tudományos összefogása érdekében, előkészületeket téve annak megszervezésére, és egy hozzá kapcsolódó lap megindítására.

*

Számos intézménynek, tudomány- és művelődéstörténeti eseménynek voltak mozgatórugói az 1848-as események a magyar sajtó és a műszaki tudományosságunk területén is. A fentiekben arra igyekeztem kitérni, ahogyan egy közelmúltban felbukkant sajtótörténeti adatsor fényt derített az első önálló magyar építészeti szaklapalapításra, és az eddigi ismerteknél (1867) közel két évtizeddel korábban – 1848 áprilisában – kezdeményezett ’Magyar Mérnök- és Építész Egylet’ megalakításának kísérletére. Mindezek a korabeli ’Országos Iparegyesület’ kebelében jöttek volna létre, annak egy mostanra jobbra elfeledett rajz- és építész tanára – Glembay Károly – kezdeményezésére. A kezdetben *Ipar és Művészet*, majd *Magyar Építész* címen meghirdetett lap ugyan soha nem jelent meg, de a korabeli felhívásokból megismerhetővé vált a tervezett lap belső tartalmi szerkezete, programtervezete, és az első szám tartalmáról is felvilágosítást kapunk.

Keywords: history of press; journal of architecture

PERJÁMOSI SÁNDOR

²⁹ OSZK Fond. 32/203. GLEMBAY Károly levele RÓMER Flórishoz 1866. dec. 23.

³⁰ GLEMBAY Károly, *Visszhang az „Iparegyesület” feltámasztása érdekében = Iparosok lapja* 1860. 52. sz. (dec. 25.) p. 410.

A fehértemplomi magyar sajtó a századfordulón. Lakatos Évának tiszteletteljes főhajtással sajtótörténeti munkássága előtt. Többszöri sikertelen kísérletet követően az első, igazán eredményes lépést a fehértemplomi lapalapítás terén Hegyi József, a helyi főgimnázium magyar irodalomtanára tette meg, aki Wunder Gyula helybeli nyomdással és lapkiadóval együtt 1910. január 6-án olvasói kezébe adta a *Fehértemplom és Vidéke* című lap első számát. A csütörtökönként négy – alkalmanként hat – oldalon megjelenő újság magát közművelődési, társadalmi és közérdekű hetilapként hirdette, és indulásakor első oldalon jelentette be: „Jelen számunkkal városunkban új lapot indítunk meg a magyar közművelődés és társadalom szolgálatára, s a hazafias szellem ápolására. Hisszük és reméljük, hogy a hazafias fehértemplomi közönség anyagi és erkölcsi támogatása nem marad el, s az új magyar lap útját ezúttal siker koronázza.” A nyomdász laptulajdonost – aki feltehetően csak az üzleti vállalkozás kezdetéhez adta a cégét és a nevét, hiszen egy évvel később, 1911-ben már fiára, Wunder Gusztávra ruházta át a kiadóhivatal vezetését – vállalkozásában biztatta a remény, hogy a határvidéken a magyar kultúra évről évre erősebb, mélyebb gyökereket ver, s az irodalomnak, a művészetnek és a tudománynak már vannak a városban olyan művelői, akik alkalmasak a missziós feladatok ellátására. Hazafias céljai mellett a lap a tárgyilagos igazság szószólója kíván lenni. A *Fehértemplom és Vidéke* szerkesztősége a béke és szeretet nevében köszöntötte Fehértemplom polgárait, ugyanakkor hangsúlyozta: élni fog a nyilvánosság nyújtotta lehetőségekkel, ha valaki föl merné emelni szentségtörő kezét e „Szentháromság” ellen.¹ Ennek jegyében kérte a szerkesztőség az olvasói támogatását. A kor szokásainak megfelelően a *Fehértemplom és Vidéke* is az első oldalon többnyire politikai vezércikkkel nyitott, az Aktualitások nyomban utána, az 1–2. oldalra kerültek. Fontos eleme volt a lapnak a Tárca, mely a vonal alatt az 1–2., olykor a 3. oldalra átnyúlva jelent meg. A Hírek 2–3., alkalmanként a 4. oldalon, a Csarnok (irodalom, tárcsa, tudósítás) a 4–5. oldalon volt olvasható, ezt az 5–6. oldalon a Hirdetések követték. A Sporthírek először 1914. április 30-án kaptak helyet a lap 4. oldalán.

Nem ez, az 1910. évi volt az első lapalapítási és lapkiadási kísérlete a Wunder nyomdának. Wunder Gyula – Julius Wunderként – jóval korábban, a kiegészítés évében, 1867-ben kezdte a lapkésztést. Az új lap, a *Fehértemplom és Vidéke* első számának vezércikkében az elődei sorában két újságot is megemlített: az egyik sok-sok évvel korábban *Fehértemplomi Lapok*, a másik *Magyar Alduna* címen jelent meg. Mindkettőt a közöny és az érdektelenség fojtotta meg: az 1880-as évek közepén a délvidéki határszélen nem volt még pártoló közönsége az olyan vállalkozásnak, amely a magyar nyelv és kultúra segítségével tett kísérletet a nemzetiségek megnyerésére. A magyar és német nyelven megjelenő *Fehértemplomi Lapok – Weißkirchner Blätter* 1885. január 1-jén már az ötödik próbaszámát jelentette meg, még sincs nyoma annak, hogy a hetilap túlélte volna az indulást. A tulajdonos az első oldalon két nyelven hirdette önmagát: *Városi, megyei, gazdasági és iskolai érdekeket képviselő irodalmi hetilap – Wochenblatt für städtische, wirtschaftliche literarische Komitats- und Schulinteressen*, a lap felelős szerkesztője a főgimnázium helyettes igazgatója, Simon Péter volt. A lapalapító és a lapszerkesztő egyaránt külső erők támogatásában bízott, országos hírű írók közreműködésében reménykedett, ugyanakkor megjegyezték: „az eddigi előfizetők száma még korántsem elegendő arra, hogy a lap fennmaradhasson, miért is ama nemes cél nevében ismételtlen kérjük annak megrendelése által való anyagi támogatását, hogy terjedelem- és kiállításra nézve is inkább megfelelhessen az igényeknek”.² Az előfizetői felhívás németül, gót betűkkel is megjelent, egyébként a hatoldalas lapban minden hírt és tudósítást két nyelven közöltek, így Simon

¹ *Beköszöntő = Fehértemplom és Vidéke*, 1910. január 6., 1.

² *Előfizetési felhívás a Fehértemplomi Lapok cz. heti lapra = Fehértemplomi Lapok*, 1885. január 1., 1. – Előfizetők elfogad Wunder Gyula kiadót (Wendelini utca a Heller-féle szálloda mellett), vagy a szerkesztő Simon Péter államfőgymnasiumi h. igazgató (az államfőgymnasiumban, vagy a Maderspach-utca 152. sz.) – olvasható a felhívás végén.

Péter főszerkesztő *A magyar színészet állandósítása Temesvárott* című beszámolóját is.³ Mellette Johann Weng *Prosit Neujahr!* című írásában először németül köszöntötte az új esztendőt.

A *Magyar Alduna* című négy-, esetenként hatoldalas közművelődési és társadalmi hetilap első száma tizenkét évvel később, 1897. január 1-jén jelent meg (csak a második, január 7-i száma ismert), felelős szerkesztőként Kőhalmi Berán Oszkár jegyezte, aki főmunkatársul Szentgyörgyi Lajost vette maga mellé (kettejük neve szerepelt az újságban laptulajdonosként is), a kiadóhivatal ezúttal is Wunder Gusztáv könyvnyomdájában volt. A szerkesztő azonban alig két hónap múltán átadta a helyét „a nagy tudású, széles látókörű és finom ízlésű” Bottlik Dezső királyi közjegyzőnek. Ám ő sem maradt sokáig a lap élén, kilenc hónap múlva a *Magyar Alduna* szerkesztését Gál Kálmán főgimnáziumi tanárra ruházta át. A lap programjára a második évfolyam első, 1898. évi január 6-i számban olvasható előfizetési felhívásból lehet következtetni. A szerkesztőség elégedetten nyugtázta, hogy az előző év során sikerült leküzdeniük a kezdeti nehézségeket, és mostantól még tudatosabban és még határozottabban törnek a céljaik felé. Fontosnak vélték hangsúlyozni, lapjuk nem politikai irányultságú, elsődrendű feladatnak a magyar nemzeti érzés, az irodalom és műveltség ápolását tekintik, és céljuk, felkutatni és megmutatni mindazt a magyar közösségi hagyományvilágot, melyeknek meghatározó szerepe van a nemzetépítésben. Ehhez kérték olvasóik támogatását. A szerkesztői üzenetéből az is kiderül, hogy a *Magyar Alduna* olvasóközönségét a város és környéke mellett Báziásból, Ó-Palánkából, Temes-Gerebencből, Szászabányából, Versecről és Temesvárról toborozta.

Gál Kálmán – aki a második évfolyam első számától irányította a lapot – évtizedeken át Fehértemplom magyarságának kiemelkedő szellemi vezetője volt, a lapja iránt megnyilvánuló részvétlenséggel azonban ő sem tudott megküzdeni, és a bukást követően Wunder Gusztáv, a kiadó tulajdonosa az újság 1898. június 30-i számának első oldalán így köszönt el az olvasóitól: „Mint-hogy lapunk, a Magyar Alduna a t. közönség részéről nem részesült abban az anyagi támogatásban, amelyre jogosan igényt tarthatott, annak további kiadását – sajnálatunkra – mai nappal megszüntetjük.” Ugyanott a felelős szerkesztő, Gál Kálmán is búcsút vett a kollégáitól. Rövid másfél éves megjelenése során a *Magyar Alduna* a munkatársai sorában tudhatta Király Pált, kora neves történészt, a főgimnázium igazgatóját – akinek munkásságával több ízben is foglalkozott a lap –, Schmidt Ágoston főgimnáziumi tanárt és Schenk Jakabot, a fehértemplomi állami elemi és polgári leányiskola igazgató-tanárát. 1898. január 27-én *25 év* címmel megemlékeztek a határőrvidék Magyarországhoz történt visszacsatolásának negyedszázados évfordulójáról, március és április során pedig öt folytatásban közölték Fábry Géza *A vér* című kisregényét, Budapestről pedig a Bánság egyik jeles történelmi családjához tartozó, Maderspach Olivérné jelentkezett elbeszéléseivel. Nem a szerkesztőségen múltott tehát, hogy Fehértemplom második magyar nyelvű hetilapja sem érte meg boldog férfikorát.

Amikor a fehértemplomi német nyomdatulajdonos, Wunder Gyula magyar nyelvű hetilapok kiadására szánta magát, már gazdag kiadói és szerkesztői tapasztalattal rendelkezett, ő volt a helyi *Die Nera*, a Délvidék legrégibb hetilapjának megalapítója, és 1912 áprilisában történt visszavonulásáig negyvenöt éven át a tulajdonosa és szerkesztője. A *Die Nera* első száma a kiegyezés évében 1867-ben jelent meg, és a kései megemlékezés szerint Wunder Gyula „nehéz viszonyok és súlyos megpróbáltatások között bár német nyelven, de hazafias szellemben szerkesztette” a lapját.⁴ 1912-ben, 77 éves korára való tekintettel megvált az újságtól, s annak tulajdonjogát Kováts Jánosra ruházta át. 1916. január 2-án már arról tudósított a lap, hogy „Laptársunk a *Die Nera* január 1-jén

³ SIMON Péter, *A magyar színészet állandósítása Temesvárott = Fehértemplomi Lapok*, 1885. január 1., 1–3.

⁴ *Gazdát cserélt a Nera = Fehértemplom és Vidéke*, 1912. április 25., 3.

50-ik évébe lépett”.⁵ Egy évvel később, 1917. január 4-én a *Fehértemplom és Vidéke* így emlékezett meg a *Die Nera* jubileumáról: „Ötven éves jubileumot ünnepelt a Nera helyi német lap vasárnapi számával. Érdekes megjegyezni, hogy a lap I. Ferenc József koronázása évében indult meg, és azóta hűen szolgálja hírlapi hireivel, közérdekű cikkeivel Fehértemplom érdekeit. Jubileuma is IV. Károly király és felséges neje koronázási évére esik. Kívánjuk, hogy laptársunk a második ötven évet is dicsőséges pályafutásával megérje. Mindenesetre nagy múltra tekint vissza, ezért jövője is nagy reményekre jogosít.”⁶ Néhány hónappal később, 1917. június 7-én az újság bejelentette: Wunder Gyula volt nyomdatulajdonos, és „helyi laptársunknak, a Nerának 45 éven át volt tulajdonosa, kiadója és szerkesztője”, június 6-án, életének 82-ik évében meghalt.⁷

A *Die Nera* hosszú évtizedeken át megajándékozta olvasóit a *Nera Naptárral* is. 1913-ban, a 26. szám megjelenésének bejelentésekor a *Fehértemplom és Vidéke* a Délvidék kedves házi naptárának nevezte a kiadványt, melyet akkor már a szerkesztéstől visszavonult Wunder Gyula helyett a fia, Wunder Gusztáv állított össze.⁸ „Kedves barátja e fordulatosan szerkesztett naptár németségünknek” – írta a lap. Az 1914-es évi (egyetlen fellelhető) naptár adataiból derül ki, hogy valójában ökömenikus kiadvány volt, hiszen néven nevezve és megszólítva is a felekezeteket, a katolikus, a protestáns, a görögkeleti hívek, valamint a zsidóság tájékoztatására és szórakoztatására született.⁹ A Wunder cég – a híradások szerint – a maga korában a Délvidék egyik legdinamikusabb és legmodernebb sajtóvállalata volt, a hirdetés szerint Wunder Gyula könyvnyomdája „mindennemű nyomtatványokat a legszebb kivitelben készíti”.¹⁰ 1912 szeptemberében bejelentették, hogy nyomda mostantól a legújabb villamos motorerővel dolgozik,¹¹ ami azután a lap- és könyvkiadás mellett a képes levelezőlapokat is „gyönyörű kivitelben” állította elő.¹²

A *Fehértemplom és Vidéke* című hetilap – melynek első számát „úgy a városban, mint a vidéken igen rokonszenvesen fogadták”¹³ – indulásának pillanatában tisztában volt a vállalt feladat súlyával: a nemzetiségi vidéken általános érvénnyel és óriási tapintattal kell szolgálnia a közösség érdekeit. Felelős szerkesztője, Hegyi József 1910. december 29-én *Beszámoló* című, az első évfolyam sikerei fölött tartott számvetésében elmondta: kezdetben mindössze 150 előfizetőjük volt, ami egy vállalkozás tekintetében akkoriban a vakmerőséggel volt határos. Ám az év végére ez a szám 200-ra nőtt, és ez a „szép erkölcsi siker új lelkesedést” önt beléjük. A 19. század végén 10 000 lakosú városban a magyarok száma alig haladta meg a három-négyszázat, ennél azonban jelentősebb volt

⁵ *Félszázados újság = Fehértemplom és Vidéke*, 1916. január 6., 2.

⁶ *Nera jubileuma = Fehértemplom és Vidéke*, 1917. január 4., 2.

⁷ *Gyászjelentés = Fehértemplom és Vidéke*, 1917. június 7., 3.; *Temetés = Fehértemplom és Vidéke*, 1917. június 14., 2.

⁸ *Nera naptár* 26-ik évfolyamában jelent meg a Délvidék kedves házi naptára Wunder Gusztáv szerkesztésében. Ára 50 fillér. *Fehértemplom és Vidéke*, 1913. december 11., 3.

⁹ *Nera-Kalender vormals Ung.-Weisskirchner Hauskalender auf das Jahr der christlichen Zeitrechnung 1914 welches ein Gemeinjahr von 365 tagen ist für Katholiken, Protestanten, Griechen und Israeliten*, Sechszundzwanzigsten Jahrgang, Fehértemplom, Druck und Verlag von Gustav Wunder é. n. [1914] 79 + [28] p.

¹⁰ [Hirdetés] = *Fehértemplom és Vidéke*, 1910. október 6., 6.

¹¹ Lapunk könyvnyomdája, mely a Wunder Gusztáv tulajdonát képezi, legújabb villamos motorerővel dolgozik. *Fehértemplom és Vidéke*, 1912. szeptember 5., 3.

¹² Fehértemplomi és más képes levelezőlapok gyönyörű kivitelben kaphatók Wunder Gusztáv könyvnyomdájában (hirdetés). *Fehértemplom és Vidéke*, 1913. július 17., 5.; július 24., 5.

¹³ *Hírek*, Lapunk első számát (...). *Fehértemplom és Vidéke*, 1910. január 13., 2.

a környező falvak és települések magyarságának a létszáma.¹⁴ Wunder Gusztáv korábbi lapalapítási kísérleteiből eredően is tudta, hogy minden – a lapja és vele együtt a vállalkozása sorsa is – a munkatársak helyes megválasztásán áll vagy bukik.

Hegyi József, a maga szellemi arculatával egészen kiválóan illeszkedett be a hetilap életébe. Lapja 1910. szeptember 8-i számában még előfizetőket gyűjtött *Franciaország története* című három kötetes munkájára, mai ismereteink szerint ez a műve nem jelet meg.¹⁵ Az 1911. esztendő első száma kora neves temesvári költőnőjének, Jörgné Draskóczy Ilmának a főszerkesztésével jelent meg, Hegyi Józsefnek a felelős szerkesztői tisztség jutott – ez sem sokáig.¹⁶ 1912. december közepén a lap tulajdonosa, Wunder Gusztáv a következő közleménnyel fordult az olvasóihoz: „Van szerencsém szíves tudomásukra hozni, hogy olyan okok miatt, amelyeket egyelőre nyilvánosságra hozni nem akarok, kénytelen voltam a mai nappal e lap szerkesztését ideiglenesen magamra vállalni. Remélhetőleg rövid időn belül azon helyzetben leszek, hogy új szerkesztő és munkatársakkal léphessek a nyilvánosság elé. Addig is kérem nagybecsű támogatásukat. Tisztelettel Wunder Gusztáv felelős szerkesztő és kiadó tulajdonos.”¹⁷ Hogy súlyos konfliktus támadhatott a szerkesztőségen belül, arra egyfelől a tapintatos laptulajdonosi közleményből, másfelől pedig a harmadik oldalon közzétett nyilatkozatból lehet következtetni. Eszerint: „Tisztelettel tudatom lapunk olvasóival, hogy a lap kötelékéből főszerkesztőmmel Jörgné Draskóczy Ilma öngagságával és Szabolcska Mihály főmunkatársammal együtt e hó 16-án kiléptem. Ebből kifolyólag elmulaszthatatlanul kedves kötelességemnek ismerem, hogy összes olvasóinknak és munkatársainknak a 3 éven át tapasztalt szíves erkölcsi támogatásért ez úton mondjak hálás köszönetet. Desi és oroszhegyi Hegyi József kir. főgimn. tanár.”¹⁸

A *Fehértemplom és Vidéke* 1913. évi január 2-i és január 9-i száma a szerkesztő nevének feltüntetése nélkül jelent meg, csak a 13-i számban tüzték a lap fejléce alá az új felelős szerkesztő dr. Bodor Aladár, a főgimnázium magyar irodalom tanárának a nevét. Az új felelős szerkesztő rövid pár soros beköszöntőjében semmi újat nem ígért, a hetilap eddigi tartalma és iránya mellett kötelezte el magát.¹⁹ Néhány héttel később, 1913. február 27-én azonban már ismét Wunder Gusztáv a lap felelős szerkesztője. Bodor Aladár újabb nyilatkozatából mindössze annyi derült ki, lapszerkesztőként valakiket a városban nagyon megbánthatott.²⁰ Wunder Gusztáv laptulajdonos fontosnak tartotta még abban a számban közölni, hogy a távozást kiváltó, vitatott írás az ő tudta és bejegyzése nélkül jelent meg, amiért is a maga részéről szíves elnézést kért.²¹

Sziklay Ferenc a főgimnázium magyar–latin szakos tanára 1913. április 17-én foglalta el a lap élén a felelős szerkesztői posztot,²² ám néhány hónappal később saját kérésére a kultuszminisztérium Fehértemplomból a kassai főreáliskolába helyezte át. Sziklay még csak a nyári vakációra utazott el, amikor a lapkiadó már közölte: helyette megbízottként „a szerkesztőség ügyeit Dr. Stricker Jenő helybeli ügyvéd vállalta el”.²³ Stricker Jenő 1913. augusztus 28-án lett a *Fehértemplom és*

¹⁴ Dési és oromhegyi HEGYI József, *Beszámoló* [Lapjelentés és újságtörténet] = *Fehértemplom és Vidéke*, 1910. december 29., 1–2.

¹⁵ Lapunk felelős szerkesztője [Hegyi József] (...). *Fehértemplom és Vidéke*, 1910. szeptember 8., 3.

¹⁶ Főszerkesztő Jörgné Draskóczy Ilma. *Fehértemplom és Vidéke*, 1911. január 5., 1.

¹⁷ *Tisztelt Olvasóim!* = *Fehértemplom és Vidéke*, 1912. december 19., 1.

¹⁸ *A magam ügyében* = *Fehértemplom és Vidéke*, 1912. december 19., 3.

¹⁹ BODOR Aladár, dr., *Beköszöntő* = *Fehértemplom és Vidéke*, 1913. január 16., 1.

²⁰ BODOR Aladár, A n. é. olvasóközönséghez = *Fehértemplom és Vidéke*, 1913. február 27., 3.

²¹ *Nyilatkozat* = *Fehértemplom és Vidéke*, 1913. február 27., 3.

²² *Beköszöntő* = *Fehértemplom és Vidéke*, 1913. április 17., 1.

²³ *Szerkesztőségünk* = *Fehértemplom és Vidéke*, 1913. június 26., 3.; július 3., 3.

Vidéke felelős szerkesztője.²⁴ Sziklaytól – megköszönve a város művelődési életének érdekében tett szolgálatait – a szerkesztőség Fehértemplom nagyérdemű közönségének nevében búcsúzott. 1913. november 13-án a lap címcimoldalán főmunkatársként üdvözölte Berkes Józsefet.²⁵

Berkes József megjelenésével új korszak kezdődött a hetilap életében. A nagy tapasztalattal rendelkező szerkesztő 1914. március 21-én felelős szerkesztőként vette át a lap irányítását. A *Hazáért* című, programadó írásában leszögezte: „Szolgálni kívánjuk továbbra is lelkes örömmel a magyar kultúra ügyét idelenn, ahol már nem egyszer oly hangokat is hallhattunk, főleg az újabb időben, melyek ábrándos alaptalanságuk miatt nem illeszthetők bele az egységes magyar állameszme keretébe, szolgálni kívánjuk azokat a régi, tradíciók megszentelte erkölcsi és szociális ideákat, amelyek a társadalmi rend alapjait képezik, és azon modern eszméket, amelyek a kultúra fejlődéséhez valóban hozzájárulnak.”²⁶ Igazi belépőjét azonban első vezércikke, a *Nemzetiségeink figyelmébe* című írása jelentette. „Higgyék el nemzetiségeink – írta vezércikkében Berkes József –, hogy a magyar állam örül, ha Goga Oktavián román nyelven zengi szép dalait, ha Jovanovics szerbül dalol, örül, hogy Lenau németül pengeti a lantot, mert a kultúra ügyét szolgálják és szolgálták. Örvend a magyar állam, ha gyárat emeltek, ha felfedeztek, ha mérték, ha gyalultok, ha szántatok, ha bármit is tesztek, ami lendít a kultúrán, de nem rendít a magyar államon, amely trikolorja alatt vezetőők óhajt lenni.”²⁷ Súlyos, figyelmeztető szavak – a magyarság és a nemzetiségek felé egyaránt. A Balkánról érkező hírek miatt, érezhető módon tele volt feszültséggel a közélet, ez lehetett a forrása Berkes József beköszönő vezércikkének, miközben maga sem sejtette, milyen rövid lapszerkesztői pályát szabott neki a történelem. 1914. május 7-én még az ő szerkesztésében jelent meg a *Fehértemplom és Vidéke* jóval korábban beharangozott családi melléklete, *Az Otthon*.²⁸ A melléklet nyolc oldalon közölt a fővárosi lapokból ollózott irodalmi, művészeti írásokat, divatrovatával a hölgyolvasóinak kedveskedett, gyermekoldalával pedig az ifjú nemzedéket szerette volna megnyerni. A budapesti cégek hirdetéseit pedig már a remélt ügyfeleket szólította meg.

Az 1913 novembere utáni közel egy esztendő során érezhető volt az a frissesség, amit Berkes József a hetilap szellemiségébe hozott. Nagyon sokat publikált, hol teljes névvel, hol B. J., (B. J.), (bj) szignókkal, és biztosra vehető, hogy a név nélkül megjelent vezércikkek jelentős hányada is az ő tollán született. Írt vezércikket (*A demokratikus vidéki társadalom*, 1913. december 18.) és történelmi esszét (*230 év – A török félhold 1463-ban lépett Európa földjére*, 1914. február 5.), elbeszélést (*Álomból*, 1913. november 13.) és verset (*Valamikor réges-régen*, 1913. december 18.), tárcát (*A jövő évtized regénye*, 1913. december 4.) és könyvismertetőt (*Marcel Pervost: Asszonyi dolgokról*, 1913. november 20.), és az idők rosszra fordultával írt sok-sok tudósítást a háborúról (*Nemzetiségeink a háborúban*, 1914. szeptember 24.; *A háború anyagai*, 1914. október 1.). Ber-

²⁴ Dr. Sziklay Ferenc, lapunk volt felelős szerkesztője Kassára történt áthelyezése folytán ezen tisztségéről leköszönt. A lap felelős szerkesztését Dr. Stricker Jenő helybeli ügyvéd, a lap eddigi helyettes szerkesztője vállalta el. *Szerkesztőségünkől = Fehértemplom és Vidéke*, 1913. szeptember 4., 2.

²⁵ *Szerkesztőségünkől = Fehértemplom és Vidéke*, 1913. november 13., 2.

²⁶ BERKES József, *Pro domo = Fehértemplom és Vidéke*, 1914. március 12., 1. – Volt felelős szerkesztőjétől így búcsúzott a lap: Dr. Stricker Jenő felelős szerkesztőnk megválik lapunktól elfoglaltsága miatt. Távozását sajnáljuk, de elismerésünket nem tagadhatjuk meg tőle. Mert épp akkor állt lapunk élére, amikor a lap a legnagyobb bajokkal megküzdőn volt kénytelen. De hálával adózunk neki azért is, mert szeretettel, ügyes tollal volt harcossá a magyar érdekeknek. *Fehértemplom és Vidéke*, 1914. március 12., 2.

²⁷ BERKES József, *Nemzetiségeink figyelmébe = Fehértemplom és Vidéke*, 1913. november 13., 1–2.

²⁸ „Változás a lapunkban” (...) havonként egyszer megjelenő, legalább nyolcoldalas melléklet: *Az Otthon. Fehértemplom és Vidéke*, 1914. január 22., 3.

kes József a szó nemes értelmében valóban lapot, igazi újságot „csinált”, minden energiáját arra fordította, hogy igényes és színvonalas tájékoztatást nyújtson az olvasóinak. 1914. január 15-én a *Fehértemplom és Vidéke* arról számolt be, hogy a lap főmunkatársa, előző nap a D. M. K. E. kultúrestjén „ritkán hallott tartalmas, s eszmékben dús szabad előadást tartott a modern asszonyról”.²⁹ A szarajevói merénylet utáni hetekben Berkes Józsefet is mozgósította a hadsereg, s a fronton kórházi lelkészként teljesített szolgálatot. Kapcsolata a lapjával ezt követően is hosszú időn át tartott, írásaival alkalmanként továbbra is jelentkezett: a 315 tábori postáról küldte az *Ellenséges földön* című elbeszélését (1915. február 4.), majd váltott, és Ypszilon aláírással küldte a beszámolóit (*Háborús levelek*, 1915. május 6., július 15., augusztus 5.). Olvasói érdeklődésre lapja közölte: „Éppen a napokban kaptunk levelet felelős szerkesztőnkől, aki a déli harctéren ez ideig még jó egészséggel bír a háborúval járó bajokat”.³⁰

Berkes József bevonulását követően, 1914. augusztus 13-án ideiglenes felelős szerkesztőként a tulajdonos, Wunder Gusztáv vette át a lap irányítását.³¹ Az ideiglenesnek hitt állapot azonban tartósan bizonyult, az 1918 végén bekövetkezett megszűnéséig már senki nem akadt, aki elvállalta, elvállalhatta volna a *Fehértemplom és Vidéke* irányítását. 1914 decemberében a lap tulajdonosa üzent az olvasóinak: „A háború ránk is súlyosan nehezedik. A lap kiállítása felelős szerkesztőnk hadiszolgálatra bevonulása miatt nehéz gondot okoz, a hirdetések száma kevés, de azért törekszünk, hogy társadalmi és közérdekű dolgokról közönségünket kielégítő cikkeket közöljünk.”³² Az is előfordult, hogy a lap „munkaerő hiánya miatt” csak megkésve, pénteken jelent meg.³³ 1916-ban viszont már a papírhány nehezítette a lapkészítést és a megjelenést.

A *Fehértemplom és Vidéke* első éveiben – elsősorban Hegyi Gyula és Sziklay Ferenc felelős szerkesztői működésének idején – munkatársainak körében tudhatta a bánsági terület néhány kiváló költőjét és íróját, közöttük is a legkimagaslóbbat, a temesvári illetőségű Jögrné Draskóczy Ilmát, s megjelentek a lapban Szabolcska Mihály versei is. 1915. április 29-én kezdte a lap – kisebb-nagyobb rendszerességgel – folytatásokban közölni a titokzatos és ismeretlen Deák Ferencné *Az eltűnt falu* című regényét, mely a következő évben könyv alakban is megjelent. Karasjeszenőről pedig ekkoriban az ugyancsak sejtelmes R. H. M., azaz Raikicsné Hauser Mária küldte elfogadható tárcanovelláit. Emellett azonban az igazán színvonalas irodalmat a fővárosi lapokból öllözött írások – versek, elbeszélések és irodalmi cikkek – jelentették. Mindjárt az induláskor, 1910 februárjában a lap három folytatásban közölte a Horváth János tanulmánya alapján, bizonyos W. E. által összeállított *Egy modern magyar költő* című, Ady pályájával foglalkozó tanulmányt, nyomban ezt követően pedig megjelent Juhász Gyula Komjáthy Jenő bemutató, *Egy elfeledett magyar lángész* című dolgozata is. A lap e korai szakaszában közölte a *Vámbéri ifjúsági küzdelmei – Ahogyan maga elbeszéli* (1910. december 22.) című tárcá is. A *Nyugat* nemzedékéhez tartozó írók és költők közül Kosztolányi Dezső *Ilike az asztalnál* (1911. február 16.), *A hamiskártyás* (1911. szeptember 14.) és a *Hajnali párbeszéd* (1911. november 23.), Csáth Géza *A gróf úr Húsvétja* (1910. május 4.)

²⁹ A D. M. K. E. f. hó 14-én tartott kultúrestjén (...) *Fehértemplom és Vidéke*, 1914. január 15., 2.

³⁰ *Szerkesztői üzenet – T. O. M. Budweis = Fehértemplom és Vidéke*, 1915. január 7., 4. – *A Fehértemplom és Vidéke* élére azonban többé soha nem tért vissza. 1916. január 20-án a lap arról tudósított, hogy a csanádi r. kath. egyházmegye püspöke a náókfalvi plébániához helyezte át. „Berkes József fehértemplomi s. lelkész volt, és 1914 őszén tábori lelkéssé teendők végzésére beszólították őt is, és a déli harctéren végezte lelkészi kötelességét. Hadba vonulása előtt lapunk felelős szerkesztője volt. Áthelyezését éppen ezért sajnáljuk, mindazonáltal távozásával új otthonában megelégedést, örömet és szerencsét kívánunk.” – *Áthelyezés = Fehértemplom és Vidéke*, 1916. január 20., 3.

³¹ *Olvasóinkhoz = Fehértemplom és Vidéke*, 1914. augusztus 13., 2.

³² *T. olvasóinkhoz! = Fehértemplom és Vidéke*, 1914. december 24., 2.

³³ *Lapunk mai száma (...) = Fehértemplom és Vidéke*, 1915. november 25., 2.

című elbeszélésével, Babits Mihály *Kakasviadal – Ady Endrének* (1918. február 7.) című versével szerepelt a lapban. Bródy Sándor tollából *A basa* című, Széchényi grófról, a konstantinápolyi tűzoltóparancsnokról szóló ismertetője (1912. szeptember 19.), Miklós Jutkától pedig a költő Szentek című verse (1912. november 14.) kapott helyet az újság tárcarovatában. A századforduló ismert írói közül Eötvös Károly két alkalommal is, *Az öreg gulyás* (1911. április 13.) és *A kálvinista kétféjú sas* (1911. május 18.) című elbeszélésével szerepelt a *Fehértemplom és Vidéke* első oldalán, míg a világirodalmat Thomas Mann *Mindernickel Tóbiás* (1910. november 17.) című elbeszélésével, Maxim Gorkij pedig *Az élet arculata előtt* (1910. december 15.) és a *Gyermeknevelés* (1911. március 16.) című cikkeivel képviselte a város olvasói előtt.

A háború első éveiben hűségesen kitartott a lap mellett Gál Kálmán főgimnáziumi tanár, 1914–1916 között elsősorban az ő tolla nyomán születtek az irodalmi igényű papírra vetett politikai elemzések, helyzetjelentések és a kultúra és művelődés terén történő események beszámolóí. Kiváló tudósítója volt a hátszági élet történéseinek (*Építsen fel Fehértemplom is legalább egy házat a Kárpátokban*, 1915. augusztus 12.; *A kárpáti falvak újra építése*, 1915. augusztus 19.; *A tél küszöbén*, 1915. november 18.), beszámolt II. Vilmos német birodalmi császár fehértemplomi látogatásáról (*Január 20. és 21. napja*, 1916. január 27.; *Vilmos császár Fehértemplomban*, 1916. február 3.), és alkalmanként emelkedett ünnepi köszöntőket írt: *Bírói és írói jubileum* címmel Michalovits Gábor törvényszéki bírót köszöntötte 35 éves szolgálati jubileuma alkalmából (1916. április 6.), *Erzsébet királyné emlékünnepe* (1916. november 20.) címmel pedig a magyarok szeretett királynőjére emlékezett (1916. november 30. 1–2.; december 7.). 1916. február 3-án ő is elhagyta a szerkesztőséget.³⁴

Wunder Gusztáv – ekkor már újra felelős szerkesztői minőségében a MÁV-tisztviselő Vanatovits Lászlót vette maga mellé főmunkatárának. Alig egy hónappal később a vasúti üzletvezetőség Vanatovitsot is Temesvárra vezényelte.³⁵ Ettől kezdve a *Fehértemplom és Vidéke* megjelenését már csak külső munkatársak biztosították. Dinnyés Árpád hírlapíró „hangulatos, mély érzésű, szép költeményeivel és elbeszéléseivel”,³⁶ Zalán Nándor „ismert tollú felvidéki író”, a pesti színházok sikeres kuplé-szerzője verseivel és tárcáival,³⁷ Sárvári Vass Gyula a fehértemplomi 43. gyalogezred önkéntes tizedese pedig hazafias költeményeivel³⁸ segítette az akkor már erősen cenzúrázott hetilap megjelenését. De mindez már alkalmi közreműködés és szerepvállalás volt a háborútól elcsigázott déli határvidéken.

A hetilap különösen nagy teret biztosított a harctéri jelentéseknek, ezen belül is kitüntetett figyelemmel kísérte a mozgósított fehértemplomiak sorsát. A városbeli katona Montenegróban bekövetkezett haláláról számolt be a *Saffer Károly tüzemester – Schutz kapitány levele, Bilek, 1914. dec. 16.* című tudósítás (1915. január 28.), Vanatovits László *Búcsúzás* című írásában Gyulától köszönt el, aki Galíciában halt meg (1915. február 11.), egy névtelen *Orosz fogságban* címmel négy részes beszámolót küldött a távoli keletről (1915. január 28., február 4., február 18., március 4.), és ugyancsak név nélkül érkezett *Az ágyú hangja* (1915. február 11.) című tudósítás is. Nobel Sándor dr., resicabányai ügyvéd *Levél a harctérről* (1915. április 22.), Kálmán Jenő pedig *Az olasz határon* (1916. február 24.) címmel számolt be a háború rettenetes hétköznapijairól. Szittya János *Sebes Drina* címen írt verset (1915. december 23.), egy ugyancsak névtelen katona pedig *Emlékezzünk* címmel írta meg harctéri levelét (1918. április 18.).

³⁴ *A szerkesztőségünkől = Fehértemplom és Vidéke*, 1916. február 3., 2.

³⁵ *Áthelyezés = Fehértemplom és Vidéke*, 1916. március 9., 2.

³⁶ *Dinnyés Árpád hírlapíró (...) = Fehértemplom és Vidéke*, 1917. július 19., 3.

³⁷ *Új munkatárs = Fehértemplom és Vidéke*, 1917. december 13., 3.

³⁸ *Szerkesztőségünkől = Fehértemplom és Vidéke*, 1918. március 7., 3.

Wunder Gusztáv lapja, a *Fehértemplom és Vidéke* kilencedik évfolyamának szomorú lezárásaként, 1918. november 14-én a mindössze két oldalas számának első oldalának teljes terjedelmében, óriási betűkkel közölte: „Különféle okok arra kényszerítenek bennünket, hogy lapunk megjelenését a mai nappal további intézkedésig beszüntessük.”³⁹ Valójában magában a létezésében rejtett a *Fehértemplom és Vidéke* küldetése. Megszólalási lehetőséget teremtett mindazok számára, akik az indulatokkal telített Délvidéken a polgári Magyarországot építették.

Irodalom

- [GÁL Kálmán], *A fehértemplomi „Társaskör” története* (Kultúrtörténeti adatok 1876–1912), Írta és felolvasta Gál Kálmán 1912. február 4-én, a Kaszinó ünnepies megnyitása alkalmával, Kiadja a Kaszinó, Fehértemplom, Wunder Gyula könyvnyomdája, 1912, 40 p.
- HEGYI József, *Palermo és környéke = A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXXII. értesítője az 1906–1907. tanévről*, Közzéteszi Bodnár György főgimn. igazgató; Fehértemplom, Nyomattott Kuhn Péter könyvnyomdájában, 1907, 3–21.
- [HEGYI József], *Versenek 1885–1892*, Írta Hegyi József, Budapest, Grill Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1893, 146 [6] p.
- Hernád mellől*, Tizenhat elbeszélés, Írták Hegyi József, ifj. Kemény Lajos, Kuszka Géza, Sárosi Árpád, Kassán, Bernovits Gusztáv nyomása, 1893, 190 p. – HEGYI József, *Virághullás*, 3–15.; *Az elzúllott*, 17–43.; *Ott fekszik a ravatalon* 45–54.
- [SZIKLAY Ferenc, dr.], *A császár bora*, Írta Sziklay Ferenc, Fehértemplom, Wunder Gusztáv könyvnyomdája, 1913, 32 p.

Keywords: First World War; Julius Wunder’s enterprise; press business; Hungarians in Fehértemplom; Ferenc Sziklay high school teacher

MÁK FERENC

³⁹ *Tisztelt Előfizetőink! = Fehértemplom és Vidéke*, 1918. november 14., 1.

SZEMLE

Cristina Neagu, *Servant of the Renaissance, The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus*, Bern, Peter Lang, 2003, 439 p.

Nem szokás olyan monográfiát recenziálni, amelynek megjelenése óta sok idő eltelt, hiszen a szakkönyvek az idő előrehaladtával nem beérni, csak elavulni tudnak. Ezzel a kötettel azonban más a helyzet. Jóllehet, immáron tizenegy éve látott napvilágot, a hazai szakirodalomban csak elvétve találni nyomát annak, hogy a korszak és a téma kutatói ismernék. (Sőt, a rangosabb fórumokon megjelent recenziók is sokkal inkább könyvajánlók, mintsem alapos könyvismertetések. L. Piotr URBANSKI = *Renaissance Quarterly*, Vol. 58[2005], 970–972.; Maria CRĂCIUN = *Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 58 [2007]), 343–344.) Pedig Cristina Neagu vállalkozása akkor is szót érdemelne, ha történetesen teljes kudarcot vallott volna. A román szerző azonban nemcsak hogy összességében sikerrel járt, hanem az elmúlt másfél évtizedben, mondhatni, Oláh Miklós irodalmi munkásságának a legelismertebb kurrens szakavatottjává vált, ami mellett viszont már semmiféleképpen nem mehetünk el szó nélkül. Elsősorban azért, mivel mind a mai napig adós a magyarországi kutatás egy Oláh Miklós-monográfiával, míg szlovák, román, de már angol nyelven is hozzáférhetőek olyan mai tudományos igényű készült tanulmánykötetek vagy szakkönyvek, melyek Oláh munkásságát dolgozzák fel (pl. V. BUCKO, I. S. FIRU–Corneliu ALBU, stb.). Szemes József monográfiája fontos munka, ám sok tekintetben nem tesz eleget azoknak az elvárásoknak, melyeket egy modern, kritikai igényű monográfiával szemben támasztani szokás.

E kulturális adósságunknak a következő mélyeit plasztikusan példázzák ennek a kötetnek a hiányosságai, melyek ezért nem minden esetben a szerzőről számlájára írandók: saját kutatási eredményeinket szélesebb körben kellene közöltegyük, különben a nagy nemzetközi kutatások vezetői nem fogják azokat (el)ismerni, így ismertetni sem. Oláh Miklós munkásságának pozicionálása mindannyiunk közös feladata, s mint annyi minden más területen, itt is kooperációra és dialógusra volna szükség a jövőben – ez a kötet egyszersmind erre is figyelmezteti a hazai olvasóit.

Cristina Neagu 2001-ben az Oxfordi Egyetemen védte meg doktori disszertációját, melyet Oláh költészetéről, elsősorban a *Codex carminum*ként (ELTE EK, Ms. H 46) ismert kötet darabjairól írt. Talán a terjedelem feldúsítása érdekében, vagy épp azért, mivel Oláh verseinek jelentős része amúgy is prózai közegben (ti. a *Leveleskönyv*ben) szerepel, Neagu disszertációját kibővítette és a monográfiát immáron nem csupán Oláh verseinek, hanem egyszersmind prózájának is szentelte. A szándék mindenféleképpen értékelendő, ám a kibővítés végül számos hátulütővel is járt. A monográfia a címben ígért témát csak részben járja körül, a szerzőnek nem sikerült olyan átfogó elemzést nyújtania Oláh prózájáról, mint amilyet a költészetéről ad/szolgált. Cserébe azonban kárpótól számos egyéb eredménnyel, amint az alábbiakban világosan kiderül. Az előszóban megfogalmazott célkitűzések javarészt teljesülnek: (1) a szerző *új és egységes* elemzését nyújtja Oláh verseinek, és (2) a feldolgozott források ismertetése és a kitűnő bibliográfia

közzététele révén újabb kutatásokat hív életre a jövőben.

A kötet a következőképp épül fel: Neagu két nagyobb fő fejezetben járja körül Oláh írás-művészetét, klasszikus elrendezésben a tágabb témától indulva fókuszál rá fő kutatási területére. Az első fő fejezet három alfejezetre és egy összegzésre bomlik: ezekben Neagu a kályhától indulva (Oláh irodalmi műveltsége, humanista ideálja stb.) jut el az egyes lírai–próza alkotásainak bemutatásáig. A második alfejezet, mely a verseknek lett szentelve, tulajdonképpen előfutára a második fő fejezetnek, mely nyilvánvalóan Neagu kutatásainak fő gócpontját képezi.

Neagu a kötetet természetesen egy biográfiai bevezetővel (I/1) kezdi: röviden vázolja Oláh karrierjének kezdetét, az őt érő legkorábbi hatások áttekintésével a mohácsi vészig (II. Ulászló, majd II. Lajos udvarában, 1510–1526), önkéntes száműzetését, a németalföldi humanizmussal való találkozását és humanista ideáljának megszületését (Mária királyné mellett, 1526–1542), s végül az ún. második magyar periódusát (I. Ferdinánd és I. Miksa mellett, 1542–1568). Ezt követően tér rá Oláh humanista ideáljának bemutatására, melyet röviden szólva a *vir civilis* fogalmával igyekszik körülírni.

A következő alfejezet (I/2) Oláh verseiről, azaz az alcím szerint a szavak erejéről szól. A korpusz ismertetése során a mintákat és költői modelleket kellő mélységgel prezentálja: Erasmus személyes hatása megkerülhetetlen, de legalább ilyen fontos megemlíteni Janus Pannoniust vagy Ovidiust mint példaképet, imitálandó költőket. Ezt követően azonban Neagu izgalmas próbálkozásának lehetünk tanúi: Oláh verseit a szónoki beszédek kategóriái mentén csoportosítja s elemzi. Így az első csoportot a szemléltető beszédnek megfeleltethető dicsőítő és szidalmazó versek (*laus* és *vituperatio*) alkotják, de a szerzőnő ide sorolja a panegyricusnak is érthető gyászverseket, sőt az epigrammákat is, melyeknek a főbb jegyei (*gravitas* és *ludus*) a szemléltető beszéd főbb jegyeinek is megfeleltethetők.

A szerzőnő a verseknek kontextusát (ti. fizikailag is szöveggörnyezetét) adó *Leveleskönyv-*

vel és egyáltalán a levelekkel kezdi a prózai művek vizsgálatát. A kiindulás teljesen megalapozott és helyénvaló, a kivitelezés, tehát a tartalmi kifejtés azonban itt nem éri el azt a színvonalat, mint a lírát érintő fejezetekben. Pedig az nyilvánvaló, hogy Neagu hatalmas forrásfeltáró munkát végzett, kiváló bibliográfiát állított ugyanis össze az idevágó szakirodalomból, és ami még fontosabb, létrehozott egy listát az eddig kiadatlan levelekről is. Szükségtelen hangsúlyozni, milyen nagy segítséget jelent ez a lista Oláh leveleinek kiadásakor. Mégis, mivel a szerzőnő ilyen hatalmas anyagot próbál mozgósítani a versek kontextusba való helyezése érdekében, a bemutatás szükségszerűen felületes lesz.

A prózai művek közül természetesen a vizsgálat tárgyát képezik a *Hungaria* és az *Athila*. A két mű népszerűségét méltatva a szerzőnő megjegyzi, hogy tudomása szerint a mai napig egyetlen kommentátor sem elemezte a két művet másként, mint egymástól különálló műveket, holott nem nehéz belátni, hogy a két mű eleve összetartozott (201). Ez a kijelentés mindenféleképpen erős. Azt a gyanút implikálja ugyanis az olvasóban, hogy Neagu nem olvasta a magyar nyelvű szakirodalmat, ami egyébként könnyen érthető volna, ha nem botlanánk lépten-nyomon magyar cikkekre való hivatkozásokba. [Neagu épp az említett résznél Fodor Istvánt is említi, akinek fontos munkája a *Hungariáról* német nyelven is hozzáférhető.] Fel lehetne sorolni Kardos Tibortól Fodor Istvánig jó néhány olyan kutatót, akik a *Hungariát* az *Athila* előzményeként értelmezték, s mint ilyet együtt elemezték, de talán épp elég, ha arra gondolunk, hogy 1934-ben Eperjessy Kálmán és Juhász László a két művet közös kritikái kiadásában adta közre – s amennyiben nem tévedek, azóta is minden, e két művet vizsgálati tárgyának kitűző munka alapját ez a kiadás képezi. [A kiadók így írnak az előszóban: *Nicolaus Olahus, Hungaria – Athila*, ed. Colomannus Eperjessy, Ladislaus Juhász, Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda, 1934, IV: „Olahus enim historiam Hungarorum totam conscripturus erat (A 3, 18), cuius pars prima Hungaria, secunda Athila fuerunt.” – Azaz: Oláh ugyanis a ma-

gyarok teljes történetét akarta megírni, aminek az első része a *Hungaria*, a második az *Athila* volt.] Ilyen és hasonló tévedések elő-előkerülnek a monográfiában másutt is, de leginkább a kötetnek ebben az alfejezetében.

A monográfia erényeihez írandó az az alfejezet, mely Oláh teológiai műveit ismerteti egyházpolitikai működésének fényében. A devocionális alkotások mindezeitől nem képezték tudós elemzés tárgyát, ezért mindenféleképpen üdvözlendő Neagu kísérlete. Az itt bemutatott szövegek nem rendelkeznek modern kiadásokkal, ami egyrészt az eddigi érdektelenséget mutatja, másrészt megnehezíti a mai kutató munkáját. Neagu e fejezetben felmutatott eredményei úttörő jellegűek, s mindenféleképpen folytatást kívánnak.

A második fő fejezet erős, jól felépített szövegegységet alkot – látszólag. Neagu törekvése itt nem kevesebb, mint egy kritikai kiadás elkészítése Oláh verseiből. A fennmaradt kéziratok és nyomtatványok enumerálása után egy alapos, kiváló jegyzetapparátussal ellátott szövegkiadást találunk. Kissé talán modorosnak vagy avítottnak hat, hogy Neagu diplomatikai átírást alkalmaz: a ligatúrák feloldását kurzivált írással jelölte, a konzonáns *i*-t és *u*-t és a nagybetűket, sőt még az olyan ortográfiai változatokat (mint pl. *femina* helyett *faemina*, vagy a mellékjelek használata: *multó* a *multo* helyett) is betűhíven hozta, melyeket modern kiadásokban nem szokás átvenni. Mindez azonban semmit sem von le az eredményből. Az azonban sajnálatos, hogy a szerző nem jelölte azokat a helyeket, ahol ő új olvasatokat kínál a Hegedüs- vagy Juhász-Főgel-féle kiadásokhoz képest. Ez az eljárás megnehezíti az olvasó munkáját, ugyanis kénytelen maga összeolvasni a korábbi kiadásokat az újjal, hogy megtudja, mely szöveg helyek kerültek revideálásra. A kiadás minden egyes elemét nem volt módom összevetni a korábbi kiadásokban található változatokkal, azonban így is találtam olyan óriási tévedéseket, melyekre minden bizonnyal nincs ésszerű mentség. A legsúlyosabb talán a 76. carmenként feltüntetett költemény, melyet Neagu egy Pray György által kiadott levél alapján közöl. Sajnálatos módon az itt idézett vers azonban

nem egy eddig ismeretlen Oláh-vers, hanem egy *Aeneis*-cítátum (III, 493–495), melyet Oláh egy Nádasdyhoz írt levelében idéz. A hibát teszi, hogy ugyanennek a levélnek a végén Oláh Brodarics-epitaphiuma is megtalálható, ezt azonban a verseket újra sajtó alá rendező kutató elfelejtette a Brodarics-epitaphiumnál (carm. 57.) megemlíteni.

A két fő fejezetet nagyon gazdag melléklet követi: elsőként a *Processus sub Forma Missae* című alkotásról közöl a szerző egy tanulmányt. Bár ennek az alkímiai műnek a szerzősége mai napig vitatott, Neagu azzal, hogy Oláh prózai művei közt tárgyalja, letette a voksát ezt a kérdést illetően. E korai bizonytalankodás után a monográfia megjelenése óta számos előadásban és tanulmányban fejlesztette tovább elméletét, ám úgy tűnik, egyelőre nem győzte meg maradéktalanul kutatótársait. [NEAGU, Cristina, *The “Processus sub Forma Missae” and Nicolaus Olahus*, Studi Umanistici Pieni XXIX (2009), 387–395. – Neagu cikkeit ismeri, ám vele ellentétes állásponton van pl.: LÁNG, Benedek, *Unlocked Books, Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2008, 158–160.]

A melléklet további részeiben Neagu az olvasó rendelkezésére bocsát olyan segédleteket, mint egy kronológia, egy igen bőséges Oláh-családfa (mind a Drakula- és mind a Hunyadi-ággal) és egy prozopográfiai appendix, mely a monográfiában szereplő fontosabb személyek (pl. Bakócz Tamás, Verancsics Antal vagy Újlaki Ferenc) rövid életrajzát hozza a legfontosabb szakirodalmi tételekkel kiegészítve. Nem szükséges hangsúlyoznom, mennyire hasznos segédletek ezek, nem kevésbé, mint a kötet végén szereplő bibliográfia és névmutató.

Végül, de nem utolsósorban egy apróságnak tűnő, ám valójában nagyon is fontos gesztust tett a szerző a nyelv- és a névhasználatban, mely a tudományos diskurzusoknak örök vitapontja. Neagu ugyanis túllépett a hagyományos nemzeti ideológiáknak alávetett irodalomtörténetírás keretein, s egy *lingua francá*t igyekezett választani kutatási eredményeinek ismertetéséhez. Nyilvánvaló ez nem csupán abból, hogy

angolul írta művét, hanem az is jól mutatja ez irányú elkötelezettségét, hogy a személyneveket, jelesül Oláh nevét is következetesen mindig latinul írta. Oláh Miklós nála – nagyon helyesen – Nicolaus Olahus; nem Nicolas Valahul, nem Oláh Miklós és nem is *Mikuláš* Oláh. Talán ideje volna megfontolás tárgyává tenni, hogy a hazai diskurzusban is áttérjünk annak a névnek a használatára, melyet a humanista autográf szignóiból oly jól ismerünk. Fájdalom, a szándék ellenére olykor azonban mégsem sikerült következetesen alkalmazni ezt az elvet. Lehet ugyanis vitatkozni azon, hogy Enea Silvio vagy Aeneas Silvius Piccolomini írjunk, de hogy Petrarcát csak a francia és angolszász diskurzusban írják Petrarchnak, az is bizonyos; ahogyan Stephanus Hegedüs sem létezett ebben a formában, csupán a latin nyelvű kiadás kedvéért írta Hegedüs István e formában a nevét (168). Az ilyen esetekben is jobb lett volna az auctor által használt formát alkalmazni. A személynév-használatához hasonlóan helyesnek tűnik az az eljárás, hogy a szerzőnő a városneveket mai alakjukban hozza – bár ez az eljárás sokszor anakronisztikusnak hat talán, a többnyelvű száz városok esetében pragmatikus döntésnek bizonyult, hiszen nehéz volna amúgy eldönteni, hogy pl. Szeben városát latin (Cibinium), német (Hermannstadt) vagy magyar néven volna-e érdemes említeni, mikor ma a térképen román néven (Sibiu) találni meg. A nyelv kérdéséhez tartozik még az idézési technika is. Neagu látszólag következetesen mindig a forrásnyelvet idézi (ami többnyire latin), ám épp ezért slendriánnak hat az, amikor Ficinót angol fordításban citálja (122).

Neagu monográfiája mindezek tükrében fontos munka, ám számos tévedése miatt kellő kritikával és figyelemmel kezelendő. Bár összességében teljesíti azon célokat, melyeket a bevezetőben megígér, a címben megfogalmazott téma, ti. Oláh prózájának és poétikájának bemutatása csak részben valósul meg. A feldolgozott forrásanyag és az itt közreadott forrás- és bibliográfiai közlés azonban jó kiindulási alap lehet egy alapos, új monográfia elkészítéséhez. A szerzőnő összefoglal, ismertet és újabb kutatásokra sarkallja olvasóit. Ezeket a jövőbeli ku-

tatási irányokat sokszor expressis verbis meg is fogalmazza: elsősorban a kiadatlan levelek összegyűjtését és ismertetését firszirozza (170).

SZILÁGYI EMÓKE RITA

Simon L. Zoltán, Árkádia kettős tükörben, T. Calpurnius Siculus eklogái, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009, 187 p. (Apollo Könyvtár, 28)

Titus Calpurnius Siculusról nagyon keveset tudunk, gyakorlatilag semmit. Nagy valószínűség szerint Nero korában élt, tehát a Kr. u. I. század első felében–derekán. Irodalmi tevékenységéről, költészetéről újabban Takács László írt érdemben (*Irodalmi élet a Nero-kori Rómában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 72 l.), aki egyúttal a Calpurnius életének datálására vonatkozó legfontosabb szakirodalmat is összefoglalta. Calpurniusra és bukolikus költészetére irányuló komolyabb, átfogó hazai tudományos kutatások és elemzések – meglepő módon – a legutóbbi időig nem léteztek. (Kivételt képez Borzsák István *Echo Vergilianája*.) Simon Lajos Zoltán mintegy tíz éve megkezdett vizsgálatait, az azokat összefoglaló doktori dolgozata és 2009-ben megjelent, alább ismertetésre kerülő monográfiája tehát már önmagában véve is hiánypótló vállalkozásnak minősül.

Simon Lajos Zoltán könyve a szerző 2006-ban summa cum laude minősítéssel megvédett PhD-értekezésének rövidített változata. Simon témavezetői kiváló tanárok, Bollók János (1944–2001) és Szepessy Tibor voltak. Simon L. Zoltán könyvének gerincét Calpurnius hét eklogájának elemzése alkotja. A szerző két vers elemzését (4. és 6. ekloga) korábban már németül is publikálta (*Non vulgare genus. Ekphrasis, literarisches Gedächtnis und Gattungsspezifische Innovation in der sechsten Ekloge des T. Calpurnius Siculus = Acta classica universitatis scientiarum Debreceniensis*, 2007, 57–70.; *Frangere, puer, calamos. Bukolische Allegorie, Panegyrik und die Kriese des Dichterberufes in der vierten Ekloge des T. Calpurnius Siculus = Acta antiqua academiae scientiarum Hungaricae*, 2007, 43–98.); Calpurnius 15. századi ha-

tásáról, utóéletéről pedig olasz nyelven értekezett (*Sacra Calpurni vestigia, Calpurnio Siculo e i nuovi percorsi della bucolica umanistica nel secondo Quattrocento* = *Studi Umanistici Picensi*, 2007, 157–176.).

Az *Árkádia kettős tükörben* cím találóan jeleníti meg, illetve foglalja össze Calpurnius pásztori költészetét, és a kötetben elemzett problémákat. Egyrészt utal a természetes környezetben (tehát falun, mezőn, erdőben) élő és a mesterségesen létrehozott (vagyis városi) közegben élő/élni kényszerülő emberek létre, munkájára. Másrészt felvillantja az egymástól eltérő aranykor-képzetek lényeges vonásait. Választ keres arra a kérdésre is, hogy a (tehetséges) költő, művész kire támaszkodva található biztonságot és támogatást irodalmi-művészi tehetsége kibontakoztatásához, elképzelései megvalósításához.

Simon könyve – ez elejétől a végéig – érthetően elemzi és remekül ábrázolja azt az alaphelyzetet, amely miatt Calpurnius emberi-művészi megítélése (egyreször korokban) negatív színben tűnhetett fel. Neróhoz – uralkodásának legelején – kortársai nagy reményeket fűztek, Claudiusnál jobb uralkodót vártak tőle. Nero uralkodása az irodalmi élet virágzását hozta, Calpurnius érthető okokból igyekezett hozzá mint mecénáshoz fordulni.

Az említett kérdések, problémák a legplasztikusabban – talán – a mezei emberek munkálkodását bemutató II. eklogában, illetve az uralkodó epiphániájától elkápráztatott pásztorokat megszólaltató IV. eklogában válnak tapinthatóvá. Az egyikben a mesés édenkerti állapotot a természetet megnemeseítő *ars*, a másikban a csodás természeti bőséget az isteni *numen* hozza létre, idézi elő. A II. eklogában a költészet saját világából meríti tárgyát, a IV. eklogában a költészet tárgya az új isten, aki lehetővé teszi, hogy a pásztorok költészettel foglalkozzanak. (Az előbbi versben a költészet az önmagáért való gyönyörűség forrása, az utóbbiban az érvényesülés eszköze.) A II. ekloga *rusticitas*-a pozitív előjelű, emberek és istenek harmóniában élnek egymással, a IV. ekloga *rusticitas*-a negatív előjelű, a költemény világát nem választja el határ a városi civilizációtól (137. l.).

A politikai témájú eklogákban (I., IV., VII.) tehát – mint Simon összefoglalja – két egymással szembe fordított világ (város, vidék) áll egymás mellett. A „hagyományos” eklogák (II–III., V–VI.) a vergiliusi Árkádiánál realitásabb teret ábrázolnak, benne a *labor* és *otium* harmóniája uralkodik, ez a világ az „istenek adományaként értett *ars* fenntartotta aranykor” tere és ideje (164–165). A két eklogacsoport felállítását és szembeállítását mögött jól átgondolt szerzői koncepció áll. A nagy műgonddal összeállított calpurniusi kötet valószínűleg bemutatkozásul, „referenciaképpen” szolgálhatott. Calpurnius azt óhajtotta vele bemutatni, hogy – reményei szerinti – udvari költőként komolyabb műfajokban és hosszabb művekben is próbára tudja tenni tehetségét (166–167).

Mint említettük, Calpurnius életéről nagyon keveset tudunk. Nincs tudomásunk arról, hogy bekerült volna Nero irodalmi pártfogoltjai köré, próbálkozása tehát nagy valószínűség szerint sikertelen volt – ám talán mégsem zárható ki, hogy a császár olvashatta a költeményeit. Simon L. Zoltán humoros-ironikus megfogalmazását idézem: „Ám annyi bizonyos, hogy Nero, ha egyáltalán eljutottak hozzá költők eklogái, kitűnően mulathattak.” (159).

Simon a következő két fontos megállapítással zárja könyvét: 1) bár Calpurnius elődeitől, mintaképeitől a verselésbeli technikát, az irodalmi eljárásokat, az uralkodó finom, szellemes magasztalását értően elsajátította, 2) másrészt viszont azt is pontosan tudta, hogy a fiatal, irodalompartoló Nero trónra lépéséhez fűzött reményei akár illuzórikusak is lehetnek, az Augustus nevével fémjelzett fénykor nem ismételhető meg, az államilag, mesterségesen létrehozott aranykor az igazinak csak halovány másolata lehet (167).

Simon részletesen bemutatja a költő eklogáinak későbbi (középkori, újkori) szerzők műveiben tapasztalható hatását, továbbélését. Ezt nem önálló fejezetben teszi, hanem folyamatosan, egy-egy gondolat, kifejezés kapcsán, bő szöveges illusztrációval a lapalji jegyzetekben. A 62. lapon Sannazaro olasz nyelvű parafrázisát, a 66. lapon Angelo Poliziano *Favola di Orfeo* című költeményét, a 84. lapon Girolamo

Fracastoro vadászatról szóló latin nyelvű eklogáját és Clément Marot önéletrajzi tárgyú francia költeményét idézi, a 68. lapon tágabb összefüggésekben Baptista Mantuanus I. eklogájára hívja fel a figyelmet. Calpurnius vándormotívumokká lett szöveghelyei kapcsán Leonardo Dati, Baptista Mantuanus és Fausto Andrelini latin nyelvű verseit (116), Baif francia nyelvű I. eklogáját és Spenser angol versét (116), valamint Daniel von Czepko *Corydon* című német pásztorregényét (123) idézi. Látható, hogy a szerző nemcsak Calpurnius verseit ismeri alaposan, hanem a későbbi bukolikus irodalomban is otthonosan mozog.

A könyv szerkezete átlátható, a fejezetbeosztás érthető. Simon precízen, választékosan fogalmaz, a szöveg olykor kifejezetten olvasmányos. Az eklogák elemzésének olvasásakor egyúttal a rájuk vonatkozó nemzetközi szakirodalom főbb meglátásait is megismerjük. Ezekkel Simon egyes esetekben vitatkozik, más esetekben elfogadja a kutatók érveit. A szerző szakirodalmi ismeretei szélesek, alaposak, a könyvet mégsem mások elméleteinek ismertetése tölti ki, hanem a szerző saját kutatási eredményeinek a leírása. (Simon német és olasz nyelvű írásait ismeri és idézi is a külföldi szakirodalom.) Calpurnius eklogáit latinul idézi a főszövegben, a lábjegyzetben pedig saját prózai fordításait mellékel. (Egy ekloga esetében tesz kivételt, ahol Szabó Lőrinc műfordítását közli.) Jelen esetben az szól a prózai fordítás közzététele mellett, hogy – ismertetés, elemzés közben – ez a változat tudja pontosabban, szabatosabban ismertté tenni a szöveget a latinul nem tudó olvasó számára. (Egyúttal azt is jelzi a költői vénával ellátott „filoszok” számára, hogy komoly igény mutatkozik Calpurnius-műfordítások elkészítésére is!)

Calpurnius a pásztori élet aprólékusan részletező, „tárgyszerű” leírására törekedett. Nyelvezetének vizsgálatakor és Vergilius technikájával való összehasonlítása közben Simon maga is finom, precíz megfigyeléseket végez és megállapításokat tesz (különösen a 44–48. lapokon.).

A recenziens örömmel nyugtázza, hogy az *Árkádia* a szükséges esetekben (viszont csak indokolt terjedelemben) Vergilius, Ovidius költeményeiből is idéz. Theokritosz mellett ők azok

a klasszikus előképek, akik Calpurnius gondolatvilágának, nyelvezetének, imitációs technikájának megértéséhez elengedhetetlenül szükségesek. Ovidius fontosságáról a korábbi szakirodalom alig írt. Simon viszont számos erős érveléssel támasztja alá Ovidius Calpurniusra gyakorolt közvetlen és jelentős hatását. Bár Theokritosz szerepére számos alkalommal utal Simon, kevés alkalommal idézi. Tőle talán több szövegszerű idézetet is „elbírt volna” az egyébként jól szerkesztett kötet.

A kötet borítóján található, a mű hangulatához harmonikusan illeszkedő kép id. Markó Károly *Az Aqua Nera Róma közelében* című festményének a reprodukciója. A könyvben leírtak könnyebb átlátását megkönnyítette volna egy melléklet, amely a kötetben gyakran idézett szerzők, tehát Theokritosz, Vergilius, Ovidius és Calpurnius említett szöveghelyeinek mutatóját tartalmazta volna. Ennek hiányát ellensúlyozza, hogy Simon az egyes eklogák elemzését átláthatóan, világosan végzi el, és hogy a fejezetek gondolatmenete követhető, ezért egy-egy szerkezeti egységen belül könnyen meg tudjuk találni az említett auctorokat, szöveghelyeket.

Bukolikus költészet, pásztori versek vonatkozásában Simon színvonalas könyve nem „el-szigelt” alkotás a jelenlegi hazai könyvpiacra. *Az Aranykor – Árkádia, Jelentés és irodalmi hagyományozódás* című kötet (szerk. Kroó Katalin és Ferenczi Attila, Budapest, L'Harmattan, 2007) az aranykor-mítosz és a (mesés) Árkádia viszonyát, kapcsolatát elemző írásokat tartalmaz, nemcsak az antik, hanem más későbbi európai irodalmakra is koncentrálna. (A szerzők között Simon L. Zoltán is szerepel.) Csehy Zoltán az *Amalthea szarva*, Száz itáliai humanista költő című antológiájában (Pozsony, Kalligram, 2012) bőségesen szerepeltet bukolikus anyagot. A legutóbbi hazai ókortudományi konferenciák és neolatin irodalommal foglalkozó ülészakok programjára visszatekintve szintén megállapítható, hogy számos komoly kutató foglalkozik latin nyelvű bukolikus költészettel.

Simon Lajos Zoltán *Árkádia*-ja nemcsak a témaválasztás miatt érdemel tehát komoly figyelmet. Fő erényei, hogy 1) egy kötetben közli mind a hét ekloga elemzését, 2) feltárja Calpur-

nius bukolikus költészetének előzményeit, előképeit, 3) az imitációk, allúziók elemzése, ismeretése révén rálátást nyújt Calpurnius verselési technikájára, 4) a költő és patrónusa közötti kapcsolat elemzésével bepillantást enged Calpurnius egzisztenciális körülményeire, problémáira, 5) Calpurnius költői tevékenységét elhelyezi a Nero-kori irodalmi és politikai életben, 6) részletesen bemutatja a költő eklogáinak későbbi (középkori, újkori) szerzők műveiben tapasztalható hatását. Az utóbbi szempont fontosságát jól mutatja, hogy Calpurnius verseinek továbbélését alig-alig kutatták korábban. Simon Lajos Zoltán Calpurnius középkori és humanista hatástörténetére vonatkozóan – bár régóta kutatja rendszeresen a témát – csak három(!) korábbi szakirodalmi tétel nyomára tudott bukkani (7. lap, 2. jegyzet)!

EKLER PÉTER

Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami vol. I, 8: Iulius Exclusus, ed. Silvana Seidel Menchi (1–299); De civilitate morum puerilium, ed. Franz Bierlaire (299–343); Conflictus Thaliae et Barbariei, ed. René Hoven † (369–419), Leiden–Boston, Brill, 2013.

Immár félévezredesek a *Iulius Exclusus* szerzősége körüli kételyek, amelyek megnyugtató rendezésére az erasmusi életmű kritikai kiadásának legújabb darabja vállalkozott. Sokan sokfélét írtak azóta Erasmus szerzősége mellett és ellen, sokan vélték megtalálni az igazi, nem erasmusi szerzőt, és sokan érveltek amellett is, hogy bármennyire nem ismerte el a mester soha sem sajátjának e botrányos dialógust, mégis minden külső és belső jegyében kitörölhetetlenül az ő keze nyomát viseli. E számos különböző vélemény, állásfoglalás végül már a lényegyet is elfedte az egyszeri vagy egyszerű, tudatlan, ám tudásra szomjazó olvasó előtt, nevezetesen: igazi kritikai kiadása a műnek egészen mostanáig nem létezett, még akkor sem, ha a Wallace K. Ferguson által jegyzett 1933-as *editio* (*Erasmi opuscula, A supplement to the Opera Omnia*, ed. Wallace K. Ferguson, The Hague, Nijhoff, 1933.) az egyik legkorábbi és leghibátlanabb nyomtatványt vette is alapjául. Örülhetünk te-

hát, hiszen végre van egy valóban kritikai igényű szövegünk, amelynek létrejötte önmagában mérföldkő a kutatásban, és talán még megérjük azt is, hogy a szakirodalomban eddig éppen a szerzőség körüli bizonytalanságok miatt meglehetősen marginalizált helyzetben lévő mű végre elfoglalja méltó helyét a neolatin irodalomtörténetben. Saját, a nyugat-európai Erasmus-kutatáshoz viszonyított marginális pozíciókból nézve a dolgot ennyit mindenképpen megtehetünk, ám mielőtt a kiadvány részletes ismertetésére rátérnék, fontosnak tartom, hogy a magyar *Iulius Exclusus*-recepciónak a periférián is periférikus helyzetéről írjak néhány sort.

Szerencse vagy szerencsétlenség ugyanis, hogy éppen tavaly, tehát a tárgyunkat képező kiadással egyidőben látott napvilágot egy vékony füzetecske magyarul, *Rotterdami Erasmus, A mennyből kizárt Gyula pápa* címmel (Székesfehérvár, 2013). Vető Éva fordításához a kiadás kezdeményezője és motorja, Barlay Ö. Szabolcs írt néhány oldalas bevezetőt, amelyet ő maga is csupán *Tájékoztató*-nak nevez. (A könyv magánkiadásban jelent meg, elérhető itt is: http://www.ppek.hu/konyvek/Rotterdami_Erasmus_A_mennybol_kizart_Gyula_papa_1.pdf). E rövid szöveg – a fordításban előforduló számos, és időnként súlyos tévedésről itt most talán ne is essék szó – felületes tájékozódásnak talán még meg is felelne, ám az, hogy tényként kezel bizonyos kronológiai vagy kiadástörténeti hipotéziseket, és lényegében egy, a saját Erasmus-képhez illeszkedő háttérrel igyekszik kreálni a közölt dialógushoz, bármilyen jó szándékkal tegye is ezt, mindenképpen korrigálandó. Egy példa a tárgyi tévedésre: az ominózus F. A. F. monogram Barlay állítása ellenére nem szerepel a dialógus legkorábbi fennmaradt, bázeli kéziratának címlapján. Sajnos hasonló felületességtől a *Iulius*-kérdésről tudományos értelemben a magyar szakirodalomban eddig egyedülként publikáló (és általam egyébként nagyra becsült, egykori szegedi kollégám) Simon József 1999-es, *ItK*-ban megjelent cikke sem mentes (*Humanista szatíra és deákos klasszicizmus, Kovács Ferenc Julius exclusus e coelis-fordítása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999, 449–467). Annak

dacára, hogy magyarul első ízben tesz kísérletet arra, hogy az eredeti dialógus körüli elméleteket, bizonytalanságokat összefoglalja (a cikk fő témája egyébként Kovács Ferenc 1800-as évek elején keletkezett, kéziratban maradt magyar fordítása), ezt annyi hibával teszi, hogy a zavart – ha lehet – csak növeli. A cikk e részének alapvető hibája ugyanis, hogy a szerző egyszerűen nem tájékozódott megfelelően, és Barlay fenti metódusához hasonlóan, néhány jól kidolgozott hipotézist fogad el tényként, anélkül, hogy az esetleges ellenvéleménynek teret vagy időt szentelne: ilyen például Seneca Claudius-szátírájának a *Iulius Exclusus*ra gyakorolt hatásának kérdése, vagy ilyen a kiadástörténeti összefoglalása, amelyet alapvetően Carl Stange 1937-es monográfiája alapján igyekszik rekonstruálni. Hogy mennyire megbízhatóan, arra legyen elegendő adalék, hogy még azt sem ismeri fel, hogy a göttingeni egyháztörténész művének alapvető állítása az (ahogyan egyébként már a címéből is sejthető: *Erasmus und Iulius II. Eine Legende*, Berlin, 1937), hogy *nem* Erasmus a dialógus szerzője („A századelő nagy Erasmus-kutatóinak véleményét összegezve Stange Erasmus szerzőségét végérvényesen bizonyítottnak veszi.” SIMON József 1999, i. m. 455–456.).

Hasonló csapdába e recenzio szerzője nem szeretne esni, bár kétségtelen, hogy ha ez sikerül, az inkább a bemutatott mű érdeme, semmint a sajátja lesz.

Az Opera Omnia sorozat 1969 óta fut, mára az erasmusi életmű igen tekintélyes részét sikerült kiadniuk, lényegében „csak” a Biblia-parafrázisok és az *Annotationes* néhány kötete hiányzik a sorból. A kiadások színvonala óhatatlanul változó, de az idő előrehaladtával mindenképpen javuló tendenciát mutat. A legfrissebb kötetben a *Iulius* mellett két kisebb opusculum jelent meg. A magyarországi vonatkozásokat sem nélkülöző rövid „illemtan”, a *De civilitate morum puerilium*, a hatvanas évek végén a *Colloquiáról* két monográfiát is író liège-i professzor, Franz Bierlaire szerkesztésében, valamint egy talányos és (Erasmusnál ez nagy szó!) 1684-ig kéziratban maradt „iskoladráma”, a *Conflictus Thaliae et Barbariei*, az időközben elhunyt René Hoven kiadásában. Ők ketten (Jean-Claude

Margolin mellett) az Opera Omnia sorozat *Colloquia*-kötetének szerkesztésében is közreműködtek annak idején, e mostani kötetbeli szerepeltetésük pedig már önmagában jelzésértékű lehet arra nézvést, hogy a *Iulius*, lévén maga is egy dialógus, aligha választható el a többi erasmusi dialógustól. Ennek kétségek nélküli bizonyítása volt a feladat, amely a *Iulius* kritikai szövegét szerkesztő és bevezetéssel ellátó, az Erasmus-filológiában már eddig is szép eredményeket elért, Pisában, Bázelen és Oxfordban is működő professzorasszonyra, Silvana Seidel Menchire várt.

A feladat elvégzéséhez Seidel Menchi egy teljesen korszerűtlen módszert választott: a kritikai szöveg kiadását tekintette elsődlegesnek, amelyhez összegyűjtötte az összes ma ismert, 1517 és 1536 (tehát Erasmus halála) között kiadott nyomtatványt, és ezeket összevetette a rendelkezésre álló korai kéziratokkal. Az összesen négy kézirat, valamint tizennégy nyomtatvány kollacionálásának eredménye egy jegyzetapparátussal együtt hetvenoldalnyi kritikai szöveg. Mellékterméke pedig az e szöveg elé illesztett, kétszázhusz oldalas bevezetés lett, amelyben – a kiadó szándéka szerint – az erasmusi szerzőség egy jól felvázolt, szigorúan az ismert vagy kikövetkeztethető tények talaján maradó, hipotetikus magasságokba lehetőség szerint nem emelkedő kiadástörténet kíséretében végérvényesen és megnyugtatóan bizonyítást nyer.

A dialógus e szerint, megerősítve az erasmusi szerzőség mellett érvelők eddigi eredményeit is, valamikor 1514 elején keletkezhetett Cambridge-ben. Legalább kettő autográf változata volt: egy korábbi, tökéletlenebb Angliában, amelyet Thomas Lupseten keresztül csak 1516-ban küld el Morus Brüsszelbe Erasmusnak, illetve egy másik, amelyet ezzel majdnem egyidőben Bonifacius Amerbach Bázelen lemásolt magának. Ez utóbbi a stemmában (ω)-val jelölt ősváltozat, amelyen az összes későbbi kiadás alapszik, és amelynek bizonyosan léteztek egyéb kéziratok másolatai is, ugyanis a művet Erasmus kezdetben kizárólag bizalmas körben, de maga terjesztette, ahogyan erről például büszkeségét nem titkolva barátjának, Morusnak is beszámol egy 1517-es levelében. A Bonifacius

Amerbach által 1516 augusztusában készített teljes, valamint a testvére Bruno által ugyanakkor elkezdett, de félbehagyott másolatok a legkorábbi, és az eredetihez legközelebb álló változataink. Seidel Menchi ezeket választotta a kritikai szöveg alapjául. Nagyon valószínűnek látszik az is, hogy az első nyomtatott kiadás (a bizonyos F. A. F. monogrammal), amelynek helyét és idejét Seidel Menchi Mainzba és 1517-re teszi, még Erasmus tudtával és Hutten közreműködésével valósult meg, és ugyanarra az Amerbach-fivérek által látott és lemásolt ösváltozatra megy vissza. Hutten ebből politikai okokból kihagyott ugyan néhány I. Miksát hátrányosan érintő félmondatot, de egyéb tekintetben, a különböző helyeken található félreolvasások miatt, e kettő (illetve kettő és fél) szöveg alapján jól rekonstruálható az eredeti, amelyhez a későbbi kiadások, és az ezeket részben már felhasználó, sőt kollacionáló egyéb kéziratok további értékes adalékokat nyújtanak.

Az önmagában tiszteletet parancsoló filológiai teljesítmény egyik fontos hozadéka, hogy kétség nélkül tisztázza a kéziratok és nyomtatványok korai cirkulációját. Erre építve tud felszámolni olyan meggyökeresedett hipotéziseket, mint például a Frobenius-féle kiadás kérdését (ilyen nem volt – amit annak vélték az egy 1536-os wittenbergi munka), illetve e biztos textológiai alapon tud aztán olyan kontextuális kérdésekre bonyolódni, amelyek a mű háttéréhez és keletkezés-történetéhez szolgáltatnak további információkat.

Mindezt a szerkesztő a tulajdonképpen elvégzett munkához képest fordított sorrendben írja le. A két részre osztott bevezető első, általános részében először egy kutatástörténeti összefoglalását adja a kérdésnek, nem rejtve véka alá sokszor súlyos módszertani kifogásait (pl. az erasmusi nem-szerzőség kérdésének legutóbbi, monumentális feldolgozása kapcsán, vö. FABISCH, Peter, *Iulius Exclusus e coelis. Motive und Tendenzen gallikanischer und bibelhumanistischer Papstkritik im Umfeld des Erasmus*, Münster, Aschendorff Verlag, 2008), de ismeretve a fő érveket és érvrendszereket pro és kontra. Másodsor: részletesen bemutatja a keletkezéstörténetet, a kéziratok és nyomtatvá-

nyok lehetséges és lenyomozható áramlását. Harmadszor: nem kevésbé részletesen leírja a mű megállapítható forrásait és irodalmi kontextusát, a klasszikusoktól a zsinati jegyzőkönyveken át a politikai pamfletirodalomig. Negyedszer: kísérletet tesz arra, hogy az erasmusi életműben elhelyezve választ keressen a kérdésre, miért nem ismerhette el nyíltan a sajátjának sohasem, illetve vannak-e nyomai annak, hogy ezt mégis megtette zárt körben. Végül pedig – ötödször – a hatástörténetet körvonalazza, aláhúзва a dialógus eddig talán nem kellőképpen felismert jelentőségét a pápa-antikrisztus gondolatkör protestáns polemikus irodalomban történt kialakulásában, valamint egy kései, 1570-es évekből származó példán keresztül a szöveg folklorizálódásának egy érdekes, itáliai példáját is felvilantja. E rendkívül invenciózus, részletgazdag és sokszor kifejezetten izgalmas elemzést követi a bevezetés szárazabb, filológiai része: az utolsó nyolcvan oldalon részletes leírását találjuk valamennyi Seidel Menchi által tanulmányozott kéziratnak és nyomtatványnak, leírja a külső és belső jellegzetességeiket, textológiai, grammatikai, stilisztikai sajátosságait, egymáshoz viszonyított helyzetüket – munkájának ez a tulajdonképpeni biztos alapja.

Méltó koronája e hosszú bevezetésnek a szöveg. A bőséges tárgyi jegyzetekben leszűrve, vagy kibontva kapjuk meg mindazt, amit a bevezetésben részletesen vagy csak utalás-szinten olvashattunk. A jegyzetek – ahogyan ez már a sorozat utóbbi években kiadott darabjainál megszokott – túllépik a lábjegyzet kereteit, és lényegében a szöveg mellett, a páratlan oldalon találhatóak.

Seidel Menchi legnagyobb invenciója azonban véleményem szerint nem ez a biztosan még sokáig etalonnak számító szövegrekonstrukció (amely abban az esetben természetesen borulhat, amennyiben egy eddig ismeretlen, korai szövegváltozat előkerül), hanem az a mód, ahogyan a művet az erasmusi életműben nem csupán elhelyezi, hanem központi jelentőségét is sejteti, miközben tökéletesen tisztában van azzal az akár erkölcsi értelemben is vett dilemmával, hogy ezzel szembemegy a szerző tulajdonképpeni akaratával.

De melyik akaratával? Hiszen a mű születése egy tudatos tett eredménye volt (húzza alá ő maga), mégpedig egy olyan tetté, amely minden ellenkező híresztelés dacára valóban egy remekművet eredményezett, és mindezt úgy, hogy eközben az ún. intellektuális szabadságnak az addig soha nem ismert magaslataira hágott. Ez az, amit a kortársak is láttak benne, amivel ténylegesen meg tudott ágyazni a reformációnak (Luther például elkezdte németre fordítani, illetve Hutten emlékezetes szakításuk idején ezért vádolja korábbi mesterét árulással), mert sokkal szélesebb körben tudott hatni, mint ahogyan azt szerzője eredetileg akarta. Az a Seidel Menchi által kétszintű kommunikációs stratégiának nevezett modell ugyanis, amelyet Erasmus oly sikerrel alkalmazott írásaiban az 1510-es évek közepén, lényegében Luther fellépésével megbukott. A nyílt kommunikációt a német ragadta magához, aki nem tett ilyen különbséget, amivel viszont a zárt kör további fenntartása is értelmetlenné vált: a populizmus győzött az elitizmus felett. Erasmus az eset tanulságait a *Lingua* című értekezésében (1524) vont le. Amit a *Balgaság dicséretében* még oly magabiztosan kifigurázott, vagyis „sapientium sunt duae illae linguae ... quarum altera verum dicunt, altera quae pro tempore iudicant oportuna”, azt ebben a művében már követendő gyakorlatként írta le. A *Iulius*szal borotvaéles fegyvert adott Luther és lényegében évszázadokra szólóan nem csupán a pápai hatalom, hanem mindennemű tekintély ellen a szavát felemelni kész mozgalom kezébe. E borotvaéles penge adott esetben a saját fejét is lecsaphatta volna, de hogy a történelemben és irodalomtörténetben ténylegesen hányan, hogyan és mire használták is fel, ahogyan arra Seidel Menchi is figyelmeztet, az valójában még megadatlan kérdés.

A kötet tehát véleményem szerint valóban korszakos jelentőségű: nem csupán módszerben példaértékű, de eredményei végre ösztönzést adhatnak az Erasmus-recepció eddig elhanyagolt vagy bizonytalan területeinek a kutatásához, amelyek magyarországi elindításához is bőven találhatunk témákat. Elég, ha a hazai irodalomtörténetben már eddig is pedzegetett, ám részletesen soha fel nem dolgozott kapcsolat-

ra gondolunk a *Balassa-komédia* és a *Iulius Exklus* között. A módszer és a példa mindenestre adott.

PETNEHÁZI GÁBOR

Csepregi Zoltán, A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján, Budapest, Balassi Kiadó, 2013, 560 p. (Humanizmus és reformáció, 34)

Csepregi Zoltán új – 2014-ben Klaniczay-díjjal jutalmazott – monográfiája nagyszerű, egyszerűsmind zavarba ejtő könyv. A recenziens – a mű alapos tanulmányozása után – nemigen tehet mást, mint hogy megkísérli mederbe terelni lelkesedését, amit a terjedelmes opus módszertani, filológiai és tudományetikai értékei fölött érez.

Már előljáróban kijelenthető, hogy a magyarországi reformáció kezdeti szakaszáról aligha született még ennél problémaérzékenyebb, részletgazdagabb, sokrétűbb elemzés. Ugyanakkor az egyszerű könyvolvasó azt is kénytelen bevallani, hogy a mű megközelítése, befogadása – a példás (jelentős részben könyvészeti, könyvtörténeti jellegű) szakirodalmi apparátus, valamint a pazar táblázat- és szöveggyűjtemény ellenére – nem könnyű dolog. Meglepően nagy az a tudás és felkészültség, amelyet a szerző virtuális olvasójától feltétlenül elvár. A könyv eltekint a kor és a tárgy átfogó ismertetéséről, jószerűen a szakirodalomra is csak ott és akkor utal, ha attól eltérő, vagy azt kibővítő érvt vagy adatot közöl. Mindez semmit sem von le a mű értékéből, sőt, pedagógiaileg helyeslendő is, hiszen folytonos tanulásra, tájékozódásra ösztönöz.

Példaképp megemlíthető itt a magyar történelemben nevezetes szerepet játszó Brandenburgi György ögróf, II. Lajos király nevelője, akit a magyar egyháztörténeti hagyomány folyamatosan kapcsolatba hozott a reformáció hazai elterjedésével. Csepregi Zoltán nagyon sok ponton módosítja, árnyalja, illetve cáfolja az ögróf reformátori ténykedésére vonatkozó vélekedéseket és legendákat. Oly sokszor tér vissza Brandenburgi Györgyhez, hogy már-már olybá tűnik, ő a könyv főszereplője. Ennek ellenére a monográfia nem rajzol kerek képet még

az őgróf magyarországi működéséről sem. Az értekezés gondolatmenetének pontos követéséhez tehát nem árt a nagy (természetesen német) reformációtörténeti lexikonok után nyúlni, noha sejthető, hogy a szerző műhelyében már szinte készen áll egy teljes Brandenburgi György-monográfia anyaga. Hasonló a helyzet a könyv kevésbé fontos szereplőivel, a magyar művelődéstörténet által alig számon tartott korai reformátorokkal: az ő párhuzamos életrajzaikból is csak a vadonatúj vonatkozások kapnak itt helyet. Jellemző és logikus módon azok „járnak jól” közülük (például Andreas Fischer vagy Georg Leudischit), akikről Csepregi kutatásai előtt vajmi keveset, és rendszerint azt is rossz-szul lehetett tudni. Tovább nehezíti a kötet reformációs puzzle-jának kirakását az a roppant mennyiségű nemzetközi és magyar névanyag, amely csupán az argumentációban jelenik meg.

Az adatbőség relatív egyenetlensége azonban semmiképp sem eredményez zavart. Az összkép töredékességéért mindenképp kárpótol a gondolat és a mondandó minősége és mélysége. Az éles, de széles perspektívájú látásmód természetes előfeltétele a szellemi nyitottság, az európai történetírói iskolák fölényes ismerte és az erős teológiai vértet. Mindehhez járulnak a masszív, klasszikus tárgyátörténeti alapismeretek. A szerző szemlátomást fejből tudja idézni a *Weimarer Lutherausgabe* és a *Corpus Reformatorum* köteteit, és ezt szelíd következetességgel alkalmasint másoktól is megköveteli.

Csepregi Zoltán nemcsak új, folyamatosan kiszélesedő forrásalapon dolgozik, hanem a megszokottól eltérő látószögből tekinti át a magyarországi reformáció kezdeteinek történetét. Az egész művet összefogja a reformáció következetesen végigvitt nyelvi megközelítése, amit a könyv címe is jelez: *A reformáció nyelve*. Tévedések elkerülése végett érdemes leszögezni: nem nyelvészeti, nem is irodalomtörténeti értelemben vett szövegkutatásról van itt szó elsősorban, hanem a megújuló vallási identitást tükröző sajátos nyelvhasználat vizsgálatáról. Messzemenő jelentősége lehet annak, ha a reformációt nyelvi eseményként értelmezzük, vagyis a szó erejében próbáljuk megragadni lényegét. A spekulatív ész tálcán kínálja a vá-

laszt arra a kérdésre, hogy miért kezdtek el az emberek 'másként gondolkodni' a vallás dolga-iról a 16. században. A tapasztalat viszont azt mutatja meg, hogy miként kezdtek el (a gondolatokat és a tetteket megelőzően) 'másként beszélni'. Csepregi Zoltán a tapasztalatra és a szóra helyezi a hangsúlyt. Tudományos alapelv és mélyen átélte lutheri gondolat ez, hiszen – Gerhard Ebelinget idézi itt a szerző – Luther „sem tett egyebet, mint hogy igyekezett az igét szóhoz juttatni” (22).

A nyelvi események értelmezésén túlmenően a kötet történetírói módszerének legfontosabb és leginkább karakteres vonásai a szabad mozgás a történeti és földrajzi térben, a társadalomtörténeti érzékenység, a nagy ívű reformációtörténeti narratívák kritikája, a célulvű egyháztörténeti tradíciók felülvizsgálata, valamint a nemzeti és felekezeti elfogultság elutasítása. Ez a szemléleti háló elég széles és erős ahhoz, hogy megtartsa a korai magyar reformációtörténet egész problematikáját. Eltekintve a könyv részletes ismertetésétől, megjegyzéseimet, kérdéseimet nem a fejezetek egymásutánjában, hanem a most felsorolt történetírói erények sorrendjében csoportosítom.

A nemzetközi és magyar reformáció jellegzetes „szó-eseményei” utáni nyomozás eredményeiről rendkívül izgalmas beszámolókat olvashatunk a könyv több fejezetében is. A legmeggyőzőbb és leginkább egyértelmű, általános nyelvi jelenség az evangéliumi mozgalom levelezésében a reformáció nyomjelzőjeként megjelenő apostoli üdvözlés ('gratiam et pacem') (38–52). A táblázatba foglalt adatgyűjtemény (1–3. táblázat) tanúsága szerint ez a formula egy csoportba gyűjti mindazokat a különböző hitelvű reformátorokat (pl. Luthert, Melancthon, Münzert, Hubmaiert, Karlstadt, Zwinglit és magyarországi híveiket, partnereiket), akik szembefordultak Rómával. Az apostoli üdvözlés formulája egyszersmind el is választja őket az erasmista humanistáktól és a régi hit védelmezőitől. A vizsgálat a többi közt irodalomtörténeti eredményt is hozott: ennek alapján is cáfolható az a fel-felbukkanó vélekedés, hogy az erasmista Sylvester János az idők során protestáns lett.

Más reformációs nyelvi események kapcsán viszont bizonytalanság és változékonyság mutatkozik a szavak egykorú jelentésében, használati módjában. Ilyenek például a Mária királyné Brandenburgi Albrethez írt levelében felbukkanó 'frum', 'frumkait' (fromm, Frömmigkeit) szavak. Kitűnő mikrofilológiai elemzéssel bizonyítja be a könyv azt, hogy ez a szó eredetileg a polgári tisztesség, mondjuk a párbajképesség jelzésére szolgált. Luther reformatori megigazulás-tanában vált az evangéliumi 'iustus', 'iustitia' kifejezőjévé, mégpedig a görög 'dikaiois' (igazságos, igaz) pontos fordításaként. Csak egy második lépcsőben (Melanchthonnál, Bucernél) kapta meg ez a német szó a mai 'kegyes, kegyesség' jelentését. Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy különösképpen, de nem meglepő módon mindkét szójelentés benne van a fogalom gyökerét képező bibliai héber 'zadik', 'zedek', 'z'dakah' szavak eredeti jelentéskörében. Az új-testamentumi 'dikaiois' egyértelműen erre a héber szóra utal. A 'zadik' tehát igazságos, egyenlő mértékkel mér, igaz ember, és egyúttal szeretetreméltó és kegyes is, azaz 'haszid'.

Másféle bűjőcskát játszanak az evangéliumi kommunikáció azon szavai, amelyeket a 16. századi beszédhasználók tudatosan töltenek meg új és új jelentésekkel. A katolikus szertartásokra vonatkozó lutheri 'affenspiel' szó (majomkodás, majomparádé) fokozatosan radikalizálódott a reformáció nyelvében: „Münzernél már a Szentírás és a keresztség is a »majomparádé« kategóriájába tartozik” – írja Csepregi. Magyarországi kontextusban, a bártfai Wolfgang Schustelnél ilyenformán nehezen dönthető el, hogy az 'affenspiel' szó felbukkanása lehet-e az anabaptizmus nyomjelzője. A monográfia mikroelemzése azt bizonyítja, hogy nem. Itt tehát egy „előreremutató” nyelvi esemény megtörténte kérdőjeleződik meg. Ugyanez a helyzet Honterus 'reformatio'-fogalmával, amely egy késő középkori terminus aktualizálása, és nincs köze a század végén, a második reformáció idején kikristályosodó „modern” reformáció-elképzeléshez (270–286). Más, hasonló, de fordított irányba, „hátrafelé” mutató jelenség az erasmista kifejezések beépülése a reformátorok nyelvébe. Hajlok rá, hogy nyomatékosítsam

azt, hogy Dévai Mátyás Erasmus nyelvén szólal meg, amikor a szerzetesbarátok üres szócséplését 'battologia'-ként emlegeti, vagy amikor a görög 'metanoiein' (Mt 3,2) (= megtérni, észre térni) szót a Vulgátával szemben ('poenitentiam agite') a 'resipiscite' (= térjetek belátásra) kifejezéssel értelmezi (305). Fontos meglátunk tehát, hogy mind az előre-, mind a hátralepő nyelvi események egy meglévő konszenzusra utalva kívántak új konszenzust teremteni. Hiszen – például – amikor az angol puritánok hadat üzentek az anglikán egyházban szokásos térdhajtásnak, az oltároknak és a „bálványozás” egyéb megnyilvánulásainak, mindig ugyanarra a cáfolhatatlan konszenzusra hivatkoztak: „Hát nem protestáns ország Anglia?” A teremő (filológusi) képzelet sokszor hajlamos ezt a folyamatot a jövő felől szemlélni, összezavarva a helyeket, az időket és a személyeket. A könyv ebben a kuszaságban kíván rendet rakni – az eredeti források kritikai elemzésével. Végső soron csak a tágabb kontextus szabhatja meg a reformatori nyelv szavainak valós, személyhez és időhöz köthető jelentéseit. Ezek a kontextusok azonban sokszor manipuláltak. Olykor a kései hagyomány, máskor maga a nyelvhasználó öncenzúrája a ludas ebben – hangoztatja a szerző. Kérdés, hogyan minimalizálható a félrehallás, a félreolvasás veszélye? További kérdés, hogy a reformáció nyelvének változásai tekinthetők-e a felekezeti képződés 'egyértelmű' jelének?

Nemcsak a szavak, hanem maguk a korai reformátorok is gyakran bűjőcskajátékot játszottak, különösen abban az észak-magyarországi térségben, ahol a könyv szereplőinek többsége tevékenykedett. A manapság sokat emlegetett többszörös identitás fogalmáról van itt szó, amely nélkül a magyarországi városok reformációjáról beszélni is alig lehet. A kötet nemcsak a politikai nemzetfogalom kérdéseire, hanem is csupán a hungarus-problematikához szól hozzá érdemben, hanem sokkal tovább megy: megalakítja a hazai protestantizmus első évtizedeinek 'Sitz im Leben'-jét. A VII. fejezet (*Hol a határ? Jószozsédsági kapcsolatok*) kitűnő példákat sorakoztat fel arra, hogy a magyarországi protestáns értelmiség folyamatos mozgásban volt,

nemcsak a 'peregrinatio academica' jól ismert útvonalain, hanem a szomszédos területekkel folytatott sűrű „kishatárforgalomban” is. És itt nem a meglehetősen steril, úgynevezett kulturális és szellemi cserefolyamatokra gondolok. Sokkal inkább arra az egykor természetes, de ma már furcsa tényre, hogy az észak-magyarországi városok egyszerre tartoztak (politikai értelemben) a Magyar Királysághoz és (gazdasági, szellemi, nyelvi vonatkozásban) a szomszédos morva és sziléziai központokhoz. Az élénk „kádercsere-forgalom” ellenére sem beszélhetünk a reformáció folyamatos terjedéséről. Az innen oda, vagy onnan ide, mindenestre a szomszédból érkező prédikátorokat sokszor bizalmatlanul fogadták. A gazdasági, társadalmi érdek hol túl lassúnak, hol pedig éppen túl gyorsnak ítélte a változást. Jellemző az, ahogyan a Duna völgyéből Morvaiglóra került Paulus Speratus térítőmunkáját fogadták a városbeliek: „evangelium ide vagy oda ('evangelium hin, evangelium her') meg akarjuk tartani a király kegyét” (132).

Társadalomtörténeti érzékenységen nem valamiféle „vallásos köntösbe” bújtatott, szociális értelmű elkötelezettséget értek. A szerző reformációtörténeti modellje lefelé szélesedő piramishoz hasonlítható, és a könyv ennek a piramisnak az alsó(bb) szintjeit kutatja. A reformáció társadalmának alaprétégét sok más kutatóhoz hasonlóan ő is bonyolultnak véli, felfogásmódja sokban közel áll Péter Katalinéhoz, aki egyik cikkének címében mondja ki, hogy: *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*. Csepregi azonban nem tartja átláthatatlannak a reformáció társadalmának sokrétű alapszövetét (17).

Abban viszont nem hisz a szerző, hogy létezhet olyan egyedül üdvözítő képlet, amely a reformációtörténet valamennyi feladványát segíthet megoldani. A könyvben mindenütt fellelhető a nagy ívű reformációtörténeti narratívák kritikája: ilyen narratíva például a patrónusok hatását túldimenzionáló, személyiségközpontú megközelítés, illetve az úgynevezett ferences reformáció vagy a mezővárosi reformáció teóriája. Figyelemreméltó viszont az óvatosság és megfontoltság, amellyel a könyv kritikát gyakorol a tévesnek vélt, avagy túlhajtott

nézetek felett. Nagy körültekintéssel kezeli a mű a manapság rendkívül népszerű, sokszor túlhajtott konfesszionalizmus-elméleteket, de mindenben igyekszik meglátni a jót és hasznosíthatót. Példaként említhető Csepreginek a ferences reformációval szembeni attitűdje. Ezt érzi a leginkább cáfolható, legelavultabb koncepciónak. Mégsem tartja megalapozottnak az elmélet új keletű, totális tagadását, és maga hoz fel olyan érveket, melyek, korlátozottan bár, de esélyt adnak ennek a kiüresedőben lévő teóriának is.

A legtöbb rokonszenvvel talán a Bernd Moeller nevével fémjelzett városkutatásokhoz és a városi reformációval kapcsolatos elgondolásokhoz fordul a szerző. Érthető, hiszen az általa szemlélt periódusban az evangéliumi mozgalom javarészt az ország városi közösségeiben terjedt: a bányavárosokban, a Szepességben és az erdélyi Szászföldön. A magyarországi reformáció első eseményei tehát a városokban történtek. Ezeknek a városi közösségeknek a kései középkorban kialakult, céhszerű keretek között működő, a céhekkel szoros kapcsolatban álló vallásos szerveződésesei lehetővé tették az új tanelvek gyors behatolását, védelmet nyújtottak a prédikátoroknak. A helyi társadalmi struktúrák, szokások, erőviszonyok viszont nagyban megszabták, és sokszor rövide is zárták a reformáció folyamatát. Jó példával szolgálnak erre a felföldi és erdélyi templombelső átalakulását nyomon követő elemzések, amelyek a legújabb művészettörténeti eredményeket is hasznosítják. Ezt az együttműködést tovább lehetne folytatni, mert komoly továbblépésre adhat lehetőséget mind az egyháztörténet, mind a művészetkutatás számára.

Két „szélsőséges” esetet említek meg most itt. Az egyik Johannes Henckel löcsei oltárállításá védőszentjeinek, a négy János nevű szentnek, valamint a nem kanonizált Jean de Gersonnak, az erasmista humanizmus középkori előfutárának tekintett párizsi teológusnak, Henckel személyes példaképének (73–74). A (humanista könyvtáráról is híres) löcsei plébános kegyes alapítványa a szentkultusz erasmianus változatát reprezentálta, melyben az ereklyéről az 'exemplum'-ra, a morális példára és 'imitatio'-ra helyeződik a hangsúly. A gesztus akár

úgy is értelmezhető, hogy „társadalmi tulajdonba vette” a szentek által „birtokolt” javakat és jogosítványokat anélkül, hogy a vallási élet külső keretei lényeges torzulást szenvedtek volna. Bárhogyan ítéljük is meg ezt az eraszmita oltáralapítást – akár a középkori előzmények, akár a reformáció felől nézzük –, el kell ismer-ni, hogy jól szemlélteti, mintegy modellezi azt a szisztémát, amelynek hála nem pusztultak el a városi templomok szárnyasoltárai. A másik emblemikus eset a brassói főtemplom részleges „megtisztítása” az oltárképektől Honterus vezetése mellett. A képrombolási láz közepet-te a helyi városi szervezetek és a plébános úgy döntöttek, hogy eltávolítják a képeket, de a főoltárt a helyén hagyják. Reális kompromisszum, vagy az evangélikus gyakorlattól eltérő radikalizmus volt ez? Inkább az előbbi. Annyit – sok egyéb közt – mindenesetre fényesen megmutat Brassó példája, hogy a protestáns képrombolást nem lehet mindig egyértelműen a helvét reformáció számlájára írni.

A célelvű, teleologikus egyháztörténeti tradíciók felülvizsgálatára sok helyütt, de leginkább a mű utolsó (X.) nagy fejezeteiben kerül sor. A reformáció magyarországi tanelveinek, hitvallásainak mindenre kiterjedő elemzése számos rossz egyháztörténeti beidegződést megszüntetnek. Másként látjuk immár a *Confessio Augustan Invariata* és *Variata* hatásmechanizmusait az *Ötvárosi hitvallás* kialakulásának folyamatában, megdőlték a Leonhard Stöckel hitvallás-fogalmazói szerepére vonatkozó tévképzetek, módosult Melanchthon hazai befolyásának kronológiája, és eloszlottak a Dévai Mátyással, a „magyar Lutherrel” kapcsolatos téves hiedelmek is. Ez utóbbiak eloszlátását már id. Révész Imre is célul tűzte ki a 19. században: „Ne vélje azt senki, hogy a reformáció korabeli tanfogalmakról, hitfelekezeti irányokról, színezetéről oly könnyű dolog volna alaposan ítélni. Könnyű igenis akkor, ha valame-lyik egyháztörténelmi vagy dogmatörténelmi kézikönyvet vesszük elő, s abból írjuk ki, hogy a Luther véleménye ez, a Melanchthoné ez, Kálviné ez stb., s úgy argumentálunk aztán jó hiszemmel. De az ilyen eljárás sohasem biztos; mert a dolog természetéből következik az, hogy

minél távolabb vagyunk az eredeti közvetlen forrástól, annál bizonyosabb a tévedés és csalódás.” Ezen a jó úton halad tovább Csepregi, vissza a forrásokhoz. Nem retten meg attól sem, ha meg kell állapítania: Dévai a lélekaluvással kapcsolatban közelkerült az anabaptisták fogalomértelmezéséhez, majd, maga is észlelve ezt, korrigálta nézeteit, és „nyelvet váltott”. A célelvűség kizárásával sikerül tisztáznia a könyvnek – Ritoókné Szalay Ágnessel egyetértésben – Dévai úrvacsoratanának nagy ’crux’-át, a ’media sententia’ kérdését, végképp leszámolva a helvét irányba hajlás teóriájával, kimutatva a fogalom pontos melanchthoni jelentését. Használóképpen tisztázza Dévait a feminista interpretációktól, helyre téve a férfiakat, nőket, gyermekeket egyetlen papi rendbe vonó egyetemes papság reformátori elvét. Alighanem erről énekelt Székshárosi Horvát András is, amikor így szólt: „Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják”.

A nemzeti és felekezeti elfogultság elutasítására olyan gondosan ügyel a szerző, hogy ebbéli igyekezete – egyetlen kivételes ponton – paradox módon újabb elfogultságot szül. Az utolsó fejezetre, a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásról (1562) és a helvét reformáció kezdeteiről szóló fejtegetésre utalok (349–360). A könyv itt Őze Sándornak a végvári reformációról szóló új keletű elgondolásához kapcsolódik, ehhez a koncepcióhoz csatlakozva igyekszik magyarázatot kínálni a 16. század második felében intézményesülő református „magyar vallás” gyors sikerére és az európai modelltől némiképp eltérő, nemzeti sajátosságaira. Őze a protestáns apokaliptikával, az oszmán hódítással szembeni „nemzeti” ellenállással, a vitélző rendnek a mártírsors iránti fogékonyságával, a propugnaculum-gondolattal stb. magyarázza a református felekezetszerveződést, valamint a kettős kiválasztottság helvét irányú tanelvének meghonosodását. Csepregi Zoltán ugyanezt a tanítást a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás teológiai novumaként, rendező elveként értelmezi, elfogadva egyszerűsmind a végvári reformáció teóriáját – a mezővárosi tézissel szemben. Elismerem az elemzés ötletességét, újdonságát és pontosságát – a tétel lényegével mégsem tudok egyetérteni. Job-

bat, helyesebbet nem javasolhatok, de azt hiszem, ezen a dolgon még gondolkodni kell és lehet egy kicsit. Az mindenesetre Csepregi Zoltán magas tudományetikai mércéjét jellemzi, hogy „torzító általánosítása dacára (pl. nyaklő nélkül dobálózik a „kálvinista” jelzővel)” Őze ötletét izgalmasnak és figyelemre méltónak tartja.

Meglehetősen sokat tudunk ma már a végvári társadalomról, és aligha kell itt részletezni, hogy ez a közösség, a „vitélző rend” vallását és nemzetiségét tekintve igencsak heterogén volt: magyarok, németek, délszlávok harcoltak együtt a végeken, természetesen Habsburg fennhatóság alatt. Ráadásul az Őze által csokorba gyűjtött eszmék jó része specifikusan egyetlen felekezethez sem kapcsolható. Azt sem veheti komolyan ma már senki, hogy a ’Türkenfrage’ unalomig emlegetett lutheri fatalizmusának meghaladásához helvét indíttatások kellettek. Tudjuk, hogy az a törökellenes harcra buzdító híres könyv – Magyarai István vitairata –, mely Zrínyi eposzához is forrásul szolgált, éppenséggel evangélikus volt, nem pedig református. Az egri katonák által 1562-ben benyújtott hitvallás tipológiai párhuzamát én nem az Őze Sándor által jelzett háborús, végvári kontextusban látom. Tekintetünket érdemes ismételtelen a hódoltság felé fordítani, oda, ahol éppen ekkor jelentős vallási változások zajlottak. Ott venném föl a kutatás szálát, ahol Esze Tamás 1973-ban írt híres tanulmánya (*Sztárai Gyulán*) elejtette: Sztárai Mihály, a hódoltság reformátora 1563-ban Baranyából Gyulára költözött. Ő maga megmaradt régi evangéliumi hitelvei mellett, baranyai püspöksége azonban helvét irányba fordult. A fordulat pontosan egybeesik az egri hitvallás születésével. A magyarázatot a hódoltsági reformáció további tanulmányozása adhatja meg.

ÁCS PÁL

Album amicorum, Piemiņas albumu kolekcija (16.–19. gs.) Latvija Universitātes Akadēmiskajā bibliotēkā, Rokrakstu katalogs, – Die Stammbücher der Akademischen Bibliothek der Universität Lettlands (16.–19. Jh.), Handschriftenkatalog, Sastādījusi/Zusam

mengestellt von Aija Taimiņa, Riga, LU Akadēmiskais apgāds, 2013, XC, 365 p.

A mai Lettország területe a középkorban, majd a korai újkorban a Dán Királyság, a Német Lovagrend, a Litván Nagyfejedelemség, a Lengyel Királyság, a Svéd Királyság, majd az Orosz Birodalom fennhatósága alá tartozott. A kereszténységet a német lovagrend a maga hatalmi és főként kereskedelmi érdekei mentén terjesztette, és erőltette a terület lakóira. Az ide telepedő német polgárság azonban nem csupán a gazdálkodás terén mutatott példát, hanem az művelődési intézmények kialakítása terén is. A 15. század végére a terület bekapcsolódott az Északi-tenger menti német városok vérkeringésébe, az itteni ifjak már látogatták a nyugat-európai, főként német egyetemeket, eljutottak Itáliába is. A területen kialakult világi, egyházi, és szerzetesi intézmények könyvtárakat alapítottak. A 15. század második feléből már egy humanista könyvtár is ismert. Reinhold Soltrump (Reynoldus Salt-rumpp), a polgármester fia, maga is klerikus lett, a helyi iskolákat befejezve jogot tanult Lipcsében. 1477-ben tért haza Rigába, ahol egy bibliofil kör vette körül. Ő maga amatőr könyvdíszítő volt (illuminátor), saját könyveit illusztrálta. Könyvtárának fennmaradt darabjaiba az 1470-es években német városokban készült rézmetszeteket ragasztott, és ezeket is kifestette (Aija TAIMIŅA, *15. gādsimta metāla griezumā jeb „skrošu” gravīras un Rīgas patricieša Reinholda Soltrumpa grāmatu likteņi = Mākslas Vēsture un Teorija*, 2004, Nr. 2, 5–19).

A protestáns reformáció gyorsan elterjedt Rigában, és ugyanabban az évben, amikor Martin Luther felhívást intézett a német városokhoz, hogy alapítsanak iskolákat, könyvtárakat és nyomdákat, a Rigából elküldött ferences és domonkos rendiek könyvtáira alapozva Európa egyik első közös használatú könyvtárát is megnyitották (*Bibliotheca Rigensis*, 1524). A könyvtár a korai újkorban jelentős állományt halmozott fel, ugyanakkor sajnos többször tűzvész áldozata lett. Az alapító állományból mintegy 500 kötet, köztük 261 ősnymtatvány élte túl az ország viharos történelmét. A 18. században a felvilágosodás eszméi alapján, a korszellem-

nek megfelelően, az „ideális könyvtár” gondolata már rigai képviselőt is tudhatott magáénak (Aija TAIMIŅA, *Ideālas bibliotēkās vizija 18. gs. izskāņa, Kristofa Haberlanda un Johana Kristofa Berensa veltījums sav = Mākslas Vēsture un Teorija*, 2007, Nr. 8, 62–71). A rigai kereskedő, szabadkőműves, a városi könyvtár nagy patrónusa, Johann Christoph Berens (1729–1792) alakította ki ezt az elképzelést, és igyekezett adományaival meg is valósítani. 1792-ben már megjelent a Könyvtár első értékelése is, mégpedig úgy, hogy a terület (Livónia) irodalomtörténetébe helyezte azt el Karl Gottlob Sonntag, lutheránus superintendens (*Beyträge zur Geschichte und Kenntniß der Rigischen, Allen patriotischen Mitbürgern gewidmet*, Riga, Julius Conrad Daniel Müller, 1792).

A könyvtár története és állománya azonban majd csak a 19. század második felében került úgy a szakmai érdeklődés látókörébe, hogy kiadták az alapító dokumentumokat (*Bibliotheksordnung für die Stadtbibliothek zu Riga*, Riga, Müllersche Buchdruckerei, 1879), majd elkezdődött a könyvtár katalógusának tematikus kötetekbe rendezése. Előbb a jogi (*Katalog der Juristischen Abtheilung der Rigaschen Stadtbibliothek*, Bde 1-2, Riga, L. Weyde, 1874–1882), majd az orvosi (*Bibliotheca Rigensis, sectio medica*, Vorrede von Eugen von Bochmann, Riga, Haecker, 1891) könyvek leírása jelent meg. A könyvtár történetének tudományos feldolgozása azonban csak a két háború között, Lettország rövid ideig tartó függetlenségének időszakában jelent meg, Nikolaus Busch tollából (*Nachgelassene Schriften*, Bd. 2., *Die Geschichte der Rigaer Stadtbibliothek und deren Bücher*, Riga, 1937).

A Könyvtár alapításának 450. évfordulójának megünneplésére a szovjet időkben is sor került. Az 1974-ben tartott konferencia anyaga meg is jelent: *Biblioteke 450, K jubileju Fundamental'noj Biblioteki Akademii Nauk Latvviskoj SSR, – 450 Jahre einer Bibliothek, Zum Jubiläum der Fundamental Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Lettischen SSR, 1524–1974*, Red. kollegija V. P. Allen, Eduard M. Arājs, Riga, Akadēmija Nauk Latvviskoj SSR, Izdat. Zinatne, 1974.

A már független Lett Köztársaság történetének első éveiben jelent meg a Könyvtár fennmaradt ősnymtatványainak szakszerű, lett, orosz és német nyelvű példányleírásokat tartalmazó kiváló kötetkatalógusa (*Incunabula Bibliothecae Rigensis, Katalogs*, Sastādītāja Rūta Astra Jēkabsona, Rīga, Zinātne, 1993). Kiadtak egy angol nyelvű, inkább turisztikai, de szakszerű történeti összefoglalót tartalmazó füzetet is (Venta KOCERE, *Latvian Academic Library*, Rīga, Latvijas Akadēmiska Bibliotēkā, 1993 (2. ed. 1996; 3. ed. 2000), és a nemzetközi irodalomban is megjelentek az első összefoglalások ennek a kivételesen gazdag gyűjteménynek a múltjáról (Ojar SANDER, *„Bibliotheca Rigensis” und ihre Bücher 15. bis 18. Jahrhundert = Nordost-Archiv*, IV(1995) 203–211). Így jutottunk el a Könyvtár alapításának 480. évfordulójának megünnepléséig, amely ugyancsak konferencia kötet közreadásával vált teljessé (*Bibliotheca Rigensis 480, Latvijas Akadēmiska Bibliotēkā gādsimtu liecībās*, Sastādītājas Dagnija Ivbule, Rīga, Latvijas Akadēmiska Bibliotēkā, 2004).

A könyvtár ma a Rigai Egyetem felügyelete alá tartozik, mint a Lett Akadémia Könyvtára, sorsa a lett könyvtári rendszer átalakítása szellemétől függ. Mindenképpen az európai könyvtári kulturális örökség egyik északi kincsestára. Amint az az idézett szakirodalomból látszik, Aija Taimiņa lelkes, és nagy erudícióval rendelkező kutatója a Könyvtár történetének, és általában is az európai könyvtörténetnek. Forráismerete meggyőző, sok ideje ugyan nem marad a kutatásra, hiszen a hatalmas könyvanyag modern katalogizálását is egyedül végzi. Szakértelmének kiváló bizonyítéka a most kézben tartott vaskos *Album amicorum* katalógus. Maga a gyűjtemény 28 darabból áll, a 16. századtól a 19. század elejéig használták tulajdonosaik ezeket az emlékkönyveket. Természetes, de a könyvtári gyakorlatban sajnos nem elterjedt módon, ehhez a gyűjteményhez sorolt 110 olyan önálló lapot, amelyen album-szerű bejegyzés olvasható. Még akkor is, ha nem tudta megállapítani, hogy kinek az emlékkönyve maradványát tartja a kezében.

Az egyes albumok leírása nagyon részletes, két nyelven (lettül és németül olvasható minden

a kötetben). A tulajdonos életéről megtudunk valamennyi adatot, amely felderíthető volt a levéltári, kéziratári és könyvtári forrásokban. Ezután következnek valamennyi bejegyző felsorolása, feltüntetve a bejegyzések idejét és helyét, és megemlítve (ha magából az albumból kiderül), hogy a bejegyző és a tulajdonos viszonya milyen volt, a bejegyzés írója honnan származott. Az album kötetstörténeti és ikonográfiai értékelése sem hiányzik, ha annak merituma van a kérdésben.

A katalógus, a mutatók rendszere professzionális könyvtáros munka. A bevezető azonban pontosan jelzi, hogy a könyvtáros vérbeli kutató is. Az 'album amicorum'/'Stammbuch' használatának történetét olvashatjuk itt. A kora újkori elméleti megközelítésektől, a mai értékelhetőség bemutatásáig számos olyan észak-európai, illetve baltikumi példát említ itt, amelyek nem gyakran kerülnek elő a kérdés nemzetközi angol, német, olasz, spanyol vagy francia irodalmában. Az irodalomjegyzék, amelyből látszik, hogy milyen források és szakirodalom alapján dolgozta fel a kérdés történetét a szerző, nagyon tanulmányos olvasmány. Jelzi, hogy milyen korlátokba ütközik egy lettországi tudós. A nemzetközi szakirodalom hozzáférései korlátai számára erősebbek voltak – és sok tekintetben maradtak –, mint azt a más európai országokban élő kutatók elképzelni tudnák. Másrésztől viszont számos olyan nyomtatott kora újkori forrást idéz, amelyeket nem találunk meg a legalaposabb szakmonográfiák hivatkozási apparátusában sem.

A bevezető számos megjegyzése, mikroelemzése mutatja a szerző művészettörténeti felkészültségét, így ez katalógus az albumok díszítéstörténete szempontjából az egyik legkiválóbban elemzett (legalábbis az általam ismertek között).

A bevezető egyben a lettországi utazási irodalom kis története is. Bemutatja az egyes utazók útját, kapcsolati rendszerét és nem utolsósorban azt a szerepet, amelyet az utazók, hazatérésük után, saját környezetükben játszottak (akár gazdasági, akár kulturális vagy más szerepről legyen szó).

A rigai Akadémiai Könyvtár 'album amicorum'-ainak katalógusa, mint könyv is figyelemre méltó. Méltó az albumokhoz, formátumát is

az album-formátumot sejtetően választották meg. Kiváló minőségű papíron, gazdag illusztrációs anyaggal adták ki, valóban – mint az albumok maguk –, 'aere perennius' szándékkal készült.

MONOK ISTVÁN

„Jól őrizd helyedet”, Emlékezések Tarnai Andorra, Válogatta, szerkesztette Tüskés Gábor, munkatárs Bretz Annamária, A képeket válogatta Kecskeméti Gábor, Bp., 2014, Reciti, 124 p.

Könyvárusi forgalomba nem kerülő, csupán korlátozott példányszámban kézbe fogható, ám mindenki által elérhető könyvecskét bocsátott ki az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének „reciti” kiadója, amikor internetes terjesztésben jelentette meg a régi magyar irodalom húsz éve eltávozott kutatójának, Tarnai Andornak az emlékkönyvét. Klasszikus köszöntő kötet (Festschrift) már megjelent egyszer, eredetileg a tudós 70. születésnapjára szerkesztve Kecskeméti Gábor munkájaként, és amely a mester váratlan távozása következtében már csak posztumusz emlékkönyv lehetett: *Tarnai emlékkönyv*, (Bp., 1996, Universitas Kiadó). A szaktanulmányokat és bibliográfiát tartalmazó kötetet megelőzte egy alkalminak és játékosnak szánt füzetecske, amelyet Tarnai Andor tanítványainak rövidke írásai-ból állított össze a 60. születésnapra a tanszéki kolléga és a megemlékező alkalom ceremóniamestere, Kovács Sándor Iván, *Prodromus*, Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról, (Bp., 1985.). A mostani kiadványnak több érdekessége is van: szerkesztője, az írárok válogatója Tüskés Gábor, aki nem volt Tarnai-tanítvány, sőt közvetlen kolléga is csupán rövid ideig, hiszen személyesen csak 1991-ben ismerte meg Tarnai Andort, aki akkor éppen Berlinben töltötte be a vendégprofesszori státust és csak ritkán tudott részt venni az MTA Irodalomtudományi Intézet rendezvényein. De érdekes maga az összeállítás is, mert ünneplő, búcsúztató és emlékező írások – jöllehet Tarnai Andorról szólnak –, nagyon élesen megvilágítják azt a kort, azt a tudományos közeget, amelyben Tarnai dolgozott és azokat a szereplőket, akik kollégaként

és tanítványként köszöntötték vagy visszaemlékeztek rá. Tüskés Gábor kiváló szerkesztői munkáját bizonyítja, hogy úgy állított össze egy meghatóan emlékező kötetet, hogy felrajzolta/felrajzoltatta szerzőivel azt a pályát, amelyet mindenki egyértelműen magasra tart, ugyanakkor néha egészen ellentétesen értékel. A sokszínűséget erősíti a válogatást átívelő kor is, az első írás még 1985-ből, a hatvanadik születésnap megünneplése körüli időkből származik, az utolsó írások már a folyamatosan ébren tartott emlékek legfrissebb termései.

A kötet Tarnai Andor egyéniségének, pályájának három összeolvasdó, mégis jól megkülönböztethető és más-más emberekhez köthető oldalát mutatja be: a tudóst, a tanárt és a magánemberként is megjelenő kollégát. Jól látható és természetes, hogy a visszaemlékezők nem mindegyike ismerte valamennyi oldalt, kinek-kinek más az erőteljesebb, jellemzőbb Tarnai-kép, ugyanakkor a kaleidoszkópként összeszedett mozaikok a kötet végigolvasása után ugyanazt az egységes arcot mutatják fel, amelyet a Kecskeméti Gábor által válogatott nagyon jellemző portrék is kiegészítenek.

Tarnai Andor tudományos pályáját legteljesebben a Vízkelety András által megtartott akadémiái emlékbeszéd tárgyalja, joggal, hiszen az alkalom is ezt követelte meg, ugyanakkor Vízkelety András professzor az, aki a legközelebből ismerte Tarnai tudományos tevékenységét, kutatói, könyvtárosi munkáját és magánemberi megnyilvánulásait. A nem elhanyagolható hatású Eötvös Collegium után – kis kitéréssel – az első jelentős és Tarnai Andor későbbi pályáját, hatalmas irodalomtörténeti forrásismeretét befolyásoló munkahelye az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtára volt. A hivatali kötelesség az 1950-ben lefoglalt rendi könyvtárak kéziratainak feldolgozása felé szólította, de itt „tanulhatta meg” az újkori latin kötetes kéziratok rekatalogizálása közben, hogy milyen ritkaságokat, fel nem dolgozott forrásokat őriz a híres gyűjtemény. Szelestei Nagy László visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Tarnai Andor évtizedek múlva is meg tudta mondani, hogy egy fel nem tárt 18. századi levelezéskötet a kézirtár végeláthatatlan polcain melyik szinten, melyik

sorban rejtőzik. Ugyancsak Széchényi Könyvtárbeli idejéhez köthető az atyai baráttal, Keresztúry Dezsővel közösen sajtó alá rendezett Batsányi kritikai kiadás, amelynek négy kötete 1953 és 1967 között jelent meg. Az irodalomtörténészek számára tudományos menedékként szolgáló könyvtárból 1958-ban Tarnai a másik – sok kiváló, de közszereplést vállalni nem óhajtó – tudós befogadó otthonává váló Irodalomtudományi Intézetbe került. Hivatalosan itt dolgozott 1980-ig, bár tényleges tevékenységét a bécsi és berlini vendégprofesszori évek is megszakították, illetve gazdagították. Az utolsó, közel másfél évtizedben pedig az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetőprofesszoraként mutatta meg, hogy a tudós nemcsak kutató, hanem iskolateremtő kiváló tanár is. Tarnai Andor tudományos munkásságát bibliográfiai szinten már korábban regisztrálta a Kecskeméti Gábor által szerkesztett 1996-os emlékkönyv, a visszaemlékezések sok tanulmányára hivatkoznak, de senki sem felejtí el a két vitathatatlanul maradandó – nagyon eltérő korszakot feldolgozó és módszert választó – kötetet, az *Extra Hungariam non est vita* (1969) című egy magyar szállóige háttérét feldolgozó karcsú füzetet és a középkori magyar irodalom kezdeteit új megvilágításba helyező *A magyar nyelvet írni kezdik...* című monográfiát. Klaniczay Tibor és Tolnai Gábor közösen jegyzett köszöntője már 1985-ben megállapítja, hogy az *Extra Hungariam non est vita* „a nemzeti tudat története szempontjából alapvető könyv”, Kovács Sándor Iván 1994-es emlékezéséből pedig érdemes idézni egy hosszabb, némileg aktualizáló mondatot: „Az önelégültség, a másokról hallani sem akaró makacs elzárkózás» provinciális proverbiumát Tarnai adattisztelő egzaktága ugyanis elszakítja a magyarországi jezsuitáktól és a nemességtől, s »a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusának« a »nemzeti polgári fejlődés« előtti állapotához köti. Akik ma is a »magyar« – »nem magyar« törésvonal mentén látják megosztottnak a magyarságot, azoknak Tarnai Andor nem egy hasonló megállapítását ajánlhatom figyelmükbe.” Tüskés Gábor nagyon helyesen nem válogatta be a kötetbe a Tarnai Andor kötetéről

szóló korabeli ismertetéseket, kritikákat (pedig ki mondhatja el magáról, hogy első könyvéről Faludy György és Gimes Miklós írt recenziót?), de a mostani visszaemlékezések is értékelik a nagy műveket, illetve idézik azok kritikai fogadtatását. Így olvashatjuk Dávidházi Péter Tarnai-díjat megköszönő beszédében, Vízkelety András ma is helytálló megállapítását *A magyar nyelvet írni kezdik...* című kötetről: „kétségtől új korszakot jelent a régi magyar irodalomról alkotott ismereteink terén”. Kecskeméti Gábor pedig tágabb kontextusba helyezi el Tarnai munkásságát, amikor azt írja: „évtizedekkel volt képes az európai és az angol-szász mezőny elé vágni, [...] esettanulmányait egyetemi antológiadarabokként kellene naponta ismertetni az irodalomtörténet-írás és az esztétikumtörténet-írás ma legfelkapottabb szellemi központjaiban”.

A tudós Tarnai Andor még hosszan idézendő tevékenysége és könyveinek recepciója mellett hadd utaljunk néhány szóval a tanár, majd a kolléga-magánember képének felidézésére. Tanítványai, köztük Pintér Márta Zsuzsanna, Czibula Katalin, Andrea Seidler a sok apró emlék és megszívlelendő tanulság után azt hangsúlyozzák, hogy úgy terelte őket, érdeklődési körüket igazgatva, szakmai pályájukat egyengetve bizonyos irányba, hogy szinte észre sem vették a gondoskodó, tudatos szándékot és csak utólag érzékelték, tudományos pályájuk alakulásában mennyi mindent köszönhetnek Tarnai Andornak. Hargittay Emil mind pályakezdő kolléga (majdnem tanítvány), később tanszéki bizalmas-mindenes külön szól a tanárról, a tudósról és az emberről. Minden megállapítása találó, amelyek vissza-visszaköszönnek mások emlékeiben is. Tarnai „nem volt hatásvadász előadó” (Hargittay), „katedrális prelegálás helyett jobban szerette a szeminárium meghittségét” (Kovács Sándor Iván) „csak arról beszélt, amit ő maga kutatott, ami szenvedélyesen érdekelt” (Pintér Márta Zsuzsanna), „örült annak, ha valaki dolgozott, a munka elől való megfutamodást nehezen dolgozta fel” (Szelestei Nagy László). Szinte mindenki felidézi Tarnai zárkózott egyéniségét, amelyet áttörve nagyon mély tanári, kollegiális-baráti kapcsolatok jöttek lét-

re: „Tanítványai körében is nehezen melegegett föl, de akit szakmailag és emberileg becsült, azt szinte fiának fogadta” (Vízkelety András), „visszahúzó ember volt, valójában csak a szakmai kérdéseken keresztül lehetett utat találni hozzá” (Hargittay Emil). Elgondolkodtat a szerkesztő, Tüskés Gábor visszaemlékezése, mert nem csak Tarnai Andorról szól: „Emlékezni annyit is jelent, mint keresni halott barátunk kinyújtott kezét. Előfordul, hogy kinyújtjuk a kezünket valaki felé, de ő nem veszi észre. Megtörténik az is, hogy valaki kinyújtja felénk a kezét, de mi elmegyünk mellette. Az utóbbi időben egyre többet foglalkoztat a kérdés: vajon keressük-e ezt a kinyújtott kezét, s ha megtaláltuk, tovább tudjuk-e adni ennek a kézfogásnak az erejét? Tanúsíthatom: Tarnai Andor kézfogásában benne van a szellem ereje...”

A Tarnai Andort felidéző megható és tanulságos visszaemlékezések citálása után nem mehetünk el szó nélkül a rendkívül izlésesen megformált emlékkötet külső megjelenése mellett. A párás Balaton távolból felcsillanó színei, a végső menedék, Lovast felidéző látkép Weöres Sándor Tarnai Andornak írt verskéziratával zárul. A kívánságból egy sort emelnénk ki: „Ne alantás, szürke időben / Bízson rád hivatást, dolgot a mennyei Úr”. A kulcsszó a szürke, az egy színűség és az elegancia színe egyaránt. Akinek vannak személyes emlékei, felidézheti Tarnai Andor elegáns szürke öltönyeit („délceg fenség” – emlékszik a rajongó tanítvány, Czibula Katalin), de az emléktáblákat is. Tarnai Andor emléktáblái szürkék, amelyekből a nap szerencsés ragyogása esetén csillannak elő az arany betűk, a Weöres-idézet, az életrajz szikár ténylei. Szürkék a kötet fotói is, amelyek közül így jobban kiemelkedik a hivatásos fotográfus, Gink Károly portréorozata, és csak a személyes emlékek idézik föl a szürkesség mögött a leányfalusi kert és a lovasi ház ragyogó színeit. Felidéződik a Múzeum-kert is a régi Széchenyi Könyvtár Kézirattárána ablakából, ahonnan az akkor együtt dolgozó Jékely Zoltán és Tarnai Andor nézték, idézték a klasszikussá érett Jékely-fordítást: „fakó minden teória, / s a lét aranyló fája zöld.” Tarnai Andor ismerte a szür-

ke, fakó teóriákat és a lét aranylő fáját is, tanítványai, barátai emlékeiben ezek egymást erősítve bukkannak elő.

NÉMETH S. KATALIN

Történetek a mélyföldről, Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban, Szerkesztette Bozzay Réka, Debrecen, 2014, Printart-Press Kft., 614 p.

A Debrecenben 2007-ben önállóvá vált Néderlandisztikai Tanszék az elmúlt hét évben négy értékes kötetet adott közre, ezzel egy kapcsolat-történeti sorozat létjogosultságát alapozta meg. Az első két kötet egy-egy tematikus konferencia anyagát közölte, 2007-ben a protestáns gályarabok kiszabadítójának, Michiel de Ruyter születésének 400. évfordulójára emlékeztek (*Michiel De Ruyter és Magyarország*, Debrecen, 2008), a második alkalommal a középkortól napjainkig tekintették át Magyarország és Németalföld közös művelődéstörténeti emlékeit (*Debrecentől Amszterdamiig, Magyarország és Németalföld kapcsolata*, Debrecen, 2010.) A harmadik kötet huszadik századi és egy személyhez kötődik, Radnai Istvánnak a közelmúltban Hollandiából előkerült első világháborús naplóját adta közre a tanszék vezetője, Pusztai Gábor (*Szumátrától az orosz frontig*, Debrecen, 2013). A legújabb és az eddigieknél is terjedelmesebb kiadvány ismét egy konferencia anyagát közli, ezúttal a 16–18. századi kapcsolatok új forrásait világítja meg, és megjelentet olyan dolgozatokat is, amelyek ugyan nem hangzottak el a rendezvényen, de témájukkal egyértelműen gazdagítják a magyar és holland kapcsolatok történetét. A kötet kiadástörténetéhez hozzátartozik, hogy a megjelenés támogatói között szerepel az Universitas Alapítvány, Ferenc Postma, a Debreceni Egyetem Néderlandisztikai Tanszéke mellett a Holland Királyság Nagykövetsége is.

Természetes, hogy a dolgozatok sokszor kapcsolódnak a korábbi kötetekhez, egy-egy kutató, illetve téma esetében nyomon követhető, miként rajzolódik ki egy disszertáció vagy monografikus feldolgozás. Bujtás Lászlótól már számos kiváló kapcsolattörténeti tanulmányt olvashattunk nemcsak a debreceni kötetekben,

hanem más folyóiratokban is (Lymbus, 1999; Lymbus, 2005; Könyv és Könyvtár 2003; a Ráday Gyűjtemény Évkönyve 2005). A szerző most a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj által támogatott kutatások lezárásának eredményét tette közzé *A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában* címmel. A kiszabadított gályarabok nyugat-európai utazásait, hazatérésük jogi és anyagi alapjainak megteremtésére tett kísérletüket több kutató is tanulmányozta már, Bujtás is hivatkozik Miklós Ödön és Thury Etele, valamint Ferenc Postma publikációira. A mostani terjedelmes összefoglalás azonban korábban ismeretlen forrásokat is értelmezve, az utazások és kapcsolatrendszerük teljeskörű feltárásával teszi kerekké a történetet. A dolgozat függeléke eddig kiadatlan leveleket közöl a Németalföldön időző prédikátoroktól és korabeli feljegyzést a prédikátorok hazatérésére gyűjtött támogatásokról. A sok kiadatlan forrás között kiemelt szerepe van egy hazai emlékkönyvnek, amelyet szinte minden, a témával foglalkozó kutató felhasznál. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őrzi Nikléczi Boldizsár emlékkönyvét, amelyre először Asztalos Miklós hívta fel a figyelmet 1933-ban. A debreceni sorozat első kötetében Eredics Péter is foglalkozott vele (*Nikléczi Boldizsár dániai útja és kapcsolata a koppenhágai német St. Petri gyülekezettel [1677]*), talán nem reménytelen egyszer a teljes album amicorum megjelentetése sem.

A protestáns prédikátorok nyugat-európai kapcsolatainak feltérképezése ugyanabban a *Diplomáciatörténet* összefoglaló címet kapott fejezetben jelent meg, amelyben Pósan László történeti összefoglalása *Magyar–holland kapcsolatok a spanyol örökösödési háború idején* címmel. A Rákóczi-szabadságharc bonyolult kapcsolatrendszeréből, az európai protestáns országok és a Habsburg-Birodalom közötti konfliktusokkal terhelt háttérből most csupán egyetlen mondatot emelünk ki, amelyet Daniel Defoe, a *Robinson* szerzője írt a Weekly Review című lapban: „a háború Magyarországon szabadságharc. Ez egy elnyomott nemzet, amely fegyvert fogott, hogy visszaszerezze ősi jogait...”

A konferenciakötet terjedelmes fejezete hat peregrinációtörténeti dolgozatot tartalmaz. Ferenc Postma németül megjelentetett írása nemcsak szórakoztató kriminális történet, hanem értékes dokumentum is a Németalföldön diákoskodó magyarok nem mindig patyolattiszta életéből: *Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, oder, Das recht peinliche Ende seiner Studienzeit an der friesischen Universität in Franeker*. Miután a rejtélyes cím megoldását itt sem kívánjuk elárulni, csak utalunk arra, hogy Ferenc Postma kiváló feltáró munkája nemcsak érdekes történetet mesél el, hanem fontos bírósági és könyvészeti dokumentumokat is közread, némi pozitív elfogultsággal, mikor megengedi azt a feltételezést, hogy Gyarmati az egyik illegális módon megszerzett latin bibliát esetleg alma materének, a sárospataki kollégiumnak kívánta ajánlódkozni.

Felfedezésszámba menő, hallatlanul értékes kéziratot ismertet Csorba Dávid *Kaposi Juhász Sámuel, „az európai utas” és peregrinációja a naplója alapján* című dolgozata. A kevésbé ismert szerző (1660–1713) életrajzának, nyomtatásban megjelent munkáinak és a gyér szakirodalomnak az összefoglalása után Csorba igaz meglepetéssel szolgál: olyan album amicorumot ismertet, amely a tartalmi összefoglalás és a kétlapos fotóillusztráció alapján is megérdemelné a facsimile kiadás lehetőségét. Különleges dolgozat Marác László, az Amszterdami Európai Tanulmányok Intézete adjunktusának írása, hiszen nemcsak a téma, hanem a családi kötődés is kutatásra ösztönözte. *A Csernátoni Vajda család tagjainak peregrinációja holland egyetemeken a kora újkorban* című tanulmány a család 17–18. századi őseinek nyomába eredt és tárta fel a Csernátoni Vajda család külföldi egyetemjárását, kéziratban fennmaradt dokumentumait. Mindehhez levelesládák, könyvjegyzékek, naplók, album amicorumok szolgáltak forrásul, és egy-egy megjegyzésben előre is jelzik, hogy további kiadatlan anyagok állnak megjelenés előtt, pl. Csernátoni Vajda Sámuel 18. századvégi naplója a MOL anyagából (sajtó alá rendezi Csáki Árpád), vagy olyan album-

bejegyzések, amelyek a *Repertorium Alborum Amicorum* segítségével válhatnak a magyar kutatás számára is elérhetővé.

A tanulmánykötet értékes olvasmányai azok a dolgozatok, amelyek levéltári források alapján a németalföldi diákok életvitelébe nyújtanak bepillantást. Bozzay Réka ezúttal a negyedik leglátogatottabb egyetemről ír a *Magyarországi diákok groningeri tanulmányai a kora újkori levéltári források tükrében* című összefoglalásában. Jelen esetben a levéltári források feltárása kevésbé a diákok tanulmányaira, inkább peres ügyeire, bírósági előtti szerepléseire vonatkozik, amelyek – bár nagyon érdekesek, de szerencsére – csekély számúak voltak, így „az egyetem jó szívvel emlékezhetett magyar diákjaira”.

A németalföldi diákok jogi tanulmányainak egyik speciális esete kapcsán rajzol fel tágabb képet a jurátusok életéről és kapcsolatairól P. Szabó Béla, aki *Három neves németalföldi jogász és Nadányi János kapcsolatainak nyomait* kutatta. Nadányi János munkássága – köszönhetően több hazai kutatónak, de legfőképpen Havas Lászlónak –, nem ismeretlen a 17. századi művelődéstörténet kutatói előtt. P. Szabó Béla azonban olyan területet tárt föl, amely eddig nem kapott kellő értékelést. A németalföldi jogoktatás tömör ismertetése után három nevezetes professzor, Paulus Voet, Albertus Rusius és Simon van Leeuwen hatását, a *Disputatio logica*, magyar diákokkal való kapcsolatát vizsgálta, számos új forrást derítve fel. A szerzőnek sikerült feltárnia Nadányi első, korábban nem ismert disputációját az utrechti egyetemi könyvtárban (*Disputatio juridica de justitia*, Utrecht, 1658), amelynek praesense Paulus Voet volt. Kutatását kiegészíthetjük azzal a még korábbi disszertációval, amelyet Paulus Voet korán elhunyt öccsének, Daniel Voetnak (1629–1660) az elnökletével respondeált Nadányi 1657-ben: *Disputatio logica, de Argumentis modo quodam consentaneis*, (Utrecht, 1657, megtalálható a berlini Staatsbibliothekban). Ugyancsak kétkedve kell fogadnunk a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a másik említett jogászprofesszor, Albertus Rusius nem volt szorgalmas disputáltató, mert a Worldcat és az

STC Netherlands adatbázisa „alig fél tucat címet tüntet fel” a nevével kapcsolatban. Ezzel szemben a Britischer Verbundcatalog (COPAC) 25 disputáció leírását közli, az egyéb említések száma pedig 41, tehát ez gyenge bizonyíték arra, hogy a disszertáció elkészítésében Rusiusnak passzív szerepe volt és Nadányi fogalmazta volna a tételeket is. Igazi felfedezés viszont a dolgozatnak Nadányi eddig ismeretlen üdvözlő verse Simon Van Leeuwen professzorhoz, amely a szerző *Censura Forensis* című, a római jogot összefoglaló nevezetes munkájában (és annak mindhárom kiadásában is) megjelent (1662, 1678, 1721).

A peregrinációs fejezet zárótanulmánya Kecskeméti Gábor tömör összefoglalása *A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmétörténetben* címmel. Kecskeméti Klaniczay Tibor 1961-es kérdésfeltevéséből (*A németalföldi humanizmus és a magyar reneszánsz költészet*) kiindulva gondolja újra és feladatok kijelölésével gondoltatja újra a hallgatóságával és a jövő kutatókkal a németalföldi humanizmus magyarországi hatásának 17. századi továbbélését, adott esetben elsősorban a leideni filozófusok közvetítő szerepének értékelését.

A konferenciakötet könyvészeti fejezete Bitskey István tanulmányával indul: *Erasmusi illetan debreceni tankönyvekben* címmel. A „tankönyvi erasmizmus” képviselőjeként Csáktornyai János Debrecenben, 1591-ben megjelent Erasmus-kiadványa mellett az erasmus-i illetan közvetítőjeként az ugyanebben az évben megjelentetett *Civilitas morum Erasmi* című könyv debreceni megjelenésének fontosságát hangsúlyozza, megemlítve a másik Csáktornyai által kiadott grobiánus ellenpólust is (*Gróbián verseinek magyar énekbe való fordítása*). Monok István hatalmas háttérismerettel rendelkező tanulmánya, *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányjaiban* példák sokaságával bizonyítja, hogy a holland egyetemeken tanult értelmiségiek nemcsak ottani kiadású könyveket hoztak haza szülőföldjükre, hanem számtalan angliai vagy francia könyvet is ott tudtak beszerezni és egyetemes tájékozottságukat ezzel is gyarapí-

tani. Deé Nagy Anikó *A könyvtáralapító Teleki Sámuel és Hollandia* című dolgozatában a Teleki Téka németalföldi anyagának eredetét nyomonza. Teleki Sámuel 16 hónapos hollandiai peregrinációjának hozadéka nemcsak a tényleges kötetekben mérhető, hanem a könyvgyűjtés megindításának inspirációiban, a klasszika-filológiai kutatás alapvetésének megteremtésében, a Teleki Téka létében és a Janus Pannonius-kiadás létrehozásában. A tanulmány külön érdekessége Teleki Sámuel útnaplójának németalföldi része, amely ugyan töredékes, mert feljegyzései egy részét Teleki egy másik – és elveszett – diáriumba írta, azonban így is sok információval szolgál a peregrinálás mindennapjairól és Teleki egyetemi kapcsolatairól.

Eredics Péter dolgozata (*Eine verkürzte ungarische Übersetzung von Johannes Spiljardus' Christelicke catechismus der Nederlandsche gereformeerde kercken aus 1652*) arra hívja fel a figyelmet, milyen jelentős szerepet játszott Szenci Kertész Ábrahám nyomdája a 17. századi magyar–holland kapcsolatok ápolásában. A címben megnevezett munka magyar fordítója ugyan a mai napig ismeretlen, de a szerző számos fontos utalással segíti a további kutatók munkáját. Ugyancsak fordítástörténettel foglalkozik Fazakas Gergely Tamás *Angol történelem a margón, Szempontok Lewis Bayle Practice of piety magyar, holland és más nyelvű fordításainak értelmezéséhez* című írásában. A nyomdátörténeti kutatások iránt is fogékony szerző új szempontok alapján vizsgálja Bayle művének különböző nyelvű kiadásait, amikor a szövegek összevetésében figyelemmel van a nyomtatott margójegyzetek és a főszöveg kapcsolatára, a tartalmi összekapcsolódások és a tipográfiai elhelyezés technikai lehetőségeinek viszonylatára. Ez a száraznak és csupán nyomdatechnikailag érdekesnek tűnő megközelítés Fazakas Gergely Tamás tanulmányában fontos magyarázatokat nyújt a 17. századi könyvolvasás szokásainak megismeréséhez.

Bárány Attila (Pál) sok színes illusztrációval kísért tanulmánya (*Queen Mary of Hungary and the Cult of King Louis II in the Low Countries*) feltehetően külföldi olvasóknak készült. A magyarországi Mária királynő és II. Lajos

király kultuszával foglalkozó tanulmány angol nyelvű megjelenése mellett utalnunk kell arra, hogy a szerző egyike azoknak a történészeknek, akik a legtöbbet tették a magyar történelem külföldi megismertetése érdekében. Viszont örömmel tölti el az olvasót, hogy a szerző a Lendület programnak köszönhetően a „Magyarország a középkori Európában” című kutatási program vezetőjeként visszatért Debrecenbe és nyilván magyar folyóiratokban magyarul is publikálni fog. Nicolette Mout, a leideni egyetem professzor emeritája viszont azon ritka külföldi szerzők közé tartozik, akik magyar kollégáikat megszágyenítően ismerik a magyar nyelvű szakirodalmat is. Mostani tanulmányában (*Our people are dedicating themselves to Mars rather than to Pallas*). Justus Lipsius (1547–1606) and his perception of Hungary according to his correspondence) több korábbi Lipsius-dolgozatára építve a magyar vonatkozású Lipsius-korrespondenciát vizsgálja, megdöbbentő módon utalva még azokra a magyar nyelven megjelent munkákra is, pl. Klaniczay Tibor *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása* című alkalmi kiadványára (Bp., 1970) vagy Harsányi Zsolt *Szólalj, szólalj, virrasztó* c. regényére, amelyeket nem volt módjában elolvasni.

A budapesti ELTE-n tanító Kees Teszelszky *Magyarország, Erdély és Bethlen Gábor imázsa a németalföldi sajtóban (1618–1626)* a korabeli holland kommunikációs formák és a magyar történelem kapcsolatát vizsgálja. A rendkívül gazdag forrásanyag teljes feldolgozása természetesen túllépi egy konferenciaelőadás kereteit, Teszelszky dolgozatát elsősorban figyelemfelkeltőnek tekintjük, ami remélhetően több nagyobb terjedelmű dolgozatot vagy monografikus megközelítést eredményez majd, hiszen a rólapoktól az újságokon át a történelemkönyvekig, sőt szerelmes regényekig hatalmas feldolgozandó anyag áll a két kultúra ismerőinek rendelkezésére. A kötetben eddig nem tárgyalt műfaj felé fordult Réthelyi Orsolya, aki *Buda visszafoglalása (1686) a korabeli holland drámairodalomban* címmel tartott előadást. A tárgyalt három dráma nemcsak a tartalma miatt magyar érdeklődésre számot tartó közönség előtt ismeretlen, hanem Hollandiában sincsen modern

szövegkiadása, és a holland szakirodalom is alig foglalkozott a darabokkal illetve a szerzőkkel. Réthelyi Orsolya nemcsak ismeretlen anyagot tár fel, hanem fontos megállapításokat tesz a három darab eltérő szemléletmódjáról, a szerzők különböző politikai felfogásáról.

A konferenciakötet utolsó fejezete a Gyarmatok címet viseli, két újdonságokat tartalmazó dolgozat közreadásával. Szabadi István *„Batavia urbs, quam incolo...” Jacobus Canter Visscher lelkipásztor levele ifj. Csécsi János-hoz* című dolgozatában Sinai Miklós debreceni professzor hagyatékában talált levélmásolatból kiindulva követi egy levél kiadásának, átdolgozásának rejtélyes útját. Szabadi István meggyőző kutatással támasztja alá feltételezését, miszerint a konfliktusos tanári pályát befutó ifj. Csécsi János egy meglévő levelet dolgozott át, majd a másolatok már eredetiként adták tovább Visscher lelkipásztor Batáviából írt, a Csécsi karrierje elősegítése érdekében kissé meghamisított levelét, amelyet mind latinul, mind magyarul a dolgozat függeléke is közread. A kötet utolsó tanulmánya a Baja város szoborral is megtisztelt kalandoráról, Jelky Andrásról szól. Pusztai Gábor rendkívül érdekes dolgozata (*Bajától Batáviáig. Jelky András a Holland Kelet-indiai Társaság szolgálatában*) a Jilkaként Baján született, Jellekeként Hollandiában eltemetett regényhős tényleges kalandjairól beszél, számos regényes elemet cáfolva, végül a Sándor István által 1791-ben „magyarba foglalt” szöveget is közreadva az állítólagos bajai magyar szabólegény kalandjairól, akiről a bajai főügyész azt írta 1936-ban: „Természetesen már csak nemzeti szempontból is titkolni kell ezt a homályos származást”.

A 16–18. századi magyar-németalföldi kapcsolatokról szóló tanulmánykötet a sorozat korábbi kiadványainak apróbb hibáin okulva, példamutató szerkesztésben, az érdeklődést felkeltő illusztrációkkal és a kutatást elősegítő jegyzetanyaggal és mutatókkal látott napvilágot. A tanács és a velük együttműködő magyar és külföldi kutatóknak további eredményes munkát és izgalmas tanulmányköteteket kívánunk.

Gáborjáni Szabó Botond, Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteménynek sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014, [498] p. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai, 1)

A Debreceni Református Kollégium alapításának 475. évfordulója alkalmából több új sorozatot is útjára indítottak a Tiszántúli Egyházkerületben. A *Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére* című sorozat első köteteként látott napvilágot Szabadi István szerkesztésében a kollégium diáknévsora, amely nemcsak átdolgozása Thury Etele adattárának, hanem kibővítése is, hiszen – többek között – a korabeli anyakönyvi megjegyzéseket is tartalmazza. (*Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, Szerk. Szabadi István, 1–2. köt., Debrecen, 2013. Vö.: THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, Pápa, 1908, 2. köt., 96–466.)

A Kollégium falai közt zajló intenzív kutatómunkát nagyon jól mutatja, hogy 2014-ben az alapításhoz kapcsolódva újabb sorozatot adtak közre, amely *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai* címet viseli. Az első kötet Gáborjáni Szabó Botond munkája, amelyben a szerző monografikusan dolgozza föl Kazay Sámuel debreceni gyógyszerész életét. Gáborjáni Szabó Botond (Bálint Ágnessel együtt) egyben a sorozat szerkesztője is, ezért a szerkesztők korábbi publikációit ismerve, feltételezhetjük, hogy további művelődéstörténeti, illetve olvasmánytörténeti kötetek fognak még megjelenni.

Kazay neve nem ismeretlen a 18. századi Magyarország irodalomtörténetével foglalkozók előtt, hiszen könyvgyűjtői tevékenysége miatt sokan foglalkoztak munkásságával. Gáborjáni Szabó Botond könyvének megjelenéséig Szelestei Nagy László tanulmánya mutatta be legrészletesebben Kazay művelődéstörténeti jelentőségét. (SZELESTEI NAGY László, *A Collectio Kazzaiana*, OSZK Évkönyve, 1976/77, 417–442.) Ez a debreceni patikus nagyon hosz-

szú életet élt, mert 1711-ben született, és 86 éves korában, 1797-ben távozott az élők sorából, de személye nem hosszú életútja, hanem a főúri gyűjteményekkel vetekedő különleges könyvtára miatt érdekes. Annak ellenére, hogy hazánkban évtizedek óta zajlik a kora újkori könyvtárak rekonstrukciója, a 18. század második felének feldolgozottsága igen hiányos. Ez nem véletlen, hiszen a források számának jelentős növekedése nem teszi lehetővé, hogy az 1750 utáni olvasmányműveltséget ugyanazokkal a módszerekkel kutassák, mint az 1750 előttiakat. Egy-egy személy vagy intézmény könyvtárának monografikus feldolgozása viszont lehetővé teszi, hogy átfogóbb képet alkothassunk a felvilágosodás könyvkultúrájáról. Éppen ezért volt szerencsés választás Kazay Sámuel személye, mert rajta keresztül nemcsak Debrecen értelmiségi életébe, hanem a Kárpát-medence tudós társadalmának kapcsolatrendszerébe is betekinthetünk.

Kazay azon kevés hazai 18. századi bibliofilek egyike, akik egyszerre voltak kiművelt emberfők és tudatos műgyűjtők. Csak néhány magyar könyvgyűjtőről mondhatjuk el, hogy életük főművének tekintették könyvtáruk összeállítását, de Kazayra ez az állítás mindenképp igaz. Sajnos ebbe a tevékenységébe anyagilag teljesen belerokkant, ezért még életében megtapasztalta, milyen érzés féltve őrzött kincseinek elvesztése. (Noha bizonyos kötetekhez még halálos ágyán is ragaszkodott.)

Gáborjáni Szabó Botond feldolgozása több szempontból is újszerű, és igen értékes információkkal szolgál. Fontos ezek közül kiemelnünk Kazay felekezeti nyitottságának szakszerű elemzését, amely nemcsak könyvgyűjteményére terjed ki, hanem bemutatja a vallásszabadságát féltve őrző Debrecen vezetőinek küzdelmeit, amelyben gyógyszerészünk néha kétes hintapolitikát folytatott. Nem véletlen, hogy néhány vezető református értelmiségi neheztelt rá, miközben Weszprémi Istvánnal és Sinai Miklóssal olyan mély barátságot ápolt, amely könyveiknek közös használatát is lehetővé tette számukra. Mindenképpen érdemes felhívni arra is a figyelmet, hogy Kazay levelezése nem maradt fenn, mégis sikerült kapcsolatrendszerének részleges rekonstrukciója, amelynek során

megismerhetjük a hazai és külföldi könyvkereskedelmi központokkal ápoltt kapcsolatrendszerét: ez annyira sikeres volt, hogy Kazay Pekingből is be tudott szerezni egy tekercset. Művelődéstörténeti szennzációnak tekinthető, hogy a debreceni Nagykönyvtárban előkerültek Kazay saját kezével készített rajzai, amelyek leginkább dunántúli római régészeti leleteket ábrázolnak. A kötetben több színes képen találkozhatunk ezekkel a munkákkal, de régészeti hasznosításaik további kutatásokat igényelnek. A könyvben sehol sincs arra utalás, hogy digitalizálták-e már ezeket a rajzokat, de a Nagykönyvtár munkatársaitól tudom, hogy ezek hamarosan elérhetőek lesznek a könyvtár elektronikus gyűjteményében. Úgy vélem, érdemes még arra is felhívni a figyelmet, hogy a kora újkori debreceni olvasási szokásokat Gáborjáni Szabó Botond megpróbálja elhelyezni a 19. században élt cívisek írni-olvasni tudásának arányához mérve. Gondolatmenete mindenképp figyelemre méltó, bár megállapításai nem tekinthetőek még végérvényesnek, hiszen alap kutatások hiányoznak még a téma hiteles megismeréséhez.

Kazay igen sok nyelven írt és olvasott, ezért nem meglepő, hogy a középkori latin és német nyelvű kódexeken kívül, héber, görög és arab nyelvű munkákat is beszerezett. Első hallásra viszont furcsának tűnhet, hogy magyar nyelvű művek (szakirodalom és szépirodalom egyaránt) alig találhatóak meg könyvtárában, de ez nem annyira egyedi a korban, hiszen könyvgyűjtői tevékenységét a magyar nemzeti- és irodalmi öntudat megjelenése előtt befejezte.

Ez a monográfia nemcsak azért hasznos, mert alapos forráskutatásra épít, hanem azért is, mert közreadja Kazay Sámuel rekonstruált könyvtárának jegyzékét. A mintegy 2203 tételből álló lista igen impozáns, amelynek feldolgozása sok pozitívumot és néhány negatívumot is tartalmaz. A szerző arra vállalkozott, hogy több korabeli könyvjegyzéket egyetlen egy listává gyűr össze, és a jegyzékekben található címleírásokat kiegészíti modern névalakokkal, valamint megadja a ma is elérhető kötetek raktári jelzeteit is. Láthatóan autopszián alapult a munkája, hiszen csak olyan tételeknél tünteti

fel a raktári jelzeteket, amelyekről egyértelműen bebizonyíthatóak, hogy egykor Kazay tulajdonában voltak. Mivel a könyvjegyzékek bibliográfiai egységeit szoros ábécérendbe rendezte, felborult az eredeti katalógusok sorrendje, viszont egységes egészként látjuk az egykori könyvtár felépítését.

Valószínűleg terjedelmi okokból nem készült a kötethez külön névmutató, amely a rekonstruált könyvtár esetében fölösleges is lenne, hiszen ábécében szerepelnek az egyes tételek, viszont a könyv szöveges részében szereplő neveket nem tudjuk így visszakeresni. (Szabadi István fentebb említett adattára tartalmaz névmutatót, de annyira sok azonos névalak szerepel a kötetben, hogy nehezen áttekinthető a könyv.) Gondolom, Gáborjáni Szabó Botond munkája előbb-utóbb elérhető lesz elektronikus formában is, amelyben a szabadszöveges keresés használatával teljesen feleslegessé válik külön névmutató használata. Kicsit zavarónak tartom azt is, hogy csak a felhasznált szakirodalomról készült bibliográfia, a levéltári és kézíratos forrásokat csak a lábjegyzetekben böngészve kereshetjük vissza, de valószínűleg ezt is orvosolni fogják az elektronikus változat keresési lehetőségei.

Könyveket gyakran használó emberként mindig örömmel tölt el, ha egy-egy művet tartós, kemény kötésben vehetek kézbe. Mivel Kazay munkásságát feldolgozó kötet kézikönyv jelleggel is bír, igen jó ötlet volt a könyvet keménytáblás kötésben forgalomba hozni, amely színvilágában a debreceni Nagykönyvtár olvasótermét juttatja az eszünkbe.

HEGYI ÁDÁM

Békés Enikő, Asztrológia, orvoslás és fiziológia Galeotto Marzio műveiben, (Humanizmus és reformáció, 35), Bp., Balassi Kiadó, 2014.

A Balassi Kiadó által kiadott Humanizmus és reformáció című sorozat legújabb, 35. kötete egy Galeotto Marzióról szóló monográfia, amelyben a szerző, Békés Enikő, Galeotto méltó irodalomtörténeti helyét kívánja visszaállítani a műveiben megnyilvánuló és az általa közvetí-

tett orvosi-asztrológiai tanok, az arisztotelianus természetfilozófia és a fiziognómiai szemléletmód mélyebb bemutatásával. A kötetben fontos szerepet kap a szerző azon szándéka, hogy a neoplatonikus és a skolasztikus hagyományok együttélését bizonyítsa a 15. századi Itáliában, meghatározza Galeotto *De doctrina promiscua* című traktátusának műfaját, és ezáltal a művet egyfajta interdiszciplináris – orvosi, asztrológiai, enciklopedikus – keretbe helyezze, valamint hogy a korabeli Firenze és a Mediciek, ezen túl Hunyadi Mátyás uralkodói reprezentációját elemezze a fiziognómia évezredes hagyományának tükrében.

A bevezetésben először a kutatástörténetről olvashatunk, amelyből megtudhatjuk, hogy Galeotto Marzio megítélése a magyar tudományosság fejlődése folyamán igencsak ambivalensnek volt nevezhető. A két nagy reneszánszkutató, akiknek a szakmai alapkövek letételét köszönhetjük, Huszti József és Ábel Jenő – jöllehet Galeotto bekerült Schwandtner *Scriptores Rerum Hungaricarum*ába – nem tartották őt komoly szerzőnek, és ennek okát főként a sokáig lenézett, másod-élvonalbelinek tartott témái, az asztrológia, a mágia, a chiromantia, és a fiziognómia tárgyalásában jelölték meg. Olasz kutatók kezdték el a múlt század közepén Galeotto pályafutását és irodalomtörténeti szerepét újragondolni. Közülük a legjelentősebbek a teljesség igénye nélkül: a komoly asztrológiai és forráskezelési szempontokat elsőként bevezető Mario Frezza, a Galeottót a padovai averroisták körébe soroló filozófiatörténész Giuseppe Saitta, az eszmétörténeti kontextusban vizsgálódó Cesare Vasoli, továbbá Gabriella Miggiano, az első kutató, aki Galeottóról átfogó jellegű, monografikus művet írt, valamint megkísérelte őt a kortárs filozófiai gondolkodásban másokkal – pl. Marsilio Ficínóval – összevetve elhelyezni, és végül Graziella Federici Vescovini, aki kimondta, hogy Galeotto a padovai, nagyrészt a Pietro d’Abanóra hagyatkozó averroista hagyomány örököse, és akire Békés Enikő is nagymértékben támaszkodik jelen könyvének megírása során. A kötetben a Galeottóra vonatkozó legfőbb kérdéskörök és felvetések az említett kutatói áramlatok mentén helyezkednek el, néha azon-

ban a korábbi kijelentésekkel vitatkozva, vagy éppen ellenkezőleg, egyetértve, de mindenképpen számos újdonsággal ezeket kiegészítve.

A *Galeotto életpályája, munkássága, különös tekintettel orvosi-asztrológiai ismereteire* című fejezet összefoglalja mindazokat az adatokat, amelyeket Galeotto Marzio életpályájáról a korábbi irodalomtörténeti kutatások már összegyűjtöttek, és kiemeli a szélesebb közönség számára is ismert Galeotto-művek főbb jellemzőit, kitér a szerző vád alá helyezésére, letartóztatására, és végül a szabadulására, emellett összefoglalja a monográfia kiindulópontjául szolgáló irányelveket. Az eretnokség vádalapját képező értekezés, a *De incognitis vulgo* olyan súlyos, a keresztény dogmákkal ellentétes tanokat fogalmazott meg, mint például, hogy kereszttség nélkül is bárki üdvözülhet, aki hite szerint erkölcsösen él; a lélek halhatatlanságára nincs bizonyíték, tudniillik ez hit kérdése, illetve talán a mágia választ adhat rá, mert a segítségével fel lehet támasztani a holtakat; a pogány és a keresztény rítusok között párhuzamot lehet vonni; és hogy a tudatlanság a legnagyobb bűn, a tudósnak pedig morális kötelessége a tudás terjesztése. Galeotto hathónapos raboskodás után, a szabadsága fejében visszavonta tanait, és további műveiben sokkal óvatosabban fogalmazott: ezt a tényt azért tárgyalja a szerző, mert szándékában áll a tanulmánya további részeiben az említett tanokra alapozva megvizsgálni Galeotto nézeteit, természetfilozófiai gondolkodásmódjának megnyilvánulásait, illetve szemléletmódjának fejlődését. Mindezekből kiindulva kijelenti, hogy Galeotto kettős természetű humanista tudós volt, akinél az ókori klasszikus műveltség párosult a padovai skolasztikus filozófiával, és mint olyan, tipikus példáját képviselte a padovai arisztotelianus körbe tartozó tudóstípusnak.

A *De doctrina promiscua keletkezéstörténete* című részben Békés Enikő először a dedikáció témakörét járja körül: tudjuk, hogy a művet Galeotto Lorenzo Medicinek ajánlotta, viszont nem kapott érte semmi olyasféle jutalmat, amelynek megszerzése céljából általában a humanista auktorok dícsőlköteményt, vagy egyéb műveket, például filozófiai traktátust ajánlottak a hatal-

masságoknak. Mi lehetett ennek az oka? Békés Enikő erre nem talál egzakt választ sem a szöveg belső érvei, sem a rendelkezésre álló történelmi források alapján. Felvet néhány érdekes, az elődök által megfogalmazott gondolatot, mely szerint Galeotto a köztudottan neoplatonikus Mediciekkal szemben az arisztotelianus filozófia tanait képviselte, vagy hogy nem tudott elég jól görögül, és ez a tény akkoriban elég nagy hátránynak számított a Quattrocento Firenzéjében. Persze a felsorolt érvek nem jelenthetnek komoly tényezőt Galeotto időleges mellőzöttségének magyarázatára, így ezeket a feltételezéseket nem csupán Békés Enikő, de már a korábbi szakirodalom szerzői is cáfolják. Közül viszont a keletkezéstörténet szempontjából egy másik – bár az előzőekkel nem összefüggő – fontos tény, miszerint ebben a korban vált uralkodóvá az a nézet, amely párhuzamba állította a kozmoszban uralkodó rendet a földi kormányzással. A makrokozmosz működése képeződik le tehát a földi életben, a jó uralkodó pedig jó törvényhozó és jó végrehajtó egyben: ő az, aki a társadalom különféle bajait megfelelően orvosolni tudja: nem véletlen tehát, hogy az orvos-uralkodó párhuzam, ennek nyomán pedig a medicus-Medici metafora népszerűvé vált.

Az előzőekben megfogalmazott gondolatok vezetnek el az olvasót a monográfia következő nagy részéhez, amelynek összefoglaló címe az *Orvostudomány, lélekfilozófia és az antik irodalom recepciója a műben*. A *Medicina* elnevezéssel illetett szakasz az orvostudomány reneszánsz kori megítélésének bemutatásával kezdődik, mivel a szerző szerint a *De doctrina* kereteit az orvostörténeti kontextus határozza meg. Az antik orvoslás elméleteitől elindulva a középkori arab orvostudomány eredményein át juthatunk el a korabeli reneszánsz korszakába, ahol a galénoszi és az avicennai természetfilozófiai orvoslás már kezdett meghaladottá válni. Megismerkedhetünk ezen felül egy másik megközelítéssel is, mely szerint még Petrarca, aki szerint a lélek gyógyítása előrébb való, mint a testé, éles kritikát fogalmazott meg az orvosokkal szemben. Az említett petrarcai szemléletet szerzőnk az szakirodalom alapján középkori

felfogásnak tartja, majd megemlíti, hogy hasonló irányvonalat képvisel Coluccio Salutati is: végeredményben a medicina a társadalom szempontjából teljesen haszontalan tudomány. A Petrarca által elindított igen éles polémia szépen illeszkedik a korszaknak a jog vagy az orvostudomány elsőbbségéről szóló vitájába. Békés Enikő – érthetően – azokat az elméleteket ismerteti részletesebben, amelyek az orvoslás prioritása mellett teszik le voksukat, ilyen például Poggio Bracciolini, Giovanni Lippi di Arezzo és Leonardo Bruni hitvallása is. A 14. század második felében viszont már erősen közelít egymáshoz az orvostudomány és a filozófia, erre kiváló példákat találhatunk Marsilio Ficino, Paolo Toscanelli és Niccolò Vernia műveiben; ez utóbbi auktor állítása szerint az orvostudomány mint a természetfilozófia része, elvezethet bennünket Istenhez, míg a jog csak a „kevésbé nemes” politika komponense, viszont azt már Galénosz is kimondta, hogy a jó orvos jó filozófus is egyben.

A *test és lélek viszonya* címet viselő egység főként a platóni, az arisztotelészi, és az epikureus lélekfelfogás különbségeit elemzi az orvostudomány alakulásának tükrében. Kijelenti, hogy Galeottóra a Galénosz által némiképp módosított lélekértelmezés hatott, miközben Epikuroszt is üdvözli azért, mert bebizonyítván a lélek halandóságát, megszabadította az embereket a túlvilágtól való félelemtől.

A 15. század végén a lélek halhatatlanságáról heves vita bontakozott ki a neoplatonikus és az arisztotelianus hívők között. A lélek halhatatlanságáról szóló elméleteknek három fő irányvonala érvényesült erőteljesen: az első, averroesi gondolat szerint a lélek nem halhatatlan, mert csupán egyetlen közös intellektus létezik, de ebben az egyéni lélek nem osztozik. A másodikat Aphrodisziaszi Alexandrosz képviselte azzal a felfogással, hogy a lélek a testtel együtt meghal. A harmadik, Aquinói Szent Tamás elmélete pedig kimondta, hogy a lélek halhatatlan, és ezt a filozófia érvelésével be is lehet bizonyítani. Mindhárom elmélet nyilvánvalóan közelebb áll az arisztotelészi felfogáshoz, bár ezt Békés Enikő explicit módon nem jelenti ki, és közvetlen forrásmunkákra nem hivatkozik,

ellenben a filozófiatörténeti szakirodalmi hivatkozásokat részletekbe menően hozza.

A kötet következő egysége, *Az ókori irodalom szerepe a De doctrina szövegtestében*, Galeotto forráskezelési sajátosságairól szól. Több hazai és nemzetközi híró irodalomtörténész felhívta már arra a figyelmet, hogy Galeotto szokatlanul, meglehetősen sajátos módon viszonyul a forrásaihoz, tudniillik az asztrológiai és orvosi téma kapcsán, azok mellett, illetve azok kiegészítéseképpen sűrűn citál antik szépirodalmi szöveghelyeket, ez pedig az auctor sokszínű műveltségéről tanúskodik. A monográfus nem tesz viszont említést arról, hogy ez a forráskezelési módszer nem egyedi jelenség: nem a Quattrocento idején és nem Galeotto volt az első, aki az interdiszciplinaritást mint módszer-t alkalmazta, igaz, arról olvashatunk a kötetben, hogy Guarino iskolájában, ahol Galeotto is tanult, nagy szerepet kaptak a tananyagban Vergilius kommentátorai, tőlük átvette ezt a fajta metódust. Viszont ki kell emelni, hogy habár a szerző már a tanulmány elején kifejti, hogy Galeotto munkáját nem egyszerű műfaji keretek közé szorítani, az értelmezés hagyományai egészen az antikvitásig nyúlnak vissza, és a Galeotto által alkalmazott módszer a kommentártörténeti hagyomány több jellegzetességét is magában hordozza. A kommentár mind műfaji, mind pedig irodalom- és tudománytörténeti szempontból egyfajta kánonként értelmezhető, ezért behatóbb vizsgálatát nem lehet elkerülni, illetve a recepciótörténetet sem hagyhatjuk figyelmen kívül: a témáról igen kimerítően szól például Rudolf Pfeiffer nagy-monográfiája, vagy Marianne Pade kommentártörténeti cikkekből álló gyűjteményes kötete.

Galeotto egyik kedvelt eljárása az antik mítoszok orvosi vagy asztrológiai értelmezése, szerzőnk többször is példaként hozza Phaeton történetét, amelyet Galeotto valós csillagászati jelenségekkel magyaráz: volt már példa arra, hogy a Nap letért szokott pályájáról. Egy másik ilyen jellegű interpretáció Proteus lányával kapcsolatos: ők azért örültek meg, mert szervezetükben túltengett a fekete epe, amely Galénosz alapján a melankólia és az elmebaj okozója.

Az asztrológiai gondolkodás megítélése a középkorban című fejezetben Békés Enikő a középkori asztrológia történetének összefoglalását tárja elénk, először a ptolemaioszi, az arisztotelészi, valamint az arab szerzők által közvetített tudomány képviselői, Szent Ágoston, Nagy Szent Albert, Aquinói Szent Tamás, Pierre d'Ailly alapján, akik lényegében elfogadták a csillagoknak az emberi szervezetre gyakorolt hatását, viszont a csillaghitet és a jóslást egyöntetűen elleneztek, minthogy azok több keresztény tanítással, például a szabad akarat eszméjével is ellentétesek voltak. A második fontos irányvonal a tudománytörténet ismertetésében a neoplatonista interpretáció bemutatása, amelyet Macrobius, Firmicus Maternus, Pico della Mirandola és Marsilio Ficino prezentált, hogy csak a legismertebb auktorekat említsük. Békés Enikő többször hangsúlyozza, hogy Galeotto korában az említett tendenciák nem különültek el oly élesen egymástól, mint ahogyan azt a korábbi szakirodalom kinyilatkoztatta. Rávilágít többek között arra is, hogy az asztrológia és a medicina egyaránt szerepelt az egyetemi tananyagban, sőt Krakkóban önálló asztrológiai tanszék is működött. Ekkortájt szinte minden uralkodói udvarban alkalmazásban állt egy vagy több asztrológus, akik elkészítették az uralkodó születési horoszkópját, előre jelezték az elkövetkezendő jelentőségteljes történelmi események időpontját és kimenetelét. Csakhogy a kortársak az asztrológusok tevékenységét sem ítélték meg egyformán: Ficino elfogadta ugyan a csillagok emberi testre gyakorolt hatásának elméletét, de támadta a jóvendölést. Pico della Mirandola elhatárolta magát az asztrológusok jóslatainak pontatlanságától, és elutasította a determinizmus tézisé. Galeotto felfogása a determinizmushoz állt közel, viszont foglalkozott az alkimával és a mágiával is, amelyektől viszont Ficino teljes mértékben elszigetelődött. Galeotto a *De doctrinával* végeredményben elkerülte az ismételt eretnakség vádját, mégpedig azért, mert a lélek halhatatlanságát az egyház szellemiségének megfelelően, az arisztotelészi természetfilozófia szerint tárgyalta.

A következő fejezet a *Galeotto és Pietro d'Abano* címet kapta, és azt hivatott bemutatni,

hogy Galeottót milyen nagy mértékben befolyásolta a 13–14. században alkotó, a padovai arisztoteliánus természetfilozófiai szemlélet atyjának tartott orvos-asztrológus. Békés Enikő leírja, hogy ezzel a kérdéskörrel részleteiben már foglalkozott Lynn Throndyke, aki a *De incognitis vulgo* és a *De doctrina* című műveket teljes egészében Pietro d'Abanóra vezeti vissza, és Galeotto értekezéseit az előbbi munkáira (vö.: a *Conciliator* és *Lucidator* néven emlegetett traktátusok) támaszkodó, nem túl eredeti, csapongó stílusban íródott kompilációként jellemzi. Ezt a vonalat erősítette Graziella Federici Vescovini, aki kifejezetten Pietro d'Abanóval, a padovai természetfilozófiai gondolkodással és ezek arab, valamint középkori gyökereivel foglalkozott. A fenti két filozófiatörténész kutatásai alapján egyértelművé válik, hogy Galeotto Pietro d'Abanótól vette a következő tanokat: a Hold, a bolygók, és a bolygók együttállása hat az emberi testre, és ezek együttesen határozzák meg a születési képletet; minden bolygó rendelkezik a négy galénoszi alapminőséggel, amelyek hatnak az emberi alapminőségekre; az imágók hatnak a gyógyításban (ezt az elméletet szerzőnk a későbbiekben bővebben tárgyalja); az asztronómia és az asztrológia tárgya megegyezik; a mágia, úgymint a fizionómia, a chiro-mantia és a talizmánmágia bevetethető a gyógyításban; a bolygók sorrendjének meghatározása, és a Nap mint elsődleges bolygó szerepének fontossága. Pietro d'Abano tanainak további ismert követői voltak még: Biagio Pelacini da Parma és tanítványa, Michele Savonarola, aki személyesen ismerte Guarinót, így tanítványait, Janust és Galeottót is.

Az *Astrologia practica* a *De doctrinában* részleteiben értekezik arról, hogy az észak-itáliai egyetemeken és a praktizáló orvosok körében az asztrológiai orvoslás a mindennapi gyógyítás részévé vált a 15. századra. A szerző ennek bizonyítására példákat is hoz: számos kéziratban maradtak fenn úgynevezett „zodiákus ember”-ábrázolások, nagy számban keletkeztek orvosi-asztrológiai kézikönyvek, amelyek gyakorlati tanácsokkal látták el az orvosokat (pl. hogy milyen bolygóállások esetén kell érvágást végezni), és külön felhívja ismét a figyelme-

ket az uralkodói udvarokban ténykedő „hivatásos asztrológusok” jelenlétére. A fejezet végén kiemeli, hogy noha Galeotto írt is néhány jóvendölést (pl. utólag felállította Augustus császár horoszkópját, vagy prognosztizálta, hogy Giovanni de' Medici-re nagy jövő vár, és való igaz, pápa lett belőle), arra semmi bizonyítékot nem talált, hogy Galeotto gyakorló asztrológusként működött volna. Az *Asztrológia a Mediciek környezetében* című fejezetben a szerző bizonyos művészettörténeti alkotásokat mutat be részletesen a Mediciek önreprezentációjának illusztrálására. Nincs tudomásunk arról, hogy Lorenzo de' Medici, vagy bármely Medici családtag hivatásos asztrológust alkalmazott volna, de hogy a család életében és uralkodói reprezentációjuk szempontjából milyen jelentős helyet foglalt el az asztrológia, azt számos, a család megrendelésére készült műalkotás jelenléte bizonyítja. Békés Enikő bemutatja, hogy a medicus-Medici metaforán túl széles körűen elterjedt a Quattrocento folyamán a Medici család három királyokként való ábrázolásának szokása. Ebben az időben a bibliai három királyokat gyakran asztrológusokként illetve mágusokként értelmezték, és mivel a Mediciek támogattak egy ún. Compagnia de Maghi nevű firenzei társaságot, a művészek őket, mint patrónusaikat gyakran festették meg a három mágus képében.

A *Nap szimbolikus jelentősége a De doctrinában* elnevezésű szakasz ismét tudománytörténeti összefoglalóval kezdődik, Békés Enikő az elméletek ismertetésénél a magyar álláspontot emeli ki. Kardos Tibor és Nagy Zoltán korábbi kutatásait részletezi, akik lényegében Galeottót a kopernikuszi tanok előhírnökeként határozták meg. Szerzőnk ezt a kijelentést túlzónak tartja, és vitatkozik elődeivel: véleménye szerint fontosabb Galeottót a saját kora kontextusában, a 15. századi reneszánsz Firenze környezetében vizsgálni, ezért summázza a Galeottót befolyásoló tudományos vélekedéseket az ókori csillagászok tanain keresztül egészen a Mátyás udvarában ténykedő asztrológusok munkásságáig, amelyek mind-mind a Nap elsőbbségét hangsúlyozták a többi bolygóéval szemben. Hangsúlyozza ezen túl a Mediciek korában népszerűvé váló Hermész Trismegisztoz-kultusz nagy

horderejét: ez nem csupán Galeottóra, de a korszak összes filozófusára hatott, vegyük például Ficinót, aki szerint a világlélek a Napon keresztül fejtette ki hatását. Galeotto asztrológiai világképének alaposabb megértéséhez kíván hozzájárulni a következő, *Manilius Astronomiacájának recepciója a De doctrinában* című egység: szerzőnk ennek az ókori műnek az alapján illusztrálja Galeotto determinista felfogását, és a fátumba vetett sztoikus hitét, amelyek minden művében visszatükröződnek. Az asztrológiai tárgyú költemény hatásainak részletezése során Békés Enikő nem csupán az európai, hanem a magyar vonatkozásait is ismerteti a recepció-történetnek mind filozófiai-asztrológiai, mind pedig poétikai szempontok alapján.

A tudománytörténeti témák fejtegetése után tér át a következő, *SCIENTIA SEXUALIS* címet viselő nagy fejezetre, amelyben először a szexualitás kontextusának megértésére szeretné irányítani a figyelmünket. A szexualitás mindekelőtt a test-lélek témakörbe ágyazódik be: azaz, hogy az egyes bolygók, bolygóállások, és ezek alapminőségei hogyan hatnak az ember fiziológiájára, ezen belül pedig a szexualitására. A szerző két témát jár tüzetesebben körül az eddigiekhez hasonló módszert alkalmazva, tehát a tanulmányt tudománytörténeti áttekintéssel egészíti ki az ókortól kezdve egészen Galeotto korszakáig; a tárgyalt kérdések – a nemek közötti átváltozás és a szexuális gyönyör – tekintetében igen határozott elképzeléseket ismerhetünk meg. A *Caput XVIII. Sexus mutatio és a nemiségről alkotott orvosi nézetek* fejezetében újfent találkozhatunk Galeotto már ismert interpretációs módszerével, tudniillik, hogy orvosi magyarázatait az antik mítoszokból vett történetekkel gazdagította. Népszerű mítosz volt Teiresziászé, aki férfiből nővé változott, és ezáltal megtapasztalhatta, hogy a nők szexuális gyönyöre a férfiakénál nagyobb. Plinius Maior is írt a nemi transzmutáció lehetőségéről: a fenti két állítás a középkori elméletek szempontjából igen jelentős volt: az egynemű modell eszméje alapján ugyanis a nők lényegében a férfiaknál alsóbbrendűek, a testükben kevesebb hő képződik, így nem is alakulhattak ki teljesen a nemi szerveik, amelyek a férfiaknál igen, viszont

a női nemi szervek lényegében a férfi nemi szervek lenyomatai. A *Caput XIX. De coitu, coitus masculi* szakaszában Békés Enikő a már a téma bevezetésékor hangsúlyozza, hogy Galeotto tudatában volt a témaválasztás pikantériájának: ő maga tett ugyanis kísérletet a tárgykör aktualitásának igazolására. A homoszexualitásról is értekezett, ennek kapcsán szerzőnk kiemeli a tényt, hogy a homoszexualitás orvosi tárgyalása jelentősen eltért a társadalom korabeli erkölcsi-teológiai felfogásától, valamint hogy a témához való gyakorlati és elvi hozzáállás is jelentősen különbözött a reneszánsz Firenzében: látszólag igen szigorúan büntették, elviekben és a szokások alapján viszont hallgatólagosan megtűrték a városban a homoerotikus megnyilvánulásokat. Szerzőnk végkövetkeztetése: a *De doctrina* semmiképpen sem a teológiai-társadalmi kontextusba, hanem az orvostörténetbe illeszkedik, így tehát a korabeli közvélemény megítélése sem sújtotta oly negatívan; ráadásul a szexualitás orvosi és kultúrtörténet ismertetése együtt értelmezendő a lélekfilozófiai interpretációkkal: így Galeotto önmaga és a közönsége számára is legitimálta művét.

Mindezek után tér át Békés Enikő a következő nagy egységre (*A MEDICIEK ÖNREPREZENTÁCIÓJA ÉS A DE DOCTRINA PROMISCUA. A medicus-Medici hasonlat szerepe a műben és az orvos-uralkodó toposz története*), amelynek kisebb témáira már az előző fejezetekben halványan utalt, ez pedig a Mediciek hatalmi önkifejezése és a „társadalom orvosa az uralkodó” metafora története. Mindenekelőtt leszögezi, hogy a medicus-Medici párhuzam főként Cosimo il Vecchio és Lorenzo il Magnifico körül alakult ki, de maga a metafora már egyéb természetfilozófiai és politikaelméleti művekben is létezett, ez nem Galeotto találmánya, sőt ő maga hivatkozik antik forrásaira (Platón, Arisztotelész, Livius és Seneca). Ez a gondolat a társadalmat mint élő, organikus rendszert fogja fel, amelynek hibás működése betegségeket generál, a jó uralkodó pedig nagy tudású orvosként meggyógyítja, illetve szélsőséges esetben el is távolítja a beteg részeket és szerveket, hogy az egész egészségesen működhesen. A szerző ezután – ahogyan már megszokhattuk – ismer-

teti az organikus társadalom-felfogás antik és középkori hagyományait, különös tekintettel a Galeottót nagymértékben befolyásoló áramlatok taglalására. Így jutunk el ahhoz a Békés Enikő által fontosnak tartott felvetéshez, hogy hogyan határozzuk meg Galeotto *De doctrinájának* műfaját, de egyelőre a választ nem kapjuk meg. Szerzőnk csupán felkínálja a műfaj szempontjából lehetséges meghatározásokat: a mű a tudománytörténeti besorolások alapján ugyanúgy közel áll a természetfilozófiai értékekhez, mint a királytűkrökhöz, vagy éppen az orvosi traktátusokhoz. Ezzel talán arra céloz, amellyel a magam részéről teljesen egyetértek, hogy nem feltétlenül kell definiálni egy irodalmi alkotás műfaját, hiszen így egy sokszínű, tartalmas olvasmányt akarunk olyan szűk keretek közé szorítani, ahonnan akarva-akaratlanul, ilyen vagy olyan módon ki fog törni. A tanulmány írója a továbbiakban az orvos-uralkodó párhuzam megnyilvánulásának egyes példáit mutatja be a Mediciek önreprezentációjában szerepet játszó műalkotásokban: az egyik ilyen Botticelli *Sacra Conversazione* című képe, amelyen Szent Kozma és Damján orvosszentek portróját Lorenzo és Giuliano de' Mediciről mintázta a festő. Mindezek alapján szerzőnk felveti, hogy az orvos-uralkodó párhuzam az abszolutisztikus törekvéssel bíró hatalmasságok önreprezentációjában játszott kiemelkedő szerepet, így jutunk el a monográfia utolsó nagy fejezetéhez, amely már nem a *De doctrinát*, hanem Galeotto egy másik, Magyarországon igen népszerű művét tárgyalja, mégpedig azt, amely megfestette Hunyadi Mátyásnak mint ideális uralkodónak képét.

Az *ideális uralkodó képe Galeotto de Egregie, sapienter, iocose dictis et factis* című egység érzésem szerint csak lazán illeszkedik a többségében a *De doctrináról* szóló kötetbe, hiszen a szerző a tanulmány elején kifejezetten hangsúlyozza, hogy nem kíván Galeottóról monografikus igényű művet írni, mivel ezt már megtették előtte mások. Tény azonban, hogy mint az uralkodói reprezentációról szóló argumentáció is hangoztatja, az újabb, kis tanulmánynak minősíthető fejezet valóban összekapcsolható és párhuzamba állítható a Mediciek hatalmi önkifejezé-

sével. A szerző a *facetiae*-irodalom, a *dicta memorabilia* irodalmi hagyománya és a fiziognómia tradíciója felől közelíti meg a művet, minthogy az említetteknek is jelentős irodalomtörténeti háttere van. Műfajilag szintén nem besorolható, ugyanúgy, mint a *De doctrina*, hiszen több műfajhoz igen közel áll, például az *aphothegma*-irodalomhoz, de akár a királytűkrökhöz, vagy a fiziognómiai traktátusokhoz is. Ami Békés Enikő szerint a *De dictis* a többi hasonló értekezéstől megkülönbözteti, az a humor szerepének kiemelése: Galeotto Ciceróra és Macrobius *Saturnaliájára* hivatkozva ismételtén maga utal arra, hogy a tréfának már az ókorban rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak: egy szellemes és talpraesett vezető jelleme nem nélkülözhetette a humort sem. Ezután szellemtörténeti ismeretetés következik a *facetiae*-irodalom jellegzetes középkori (pl. Szent Lajos, II. Henrik) és reneszánsz (Cosimo il Vecchio, akinek tréfaírói anekdota-gyűjtemény is készült) figuráiról, amelyet a későbbi írók átruháztak az *urbanus* és az *udvari ember* karakterére is. A szerző Galeotto művének eredetiségét abban látja, hogy a szokások, életképek lefestése mellett bele tudta szőni a történetekbe a saját orvosi-asztrológiai és természetfilozófiai meggyőződését.

Az utolsó részben a *De dictis*-ben előforduló fiziognómiai tanok ismertetését olvashatjuk, a szerzőtől megszokott alapos tudománytörténeti összefoglalással és képzőművészeti vonatkozásokkal bővítve. A fiziognómiának egy fontos aspektusát ragadja meg a szerző, mégpedig az eddigiekben már kiemelt uralkodói reprezentációt. A fiziognómia alapvető tétele, hogy az egyes lelki tulajdonságokhoz bizonyos fajta külső fizikai jellemzőket lehet társítani, ezáltal a külső megjelenésből következtethetünk a jellemre. Ez az állítás nem csupán a képzőművészeti ábrázolások során kap esszenciális jelentőséget, hanem azért is, mert királytűkröként az erénykatalógus része lesz: a jó uralkodó ismérve, hogy fiziognómiai tudása alapján észrevehesse, és leleplezhesse az őt körülvevő emberek jellemét. Mátyásról több olyan anekdota maradt fenn, amelyek a szellemessége mellett a jó uralkodó erényei között számon tartott kiváló emberismeretéről tanúskodnak.

Békés Enikő nagyívű tanulmánykötetének újdonsága, hogy az interdiszciplinaritás jegyében nem csupán Galeottónak a *De doctrinában* megmutatkozó felfogását mutatja be, hanem az auktor portréjának részleges megfestése során ő maga is alkalmazza az egyes tudományterületek (filozófia, fiziognómia, asztrológia, orvoslás, stb...) összekapcsolását, amellyel tovább árnyalja a szerzőről kialakult képet. Jelentős eredménye továbbá, hogy a korábbi szakirodalom által másod-élvonalbelinek, „Mátyás király udvari bohócának” tartott Galotto Marzio szerepét újradefiniálja, és bebizonyítja, hogy a reneszánsz auktornak, Janus barátjának és Guarino tanítványának a természetfilozófiai gondolkodásban, az orvoslásban és az asztrológiai tanok közvetítésében sokat köszönhet a reneszánsz irodalomtörténet és a magyarországi latinság.

DALLOUL ZAYNAB

Gömöri György, A rejtőzködő Balassi, Ariadne könyvek, Kolozsvár, Korunk Komp-press, 2014, 219 p.

Gömöri György lengyel vonatkozású írásai tanulságos forrásfeltárások: szóljanak akár Jan Sienińskinek a Balassákkal összefonódó életútjáról, akár a Balassa János halálára epicédiomot író Jan Bielskiről, akár Bekes Lászlóról, aki levélben számolt be – eddig egyetlen ilyen lengyelországi forrást ismerünk – Balassi Bálint haláláról, akár Balassi Bálint és Wesselényi Ferenc kapcsolatáról, akár az 1590-ben Balassi (lengyel pénzen felfogadott) kisebb lovas hadseregéről, akár Sebastian Grabowieckiről. Ezek a kötet kiemelkedően legjobb írásai.

Tény, hogy Gömöri kutatásai nélkül lényegesen kevesebbet tudnánk Balassi utolsó lengyel útjáról is, kiváltképpen a költő itteni kapcsolati hálójáról. Ugyanakkor az is tény, hogy a szerző esetenként ragaszkodik olyan régebbi szakirodalmi megállapításhoz (Eckhardt), amely kevésbé valószínű, mint pl. Célia és Wesselényiné Szárkándy Anna azonosítása. Az ilyen érvek nehezen vehetők komolyan: „Wesselényiné Szárkándy Anna (Bekes Gáspár özvegye) abban a korban lehetett, amikor az asszonyok

kettőzött érdeklődéssel reagálnak minden férfi figyelmére – s hogyan állhatott volna ellent a férfias, művelt, ráadásul személyes versekben magasztaló magyar vendégnek?” A kérdésnek később a szerző egy egész tanulmányt szentel (*Anna örök, azaz még egyszer Balassi Bálint Céliájáról*), amelyben egy általam felállított hipotézist vitat.

Nem szeretném a szerepeket összecserelni: recenziót írok, nem vitairatot. Minden eltérő véleményt tiszteletben tartva, úgy gondolom, Célia személyét kellő bizonyossággal sem Eckhardt-nak, sem nekem, sem másnak nem sikerült kideríteni, hipotézisek vannak, ezek közül a Célia = Szárkándy Anna kevésbé valószínű. Az sem bizonyítható, hogy a Célia-versek mind Lengyelországban íródtak volna. Gömöri véleménye egyébként mintha változna a kérdésben. Míg két, időben korábbi cikkében egyértelműen a fenti azonosítást és a Célia-versek lengyelországi genezisért vallja, könyvemről írt (e kötetbe bevalogatott) megtisztelően dicséret hangvételű recenziójában már engedékenyebb: „Másképp az a tény, hogy a Célia-versek egy része már Balassi Lengyelországba menetele előtt íródott (...)” (193) *nyilván nem ugyanaz*, mint hogy: „(...) szinte bizonyosra vehető, hogy a Célia-versek igenis Lengyelországban születtek.” (93)

A Balassa-kódex 138–139. oldalán található egy *BÁTHORI* akrosztichonú, majd közvetlen utána, a 140–141. oldalon a *Segétségül hila téged* incipitű vers. Eckhardt egyiket sem vette fel a Balassi kritikai kiadásba, megoldását máig konszenzus övezi. Gömöri feltételezi, hogy az első vers Balassié, a második esetleg Báthory András bíborosé. Elképzelhető, de – Gömöri is így gondolja – nem bizonyítható.

Sir Philip Sydney magyarországi kapcsolatairól tudhatók nagy részét is a szerző kutatásainak köszönhetjük. Különösen érdekes (akár csak a lengyel viszonyokról szóló tanulmányban) a kapcsolati hálók felrajzolása, Bécs–Itália–Erdély korabeli értelmiségi elitjének (a Páduát járt protestáns humanistáknak) sajátos összefonódása. Languet egy Sydneynek írt, latin nyelvű leveléből Gömöri értékes adatot bont ki: Sydney ismerte Balassa Jánost, s talán fiát, Balassi Bálintot is.

Purkircher György Sidneyhez intézett leve-

lében ír arról, hogy a törökök keresztény emberáldozattal fékezték meg az elemek erőit. Gömöri szerint „nagyon is valószínű, hogy ez lett egyik kiindulópontja a Kőműves Kelemen című népballadában leírt történetnek”. Ez igen fantáziadús következtetés. „Az, hogy a hordóba rakott rácból hogyan lett az egyik kőműves felesége, nem szükséges magyaráznunk: egy ilyen „romantikus” csere nélkül talán nem is lehetett volna ebből a különös eseményből hátborzongató népballada” – írja Gömöri. Hát, ezzel a mód szerrel sok minden bebizonyítható lenne. A szerző is érezheti ezt, hiszen tanulmánya záró bekezdésében így összegez: „Lehet, persze, hogy (...) a ballada és a temesvári emberáldozat közötti hasonlóság merőben véletlen.”

Lengyel nyelvtudás hiányában nem tudok érdemben hozzászólni a kötet egyik legérdekesebb írásához, amely Balassi verseit és a korabeli lengyel költészetet hasonlítja össze.

Gömöri több izgalmas felfedezést tett, amelyeket jelen kötetébe is beválogatott: ő találta meg Balassi Bálint bejegyzését Stephan Haymb emlékkönyvében, ugyancsak ő fedezte fel Hans von Braun albumában a Balassi-címet és Balassi Bálint jelmondatát, ő ismertette a strasbourgi akadémián tanuló 16. századi magyarok albumbejegyzéseit.

Meggyőző a „póka” = „ifjú nő” szófejtés.

Campion (Campionus) művéről, a szerzőről, a történeti körülményekről, továbbá Balassi találkozásáról a szöveggel valószínűleg Gömöri írta a legalaposabb tanulmányt.

A könyvet két szép vers zárja: a *Balassi Krakóban* és a *Zrínyi Miklós Balassi Bálintra emlékezík*. Tudjuk, Gömöri 1956 novemberében hagyta el az országot. Hihetnénk: az előbbi vers önéletrajzi ihletésű is, hiszen „minden, minden hiába / idegenben nem élhet”. Ám a vers három évvel korábbi (1953. november), meglehet, jövőbelátó...

Sajnálatos hiányosság, hogy a nincsenek lábjegyzetek, nehézkes egy-egy vonatkozás kedvéért a tanulmány végére lapozni. Továbbá, s ez sokkal fontosabb, a kötet nem tartalmaz névmutatót, amely egy ilyen, tudományos értékű kiadványnál nélkülözhetetlen segédeszköz lenne.

KÖSZEGHY PÉTER

Medialisierung des Zerfalls der Doppelmonarchie in der deutschsprachigen Regionalperiodika zwischen 1880 und 1914, Hg. Zoltán Szendi, Wien, LIT Verlag, 2014, 184 p. (Transkulturelle Forschungen an den Österreich-Bibliotheken im Ausland Bd. 9)

Az Európát később teljesen átalakító I. világháború kitörésének 100. évfordulója a legkülönbözőbb tudományos szempontú vizsgálódásokhoz kínál apropót. A sorozat legutóbb megjelent kötete azon nemzetközi kutatások eredményeit foglalja össze, amelyek a Monarchia utolsó békes évtizedeinek német nyelvű helyi sajtójára irányultak. A munkának az volt a célja, hogy a helyi lapok olyan szimptomatikus jelenségeit mutassa be, amelyek előre jelezték a Monarchia felbomlását. Ismeretes a sajtó véleményformáló ereje, a politikai hatalom birtokosai már akkor is tudták az újságolvasókat – persze nem a mai mértékben – manipulálni. A kötet címében szereplő évszámok arra utalnak, hogy az 1880-as évek egyrészt a Monarchia virágkorát jelentik, másrészt már magukban hordozták a széthullás előjeleit. A kutatás lezáró éve a háború kitörésének éve. A helyi sajtó alkalmas arra, hogy felfedezzük benne a növekvő nacionalizmus, de ugyanakkor az uralkodó iránti lojalitás, a Monarchia egységének megőrzésére való törekvés nyomait is. A kor legfontosabb kérdéseinek vizsgálatára a legalkalmasabbak az újságok vezércikkei, de a tudósítások, kommentárok, eszék, valamint a szépirodalmi szövegek is fontos információkat tartalmaznak. A vizsgált helyi lapok hat mai országból származnak, profiljuk különböző volt, többségük német nyelvűsége ellenére eltérő nyelvi és társadalmi közegben létezett.

Gabriele Melischek bevezető tanulmányában a média feladatait vázolja fel krízis-, illetve feszültségszituációk esetén. Miután meghatározza, hogy az identitás mit jelent és melyek a sajátosságai (stabilitás, ugyanakkor dinamizmus és változás is), bevezeti a „framing” fogalmát és bemutatja, mi a funkciója a hírszolgáltatás terén. Ezután tér ki a krízis meghatározására. Az irodalom sajtóbeli terjesztésének példájaként két nagy liberális orgánus, a bécsi *Neue Freie*

Presse és a budapesti *Pester Lloyd* tárcarovatát, irodalmi és színházi kritikáit vizsgálja a kiválasztott évek, 1880, 1890, 1900 és 1910 utolsó három hónapjában. Végezetül arra a következtetésre jut, hogy míg a *Neue Freie Presse*re a német nyelvű (kezdetben német, majd osztrák) irodalom számszerűleg nagyobb mértékű közlése volt jellemző, addig a *Pester Lloyd* olvasóit inkább a nemzetközi (nyugat-európai) irodalom felé orientálta és a magyar irodalmat is ezek kontextusában mutatta be. Vagyis mindkét lap saját kormánypolitikáját népszerűsítette közvetve, és a Monarchia két részében nem létezett általánosan érvényes irodalmi konszenzus, illetve az uralkodó kánon nem volt azonos.

Az időrendben közölt tanulmányok nagyobb része olyan újságokkal foglalkozik, amelyek konfliktushelyzeteket, illetve a háború előtti időszakot tematizálják. Kivételt képez az utolsó két írás, amelyek olyan periodikumokat mutatnak be, amelyek multikulturális közegük miatt távol tartották magukat a direkt politikázástól.

Szendi Zoltán a *Fünfkirchner Zeitung*ból vett példák alapján elemzi, hogyan tárgyalta ez az újság a feszültségeket okozó tényeket. Arra a megállapításra jut, hogy a háború veszélye ebben az időben már mindenütt érzékelhető volt. 1888-ban egy újságcikkben találóan fogalmazták meg, hogy a háború oka a „pusztá kapzsiság és uralomvágy”, ezen kívül a növekvő feszültségek másik fő oka az egyre jobban terjedő nacionalizmusban rejlett. Az elmagyarosodás a jelentős német nyelvű lakossággal rendelkező Pécsen és környékén olyannyira előrehaladott volt, hogy a német polgárok, így a lap szerkesztője is, magyarnak vallotta magát, s hamarosan már nem volt igény német nyelvű orgánumra a városban. 1892-ben megalapították a konkurens *Pécsi Naplót*, majd a *Fünfkirchner Zeitung* 1906-ban meg is szűnt. A háborús veszéllyel kapcsolatos híradásokat Szendi három csoportba sorolja: a rövid hírekben az újság semleges volt, a vezércikkekben ugyanúgy – mint ahogy azt osztrák helyi orgánumokkal való összevetés is bizonyítja – a kormánypolitikát támogatta, néhány írásban viszont már szubjektív vélemények is napvilágot láttak. Jellemző volt még,

hogy a liberális szellemben szerkesztett *Fünfkirchner Zeitung* ugyanabba a hibába esett, mint sok magyar politikus a kiegyezés után vagy 1848-ban, amennyiben figyelmen kívül hagyták a nemzetiségek óhajait.

Tanja Žigon a 19. század végi, 20. század eleji krajnai német-, illetve szlovénnyelvű sajtót vizsgálja és többirányú lojalitásukra (Habsburg alattvalói hűség, valamint szlovén nemzeti öntudat) hívja fel a figyelmet. A német nyelvű lapok, a legolvasottabb *Laibacher Zeitung*, a német nyelvű, de címében a Júlia-Alpok legmagasabb csúcsának szlovén nevét viselő *Triglav*, a *Laibacher Wochenblatt*, valamint a szlovén *Slovenski narod*, a *Slovenec* és a *Slovan*. A szerző ezekben mutatja be a császári pár 1883 nyarán Krajnában tett látogatásának visszhangját, a krajnai születésű neves osztrák költő Anastasius Grün (Anton Alexander Graf von Auersperg) halálának tízéves évfordulóján 1886-ban Ljubljánban leleplezett emléktábla felavatását; majd 1907-ben a *Slovan* című kulturális folyóiratban már a szlovén nemzeti eszme jelenlétét és a Monarchia felbomlásának prófétai vízióját konstatálja.

Matjaž Birk és Anja Urekar Oswald maringori periodikumokkal foglalkoznak írásukban; a német nyelvű *Marburger Zeitung*ot és a szlovén nyelvű, konzervatív *Slovenski gospodar* című hetilapot mutatják be néhány kiválasztott év (1900, 1907, 1914) alapján. A lapokból vett példák felvonultatása után, amelyek az azonosság és a másság ábrázolására fókuszálnak (szlovének, szerbek, magyarok és csehek, valamint a Német Birodalom), végezetül azt állapítják meg, hogy ez a problematika a stájer nagyvárosban, Mariborban állandóan jelen volt, és hogy a szlovén újságban – bár a szlovének egyenjogúságát követelte – mégis a Habsburg Birodalom iránti nagyobb lojalitás fedezhető fel.

A hosszú életű nagyszebeni *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* (1874–1944) kiválasztott évfolyamainak (1880–1883, 1885, 1890, 1900 és 1905) elemzése Bianca Bican tanulmányában azt igazolja, hogy a lap soha nem tudta a helyi érdeklődés határait átlépni. Bár az erdélyi századok évszázadok óta rendelkeztek bizonyos pri-

vilégiumokkal, de a közélet minden szegmensére kiterjedő magyarosítási törekvések ekkoriban érzékenyen érintették a szász lakosságot. Német nyelvű sajtójuk (és így politikai elitjük sem) tudott hatásos programot felmutatni, ehelyett a sajtó inkább csak a múltból vett pozitív példák megismertetésére szorítkozott.

Tereza Pavličková azt a feladatot tűzte ki maga elé tanulmányában, hogy bemutassa a znojmoi sajtót és annak rövid történetét. Részletesen ábrázolja a nemzetiségi kérdés német és cseh nyelvű sajtóbeli tárgyalását, kitér a nemzeti, a liberális valamint a keresztény szellemű 19. századi lapoktól kezdve egészen a 20. században már radikalizálódó, egymással rivalizáló orgánumokig, amelyekben már az antiszemitizmus bizonyok jeleit regisztrálta, és amelyek már az eddigi együttélés, összetartozás helyett inkább a szétszakadásra irányultak.

Jožef Tancer az 1838 óta megjelenő, nagy hagyományú *Kaschauer Zeitung*ot teszi vizsgálatá tárgyává, nevezetesen annak 1910 és 1913 közötti évfolyamait, de különösen az 1912-es évre koncentrál, mert ez utóbbi évben érték el tetőpontjukat a magyarországi általános, egyenlő és titkos választások előkészületei. Metaforák segítségével (pl. a politika játék, a demokrácia hiánya betegség, a megoldás az elmozdulás) mutatja be a választás kapcsán a lap vezércikkeiben kialakult diskurzust, és arra a következtetésre jut, hogy bár Magyarország krízishelyzetben volt, de semmiképpen sem állt fenn a szétesés vagy a pusztulás veszélye.

Bognár Zsuzsa munkájának középpontjában a *Pester Lloyd* kulturális rovatának imago-lógiai analízise van, és azt követi végig, hogy tárgyalta a lap a különböző népeket, legyenek azok a háborúban Magyarország szövetségesei, illetve ellenségei. Ehhez a sztereotípiakutatás módszertanát használja, és azt mutatja be, hogyan távolodtak el az újság publicistái (Alfred Polgár, Hatvany Lajos, Ernst Lorys, Otto Alscher, Szász Zoltán és Supka Géza) a hagyományos nemzeti sztereotípiáktól, és hogyan jutottak el a háborús ideológia mentén újabb sztereotípiák megfogalmazásáig. Sajtótörténeti érdekesség és kuriózum az, amikor a *Pester Lloyd* 1916. szeptember 2-ától október 29-éig, Erdély

románok általi megszállása alatt egy oldalának kétharmadát átengedte a nagyszebeni *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*nak, hogy az tudja Magyarországra menekült olvasóit tájékoztatni. Ezáltal a budapesti lap szakított a népeket szétválasztó sztereotípiákkal és – hacsak rövid időre is – összekötő, közvetítői szerepet vállalt magára.

Cristina Spinei a csernovici *Bukowinaer Post* (1893–1914) című lappal foglalkozik, bemutatja a multikulturális értékeket (román, ukrán, ruszin, lengyel, német és zsidó) egybefogó, többnyelvű Bukovina koronataratomány német nyelvű orgánumát. Ennek a történelem során önállósággal soha nem rendelkező régiónak a 'lingua francá'-ja ugyanis a német nyelv volt. Igen érdekes a bécsi sajtóval, osztrák és más nemzetiségű szerzőkkel való különböző összefonódások, érintkezési pontok bemutatása a tanulmányban. A szerzőnő sok író, költő, publicista nevét sorolja fel, akik a *Bukowinaer Post* több mint húsz átnézett évfolyamában a számtalan ott közölt műfordításnak köszönhetően felbukkantak.

Lucia Mor a *Der Bote vom Gardasee* (1900–1914) című hetilapot mutatja be, amely létezése alatt mindig ügyesen egyensúlyozott Németország, Ausztria és Olaszország között oly módon, hogy a politikai témákat, állásfoglalásokat ügyesen kerülte, és ezáltal a nemzetek békés együttélésének egyfajta példaképét, ideálját testesítette meg. Ez a lap létevére is volt, ugyanis a turisták, fürdővendégek gazdasági, kulturális és úti információkkal való ellátása tartotta életben. Az aktuális politikai eseményekről mindig közvetve adott hírt, az európai béke megőrzése érdekében a Hármasszövetséget (Német Birodalom, Osztrák–Magyar Monarchia, Olaszország, 1892-től 1915-ig fennálló szövetségét) támogatta. A lap minden számának nagy részét gazdasági okokból a hirdetések tették ki.

Összefoglalólag még egyszer a sajtó véleményformáló erejére utalhatunk, s a kötet bebizonyította, hogy a helyi sajtó, persze nem olyan mértékben, mint az országos nagy lapok, szintén részt vett a Monarchia krízishangulatának diskurzusában. Ezen kívül értékes hozadékként megemlíthetjük a szlovén sajtó (Ljubljana

és Maribor), valamint a dél-morvaországi Znojmo sajtójának rövid összefoglalását, Bukovina történeti fejlődésének és korabeli sajtójának vázlatos bemutatását. A tárgyalt kötetben köz-

zétett kutatási eredmények hozzájárulhatnak a Monarchia helyi sajtójának jobb, differenciáltabb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA

SZÁMUNK SZERZŐI

ÁCS PÁL, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
acspali@gmail.com

CSORBA DÁVID, Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely
(Debrecen), *csdavid@gmail.com*

DALLOUL ZAYNAB, Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára,
zaynab.dalloul@yahoo.com

DEBRECZENI ATTILA, Debreceni Egyetem,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport,
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

EKLER PÉTER, Országos Széchényi Könyvtár, *ekler@oszk.hu*

GÖMÖRI GYÖRGY, *georgeandmari.gomori@yahoo.co.uk*

HEGYI ÁDÁM, MTA Bolyai-ösztöndíj, *hegyi@bibl.u-szeged.hu*

KÖSZEGHY PÉTER, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, *koszeghy.peter@btk.mta.hu*

LÁZS SÁNDOR, *sandor.lazs@gmail.com*

MÁK FERENC, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, *makferenc@yahoo.com*

MONOK ISTVÁN, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszék,
monok@bibl.u-szeged.hu

NÉMETH S. KATALIN, *katalinnemeth@hotmail.com*

PERJÁMOSI SÁNDOR, Országos Széchényi Könyvtár,
Sajtótörténeti Kutatások Osztálya, *perjamosi@oszk.hu*

PETNEHÁZI GÁBOR, MTA Posztdoktori Ösztöndíj,
MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
Reneszánsz Osztály, *petnehazi_gabor@yahoo.it*

RÓZSA MÁRIA, *rozsam@online.hu*

SZALAI BÉLA, *szalaibela@mail.datanet.hu*

SZILÁGYI EMÓKE RITA, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz Osztály (fiatal kutató),
szilagyi.emoke.rita@btk.mta.hu

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.
